

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–)

САВЕТ

Председник Савета
Академик Часлав Оцић (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Рајко Буквић (Београд) • Проф. др Масајуки Ивата (Токио, Јапан) •
Проф. др Александар Јокић (Портланд, САД) • Проф. др Љубомирка Кркљуш (Нови Сад) •
Проф. др Питер Радан (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Богољуб Шијаковић (Београд)

170

(2/2019)

Уредничтво

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Рајко БУКВИЋ (Београд) • Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика
Британија; Атина, Грчка) • Проф. др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород,
Русија) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Македонија) • Проф. др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ
(Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд)
• Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредничтва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Рајко БУКВИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

170
(2/2019)

НОВИ САД
2019

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Велько Благојевић
СТРАТЕШКА КУЛТУРА И
НАЦИОНАЛНА БЕЗБЕДНОСТ
163–178

Veljko Blagojević
STRATEGIC CULTURE AND
NATIONAL SECURITY

Мирослав Митровић
ДЕТЕРМИНАНТЕ СТРАТЕШКЕ
КОМУНИКАЦИЈЕ ОД ЗНАЧАЈА ЗА
НАЦИОНАЛНУ ОДБРАНУ И
БЕЗБЕДНОСТ
179–194

Miroslav Mitrović
DETERMINANTS OF STRATEGIC
COMMUNICATION SIGNIFICANT
FOR NATIONAL DEFENSE AND
SECURITY

Снежана Божанић
и Ана Елаковић Ненадовић
ИЗ „ПЕРСОНАЛНОГ ДОСИЈЕА”
ДР АДОЛФА ХЕМПТА:
ОД ШКОЛОВАЊА ДО
ПЕНЗИОНИСАЊА
195–212

Snežana Božanić
and Ana Elaković-Nenadović
FROM THE “PERSONAL DOSSIER”
OF DR. ADOLF HEMPT:
FROM SCHOOL TIME TO
THE RETIREMENT

Весна Милановић
и Катарина Радосављевић Његић
УТИЦАЈ ИНТЕРНЕ
КОМУНИКАЦИЈЕ И
ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ ЗАПОСЛЕНИХ
С ОРГАНИЗАЦИЈОМ НА
МОТИВАЦИЈУ
213–227

Vesna Milanović
and Katarina Radosavljević-Njegić
THE IMPACT OF INTERNAL
COMMUNICATION AND
EMPLOYEES’ IDENTIFICATION
WITH THE ORGANIZATION ON
MOTIVATION

Марио Лукиновић и Ђорђе Јовановић
МОГУЋНОСТ ТРЖИШНЕ
ВАЛОРИЗАЦИЈЕ СРПСКИХ
ПРОИЗВОДА С ПОСЕБНИМ
КАРАКТЕРИСТИКАМА
229–243

Mario Lukinović and Đorđe Jovanović
MARKET VALORIZATION
OF SERBIAN PRODUCTS
WITH SPECIAL
CHARACTERISTICS

Наталија Мирић Natalija Mirić
РАЗЛИКА У ФЕРТИЛИТЕТУ DIFFERENCE IN FERTILITY
ИЗМЕЂУ ЖЕНА СА И БЕЗ BETWEEN WOMEN WITH AND
ТЕРЦИЈАРНОГ ОБРАЗОВАЊА WITHOUT TERTIARY EDUCATION
У СРБИЈИ IN SERBIA
245–257

ПРЕВОДИ / TRANSLATIONS

Јасминка Хасанбеговић Jasminka Hasanbegović
(НЕ)ЈЕДНАКОСТ ЉУДИ: (IN)EQUALITY OF HUMAN BEINGS:
ВЕЧНА – ПРЕМОДЕРНА, ETERNAL – PREMODERN,
МОДЕРНА И ПОСТМОДЕРНА – MODERN AND POSTMODERN –
ИЛИ ДЕМОДЕ ПРАВНА ИДЕЈА? OR OUTDATED LEGAL IDEA?
259–276

Ханс Рајнер Зеп Hans Rainer Sepp
ОСНОВЕ ОИКОЛОШКЕ THE BASICS OF OICOLOGICAL
ФИЛОЗОФИЈЕ PHILOSOPHY
277–292

ХРОНИКЕ / CHRONICLES

Александар Ђурановић
Зоран Мишковић
300 ГОДИНА ПРАВОСЛАВНОГ ХРАМА У ОСИЈЕКУ
293–297

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Ненад Кеџмановић
КАЛАЈЕВШТИНА ЈЕ КАО ПРОЈЕКТ КАТОЛИЧКОГ ЗАПАДА
ПРЕМА СРБИМА ИЗМЕЂУ УНЕ И ДРИНЕ ЖИВА И ДАНАС:
РИЈЕЧ ПОВОДОМ ИЗУЗЕТНОГ ДЈЕЛА ЈОВАНА ДУШАНИЋА
(Јован Б. Душанић – Липљански, *Срби Босне и Херцеговине у XIX веку: борба за слободу и уједињење*, Catena mundi, Београд 2018, 707 стр.)
299–302

Владимир М. Николић
ЗНАЧАЈАН ДОПРИНОС ИСТОРИОГРАФИЈИ
СРПСКОГ ЦИВИЛНОГ И ВОЈНОГ САНИТЕТА
(Јован Максимовић, *Лекари њречани у српском цивилном и војном санијтеју у XIX веку и ѡочейком XX века*, Матица српска, Нови Сад 2017, 324 стр.)
302–306

Војислав Тодоровић
ДУХОВНА ВЕРТИКАЛА СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА
(Јован Јањић, *Косовски завей: српски савез са Боџом*,
Институт за српску културу, Никшић 2019, 117 стр.)
306–308

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
309–311

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 351.74/.76(091)
UDC 327(091)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1970163B>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

СТРАТЕШКА КУЛТУРА И
НАЦИОНАЛНА БЕЗБЕДНОСТ

ВЕЉКО БЛАГОЈЕВИЋ

Универзитет одбране
Институт за стратегијска истраживања
Незваног јунака 38, Београд, Србија
veljko_bлагоjevic_55@hotmail.com

САЖЕТАК: Концептуализација стратешке културе, као релативно нових студија, представља изазов за савремену научну мисао. Комплексност чинилаца стратешке културе и њихова сложена међузависност чини процес њеног схватања и дефинисања изузетно сложеним и готово неухватљивим. Међутим, чињеница да је концепт стратешке културе прихваћен и да се користи у пракси указује на неопходност њеног изучавања без обзира на методолошке проблеме и недостатке везане за приступачност релевантним подацима проблематике националне безбедности. Управо је циљ овог рада да се сагледају и анализирају кључни утицаји стратешке културе на систем националне безбедности. С једне стране, реч је о чиниоцу који дугорочно утиче на изградњу и функционисање система националне безбедности. С друге, то је и аналитички инструмент којим се предвиђа понашање актера међународне политике. Извесно је да се са стратешком културом, свесно или не, сусрећу одлучиоци на државном нивоу, врхунски менаџмент система безбедности, аналитичари обавештајних и безбедносних служби и високи војни руководиоци. Ово су више него довољни аргументи да се наведеној проблематици поклони пажња научне и стручне јавности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: национални идентитет, стратешка култура, национална безбедност, систем безбедности, међународни односи

„Добра стратегија претпоставља добру антропологију и социологију”

Бернард Броди

Студије стратешке културе у Србији још се нису у довољној мери афирмисале, а сâм појам стратешке културе није у потпуности одређен. Зато постоји потреба да се наведени појам и његов историјски развој подробније објасни и на тај начин приближи нашој стручној и научној заједници. То није једноставан задатак, јер је реч о веома сложеном и свеобухватном појму, који се код нас најчешће схвата у ужем значењу, који углавном подразумева његов војни аспект. Намера је да се сагледају и други садржаји појма стратешке културе и да се они доведу у корелацију с националном безбедношћу, као и да се истакне значај стратешке културе у међународним односима. У крајњем, намера је да се нагласи значај уважавања стратешке културе у процесу доношења стратешких одлука, када доносиоци одлука разматрају дугорочна решења од интереса за националну безбедност и одбрану.

КОНСТИТУИСАЊЕ КОНЦЕПТА СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ И СРОДНИ ПОЈМОВИ

Термин „стратешка култура” први пут је употребио Џек Снајдер (Jack Snyder) 1977. године, иако је много пре њега већ постојала свест о значају познавања противника и сопствених снага и могућности, а у оквиру тога посебно је био анализиран начин на који ће противник настојати да обезбеди реализацију сопствених интереса у миру и евентуалном рату.¹ Појам стратешке културе изведен је из концепта политичке културе, којом су се теоретичари и практичари интензивно бавили превасходно због идеолошке поделе света од раних педесетих година 20. века до краја Хладног рата. Тада се дефинишу различити појмови, међу којима је и идеја о националном стилу, који подразумева да конкретна култура треба да подстакне посебан стил у свеукупном политичком промишљању и деловању [Gray 1984: 27].

Снајдер је имао потребу да се на научно заснован начин одреди према тада кључном питању вероватноће совјетског нуклеарног удара и на који начин Сједињене Америчке Државе могу да делују одвраћајуће на стратегијском нивоу. Овако круцијална питања, која су према свом значају далеко надилазила анализе доктринарних докумената Совјета, јер је у игри било самоуништење читаве људске цивилизације, нужно су морала бити „подржана” квалитетним методолошким поступком „дубинске” анализе не само комунистичке елите већ и читавог совјетског друштва. Наведени методолошки поступак „принудио” је Снајдера да осмисли и дефинише нови појам који би се односио на синтезу резултата наведеног истраживања. Он је стратешку културу дефинисао као „укупни збир идеала, условних емотивних одговора и образаца уобичајеног по-

¹ Иако је у многим радовима теоретичара стратегија уочена повезаност безбедности и одбране с културом (а јавља се већ у радовима Тукидида, Сун Цуа, затим Клаузевича па све до модерног доба), нико до Снајдера није именовao и дефинисао садржај наведеног појма.

нашања које су припадници једне националне стратешке заједнице усвојили учењем или опонашањем и који су им заједнички онда када је реч о (нуклеарној) стратегији” [Snyder 1977: 5]. Иако често оспораван, поготово у првим годинама постојања, термин „стратешка култура” постепено је постао саставни део терминологије међународних односа (Табела 1).

Табела 1. Концептуализација стратешке културе

Национална култура Чиниоци везани за безбедност
<p>Самоспознаја: Како нација доживљава саму себе, односно особине њиховог националног карактера, њихових планираних регионалних и глобалних улога, као и перцепција њихове коначне судбине.</p> <p>Вредности: Приоритети материјалних и/или идејних фактора који су изабрани у односу на друге опције у функционалној анализи уложеног и користи.</p> <p>Правила: Усвојени и очекивани модели понашања.</p> <p>Светоназор: Веровања (истинита или погрешна) и искуства или недостатак искуства на који начин се посматра свет.</p>

Извор: [Johnson 2006: 15]

Током протекле четири деценије, концепт стратешке културе постепено је добијао подршку у радовима политиколога који проучавају међународне односе, али у доброј мери остаје контроверзан за оне који траже опште или универзално разумевање таквих дискурса. Ипак, привукао је одређени број истраживача изван политичких наука. Током истог периода, сличан, али много старији концепт „националног стила” или националног начина ратовања, постао је општеприхваћен међу војним историчарима и војним аналитичарима. Овај појам се разматра у литератури која је развијена ван дискурса о стратешкој култури, баш као што политиколози који се баве стратешком културом ретко пишу радове који ту област повезују с националним начинима ратовања. Као што то чине историчари који разматрају исте догађаје, а долазе до различитих закључака, што је последица различитих вредносних система, светоназора и сензибилитета, тако и теоретичари који се баве стратешком културом, били свесни тога или не, имају свој вредносни систем који их усмерава на различите чиниоце и приоритете. У теоријском приступу стратешкој култури већина истраживача се слаже са Џеремијем Блеком (Jeremy Black), који је упозорио на избегавање „претерано конзистентне употребе стратешке културе, концепта чија променљивост у многоме зависи од примене одређеног степена флексибилности” [Johnson 2006: 7].

Теоретичари који су се бавили овом проблематиком утврдили су да фактори попут географије, историје, приступа технологији, искустава у погледу типова владавине, верске традиције и сл. стварају идентитет, вредности и норме које чине националну културу. Стратешку културу детерминишу они фактори националне културе који су повезани с безбедносном проблематиком. Најзначајнији извори стратешке културе, према Џени Џонсон (Jeannie L. Johnson), представљени су следећим шематским приказом (Табела 2).

Табела 2. Извори стратешке културе

Идеологија	Непријатељско/пријатељско окружење	Демографија	Глобалне вредности
Клима	Улога/позиција у међународном поретку	Интерпретација сопствене историје	
Религија/е	Интеракција са другим народима	Утицајне књиге	Хероји/легенде
	Националне трагедије/несреће	Обичаји наслеђени од освајача	Географија
	Национални ресурси	Регионалне традиције	Приступ технологији
	Образовање	Здравствено стање популације	
		Историја политичког система	

Извор: [Johnson 2006: 15]

Стратешка култура представља својеврстан израз културе друштва, посебно политичке, и битно утиче на стратешко мишљење, као и на формулацију и спровођење националних стратегија. То чини сваку државу посебном и различитом у односу на друге субјекте међународних односа. Међутим, то не искључује и заједничко историјско наслеђе појединих региона, као што су Скандинавија, Западна или Централна Европа, у којима постоји извесан степен сличности културолошких ставова који упућују на преовлађујуће интересе за сарадњом. Ова чињеница јасно указује да, поред извесних специфичности стратешке културе сваке нације, постоји и извесан степен спремности на сарадњу и свест о упућености на друге међународне субјекте у реализацији заједничких циљева. Што су ближа заједничка историја, искуства и свеукупна културна баштина, могућности разумевања и сарадње су израженије.

Један од првих резултата расправе о стратешкој култури било је дефинисање самог појма. Постојали су многи аутори који нису прихватили дефиниције стратешке културе 1970-их, 1980-их и раних 1990-их година, јер су дефиниције указивале на ужи садржај појма, углавном је сводиле на војну културу или културу владиних доносилаца одлука, односно релативно малобројне елите која доприноси дискурсу о одбрани, а која се у појединим државама назива „стратешка заједница”. Савремена схватања термина стратешке културе подразумевају много обимнији садржај, који обезбеђује свеобухватније сагледавање и представља коректнију основу за теоријска разматрања. Она се углавном фокусирају на владине политике о кључним стратешким опредељењима, попут оружја за масовно уништење, и њихове корелације са базичном, општом или свеукупном културом друштва. Режији, па чак и тоталитарни, не могу дугорочно да функционишу без узимања у обзир опште културе и преовлађујућег јавног мњења. То би било исто као да хоћете да играте фудбал, а да не познајете правила игре везана за офсајд, казнени простор или корнер. Они морају да делују у складу с постојећим емоцијама, метафорама, митовима, идеолошким дискурсима и „лекцијама из прошлости”, који су иманентни друштвеној култури. Истовремено, они су сами део те и такве културе, јер се у њима налазе све усвојене идеје, уверења и референтна становишта [Johnson et al. 2009: 12].

Познати теоретичар који се бави теоријским аспектима концепта стратешке културе Колин Греј (Colin Gray), овај појам дефинише као „размишљања и акције када је у питању употреба силе, а које проистичу из перцепције националног историјског искуства” [Gray 1984: 26]. Кључна полазишта његовог бављења овим концептом су следећа: 1) Концепт стратешке културе је користан алат за боље разумевање нас самих, других, и како нас други виде; 2) Као што нас културна свест може просветлити, тако може и да ограничи разумевање и ограничи опције решавања проблема; и 3) Ограничено разумевање стратешке културе других може бити врло опасно за међународни мир и безбедност. За разлику од Снајдера, Колин Греј поклања већу пажњу и америчкој стратешкој култури, а не само схватању стратешке културе других актера међународне политике². Греј сматра да се америчка стратешка култура односи на преовлађујуће ставове теоријских разматрања и практичног деловања везаних за употребу силе [Gray 1984: 26–28].

Многи теоретичари су покушали да дају свој допринос у дебати о дефинисању стратешке културе (Табела 3).

Табела 3. Карактеристичне дефиниције стратешке културе

Џек Снајдер (Jack Snyder)	„Укупни збир идеала, условних емотивних одговора и образаца уобичајеног понашања које су припадници једне националне стратешке заједнице усвојили учењем или опонашањем и који су им заједнички онда када је реч о нуклеарној стратегији” (1977).
Кен Бут (Ken Booth)	„Национална традиција, вредности, ставови, навике, симболи, обрасци понашања, достигнућа и посебности у начинима на које се прилагођавају окружењу и решавају проблеме који се односе на претњу или употребу силе” (1990).
Алистер Џонстон (Alastair Johnston)	„Интегрисани систем симбола (нпр. структура аргументације, језички стил, аналогije, метафоре) који је у функцији изградње свеобухватних и дугорочних стратешких опредељења формирајући концепте улоге и ефикасности војне силе у међудржавним односима на такав начин да те концепције буду засноване на чињеницама и да стратегијска опредељења делују усаглашено, реалистично и ефикасно” (1995).
Колин Греј (Colin Gray)	„Дугорочно усвојене друштвене идеје, ставови, традиције, начин размишљања и преовлађујућег начина мање или више специфичног односа према географски оријентисаном приступу безбедносне заједнице која има заједничко историјско искуство” (1999).
Кери Лонгхерст (Kerry Longhurst)	„Специфичан скуп уверења и ставова о употреби силе, те праксе везане за употребу силе, који постоје у оквиру једне групе и који се временом развијају кроз јединствени дугорочни историјски процес” (2004).

Извор: [Sondhaus 2006: 124]

² „Таква култура указује на начине мишљења и акције повезане са силом, који произилазе из националног историјског искуства, тежње за културним конформизмом (као Американац, ко сам ја и како би требало да се осећам, мислим и понашам?) и из многих и различитих америчких искустава (географије, историје, политичке филозофије и праксе, као и начина живота) који одређују америчку културу”. [Gray 1984: 26]

Значајно је нагласити постојање различитих субкултура унутар националне културе, које се заснивају на заједничким референтним ставовима и традицији, али често крију дубока неслагања која су везана за неке од њихових импликација. Оно што се у савременој политици нејасно назива левицом и десницом има тенденцију да буде повезано с одређивањем приоритета и различитих вредности. У случају српске политичке сцене, левица ће другачије вредновати догађаје из октобра 2000. године у односу на корпус „демократских партија”, али ће обе извесно наведени догађај узимати као кључан за изградњу сопственог политичког идентитета.

Слично је и с другим социјалним групама које формирају заједничку субкултуру, попут верских заједница или еколошких покрета, који ће своје ставове према одређеним догађајима или процесима формирати кроз призму партикуларних вредносних система. Дobar и опште познат пример је однос различитих субкултура у Сједињеним Америчким Државама према питању Вијетнамског рата. Док су групације које су се противиле рату заступале ставове да САД није ни требало да се ангажују у овом рату и да је њихов пораз био предодређен у етичком смислу, с друге стране, групације окупљене углавном око војноиндустријског комплекса сматрале су да су САД једноставно морале да одаберу другачију стратегију за борбу против комунизма у Индокини [Johnson et al. 2009: 14].

РАЗВОЈ КОНЦЕПТА И ЧИНИОЦИ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ

Развој теорије стратешке културе, као релативно новог концепта и аналитичког алата стратешких студија и међународних односа, суштински је заснован на теорији бихејвиоризма. Стога се може рећи да концепт стратешке културе дели све позитивне аспекте бихејвиоризма, али и иманентне недостатке и недоречености овог приступа тумачења политичким наукама. За контекст изучавања стратешке културе посебно је значајно питање проучавања људског деловања које представља узајамно деловање рационалних и ирационалних компоненти људског понашања у политици. Студије стратешке културе суштински настоје да одговоре на питања „колективног свесног и несвесног” које баштини свака национална култура у односу на проблематику безбедности и употребе силе.

За увид у динамику развоја студија стратешке културе најчешће се користи приступ Џонстона, који подразумева класификацију на три генерације теоретичара стратешке културе. Прва генерација настаје крајем 70-их и почетком 80-их година прошлог века и карактерише је скоро искључива усмереност на совјетску доктрину ограниченог нуклеарног удара и кључне чиниоце историјског, политичког и културног искуства и географије који су „изнедрили” наведену доктрину. Снага прве генерације лежи у њиховој моћи предвиђања у кључним сегментима употребе нуклеарног оружја. Међутим, управо у објашњавању кључних разлога лежи и највећи недостатак који Џонстон уочава у концепту „механичког детерминизма” који је коришћен приликом објашњавања односа између културе

и понашања. Истакнути представници су: Џек Снајдер (Jack Snyder), Колин Греј (Colin Gray), Дејвид Џонс (David Jones), Кен Бут (Ken Booth). Друга генерација теоретичара, која се јавља средином 80-их година, стратешку културу доживљава као оруђе политичке елите за остваривање сопствених интереса у процесу доношења стратешких одлука. Суштинска одредница њиховог теоријског схватања је да постоји разлика између онога што политичке елите прокламују и онога неизреченог, онога што суштински покреће на деловање. Бредли Клајн је, на пример, усмерио пажњу на разлику између реторике и намере, тврдећи да је дефанзивна природа америчке војне доктрине варка која треба да објасни амерички стратешки став, док је „реална” стратегија далеко опаснија и односи се на спремност да се употреби сила како би се заштитила хегемонија. Стратешка култура се посматра као средство политичке хегемоније и она подразумева стратегију која је декларативна и представља средство за легитимизацију одлука које доноси политичка елита. Оперативне стратегије или доктрине, које следе стратегијска документа, представљају одраз интереса оних који је формулишу. У том смислу, декларативна стратегија има суштинску улогу да се само лингвистички и културално уобличи и „политички коректно” уреди оперативне стратегије и створе политички услови за реализацију намера политичких елита. Њихов фокус се суштински заснива на изучавању међузависности између симболичког дискурса, стратешке културе и понашања држава у међународној политици. Представници друге генерације теоретичара су: Роберт Кокс (Robert W. Cox), Бредли Клајн (Bradley Klein) и Роберт Лакам (Robert Luckham) [Johnston 1995: 36–43].

Трећа генерација настаје 1990-их година, и настоји да изучавање стратешке културе подигне на виши ниво научне заснованости путем провере хипотеза, увођењем разноврсних интервенишућих варијабли и анализама великог броја студија случаја. Они стратешку културу у хипотезама стављају на место независне варијабле док зависна варијабла представља одговор на практично питање објашњења кључних стратешких одлука једне нације. Кључни проблеми које ни они нису решили, а због којих је и даље врло отежана „објективна и свеобухватна” анализа стратешке културе и упитна њена валидност, представља широк спектар стратешког избора који се креће у зависности од квантума моћи субјекта, од пуког преживљавања до максимализације моћи. С друге стране, евидентан је недостатак зависне варијабле који би обезбедио објективно „мерање” и проверу сазнања разлога усвајања конкретне одлуке у спектру различитих стратешких одговора који су били на располагању. Представници ове генерације акценат стављају на изучавање организационе културе, чиме се формирају кључне претпоставке за објективизацију изучавања стратешке културе, која пледира да, у крајњем, предвиди понашање међународних субјеката. Управо организациона култура умногоме детерминише начине на који ће стратегија бити реализована, имајући у виду које врсте објашњења су у њој понуђене. Представници треће генерације су: Алистер Џонстон (Alastair Iain Johnston), Елизабет Кир (Elizabeth Kier), Џефри Легро (Jeffrey W. Legro) [Johnston 1995: 36–43; Biehl et al. 2013: 9–11] (Табела 4).

Табела 4. Приступ „треће генерације” стратешкој култури европских држава

Димензија	Стратешка култура као манифестација државности	Стратешка култура као међународна трговина	Заштита и пројектовање државне моћи
Ниво амбиције у међународној безбедносној политици	Релативно висока (често „потезање више од потенцијала”)	Ниско до умерено (активности од којих се очекују индиректни ефекти)	Висока
Обим ангажовања за извршиоце у процесу доношења одлука	Стриктно легислативно уређење	Стриктно легислативно уређење	Флексибилност у већини случајева, јаке неформалне везе између извршних и легислативних органа
Спољнополитичка оријентација	Тенденција према ЕУ	Функционално према НАТО колективној одбрани, а за остало ЕУ	Снажно залагање за НАТО или за ЕУ
Спремност за употребу војне силе	Ниска	Висока за одбрамбене циљеве, а ниска за кризни менаџмент	Висока
Државе	Аустрија, Кипар, Финска, Мађарска, Португалија, Ирска, Малта, Луксембург	Белгија, Бугарска, Чешка, Естонија, Немачка, Италија, Литванија, Летонија, Румунија, Словачка, Словенија, Шпанија	Данска, Француска, Грчка, Холандија, Пољска, Шведска, Турска, Уједињено Краљевство

Извор: [Biehl et al. 2013: 394]

„Отац” концепта стратешке културе Џек Снајдер се при самом концепирању садржине појма одредио према изворима, чиниоцима, који утичу на формирање стратешког културног идентитета. То су извори које је Снајдер класификовао на следећи начин: „1) физички чиниоци (географија, клима, природни ресурси, генерацијске промене и технологија), 2) политички чиниоци (искуство, политички систем, веровања, елите и војна организација), и 3) социо-културни митови, симболи и писани споменици” [Симић 2009: 183].

Дерел Холвет, неколико деценија касније, допуњава листу чинилаца који утичу на стратешку културу следећим факторима: 1) „природом организација повезаних за безбедност, 2) кључним текстовима који указују на очекиване, ’праве’ стратешке поступке, 3) транснационалним нормама, 4) генерацијским променама, и 5) улогом технологије” [Howlett et al. 2005: 121–140].

Аутори који су се бавили изучавањем стратешке културе скандинавских држава, поред наведених, истичу важност следећих чинилаца за стратешко промишљање и понашање: 1) типа политике и политичког система (нпр. да ли је „либерална или комунистичка”, централизована или децентрализована, „отворена” или „затворена”, као и да ли је плуралистичка или у њој доминира малобројна елита), 2) заједничке вредности и сличности

у политичкој култури, и 3) у регионалним организацијама (НАТО, ЕУ, ОДКБ) [Howlett et al. 2005: 121–140].

Већина теоретичара који се баве изучавањем стратешке културе се, у мањој или већој мери, слажу о чиниоцима стратешке културе који се у зависности од аутора само другачије систематизују и по томе што је приоритет додељеног значаја одређеним чиниоцима другачији (Табела 5). Као један од најприкладније систематизованих приказа чиниоца стратешке културе треба издвојити следећи:

Табела 5. Кључни чиниоци стратешке културе

Физички	Политички	Социолошко-културолошки
Географски положај	Историјско искуство	Митови и симболи
Клима	Политички систем	Писани садржаји (литерарно наслеђе)
Природни ресурси	Веровања политичке елите	
Демографске тенденције	Војна организација	
Технологија		
 (Утицај транснационалних снага и нормативних притисака)		

Извор: [Baylis et al. 2013: 83]

Јасно је да наведени „унутрашњи” чиниоци имају интерактивне везе и односе, али се као посебно значајан чинилац издваја утицај тзв. транснационалних снага који укључује међународне организације и транснационалне компаније, чији значај расте у савременим, глобализованим, међународним односима.

СТРАТЕШКА КУЛТУРА И НАЦИОНАЛНА БЕЗБЕДНОСТ

Национални стил, дакле, представља појам који је претеча модерног термина стратешка култура. Тај концепт, на чији се континуитет или изградњу позивају теоретичари, суштински представља преовладавајућа поимања безбедности и континуитет деловања у области безбедности и одбране који „функционише” довољно добро за одређену нацију [Gray 1984: 29]. За формирање стратешке културе, осим историјског наслеђа, географских одлика, карактера институција и елита, за обликовање и преношење елемената стратешке културе и њихово коришћење у стратегијским документима, као и спољнополитичком одлучивању и понашању, важну улогу играју и лидери или кључни људи, као што су саветници, стратези и др. (Табела 6). Историја бележи оне моменте када лидери, иако обраћају пажњу на дубоко укоревана веровања, одаберу да ли ће се позвати на елементе традиционалне стратешке културе, или ће покушати да крену даље од граница прихватљивих (одобрених) параметара и принципа у спољнополитичком деловању.

Табела 6. Однос аутора према питању трајности и/или променљивости стратешке културе

Џек Снајдер (Jack Snyder)	„Промене ... се неће догодити као одговор на промењено стратегијско окружење, већ индиректно и у складу са раније успостављеним веровањима” (1977).
Кен Бут (Ken Booth)	„Надживеће све изузев крупних промена у војној технологији, националних споразума или међународног окружења” (1990).
Алистер Џонстон (Alastair Johnston)	„Њена еволуција (чак и нестанак) се може пратити кроз време, све док се може уочити да се генерације доносилаца одлука имају консензус и деле основне постулате стратешке културе” (1995).
Колин Греј (Colin Gray)	„Може се мењати током времена, како се стичу нова искуства, која се постепено усвајају и постају део културе. Ипак, невоље не могу да промене културу” (1999).
Кери Лонгхурст (Kerry Longhurst)	„Постојана је у протоку времена, има тенденцију да надживи време у којој је настала, иако није константна нити статична” (2004).

Извор: [Sondhaus 2006: 124]

Мора се признати да, за сада, није научно доказана корисност студија стратешке културе. За то постоји мноштво разлога, почев од чињенице да је реч о релативно новом појму, преко методолошких тешкоћа везаних за „мерење” утицаја и значаја стратешке културе, до њене суштине која је повезана с дугорочним и суштинским питањима националне безбедности које су, по природи ствари, под одређеним „режимом” заштите тајних података.

Неке од архива везаних за период Хладног рата већ су доступне за коришћење и анализу, али је питање да ли је то довољно за генерисање веродостојности закључака о корисности концепта стратешке културе. И поред значајних ограничења која су наведена, изгледа сасвим прикладно тврдити да постоји несумњива корист од следећих потенцијала које нуди стратешка култура: а) адекватан теоријски концепт који пружа могућност за боље разумевање сопствених и других култура сагледаваних у локалним терминима; б) побољшана способност препознавања (дуго)-трајних мотивационих политика и, с тим у вези, већи степен поузданости дугорочног предвиђања; в) јачање способности за квалитетнију комуникацију и адекватније саопштавање намера партнерима у међународној политици; и г) побољшана способност да се схвати како други процењују значење одређених догађаја или процеса [Gray 1984: 28].

Ипак, поред наведених разлога треба истаћи још један значајан разлог за изучавање концепта стратешке културе, који не нуди научна мисао, већ пракса. Реч је о томе да многе државе ангажују научне институте (тзв. тинк-тенкове) да изучавају стратешке културе народа који живе у регионима који су од интереса за реализацију њихових стратешких интереса. Дакле, може се рећи да успостављена пракса у реалним условима савременог друштва представља врхунско мерило сваког теоријског концепта, како то схватају припадници филозофске школе дијалектичког матери-

јализма, и да је научно разматрање концепта стратешке културе оправдано [Поузн 1992: 36–39].

Дејвид Вајтал с правом истиче да је важан критеријум за мерење снаге или слабости неког актера међународних односа „капацитет (...) да, с једне стране, издржи притисак, а, са друге стране, његова способност да следи сопствену политику [Тоје 2009: 5]. Као што је јасно представљено претходним цитатом, готово сва питања на које може да одговори квалитетна анализа стратешке културе у делокругу су обавештајних служби, односно обавештајних заједница.

Оправдано је поставити питање: „Како се истражују такве наизглед субјективне варијабле?” Истраживање културе, пошто се односи на безбедносна питања, није често примењивана форма у политичким наукама. Зато су аналитичари који се баве изучавањем стратешке културе морали да користе методологију других дисциплина, посебно етнографије и социологије, које често подразумевају коришћење техника као што су интервјуи и фокус групе. „Затворени” режими нису основ који се лако подвргава неким од ових механизма, али се морају користити креативнија решења.

Неке од инструмената могу применити појединци, док други захтевају ресурсе читавих институција. Обавештајни послови убедљиве већине држава претежно су усмерени на политичку, економску, сигурносну и лидерску анализу актера међународне политике. Њихови аналитичари се ретко оспособљавају у специфичним вештинама истраживања културних података и не постоје задужења да се открију параметри рационалности страних друштава. Аналитичари често препознају потребу да знају неке основне информације о страниој култури и сами је траже, али ова пракса је веома ретко институционализована, нити јој се придаје много пажње, као ни ресурси. Крајња последица је да обавештајна заједница може да погрешно процени ситуацију [Gray 1990: 44–55].

Разумевање културе је од суштинске важности у предвиђању догађаја, изградњи поверења, ангажовању у процесима преговарања и читавом низу других активности спољне политике. Уосталом, неке од кључних циљева стратегије националне безбедности и борбе против тероризма, као што је „борба за срца и умове”, нису у позицији да реализују системи националне безбедности којима је стратешка култура других народа непознаница. Што се више усавршавају методе анализе стратешке културе, то ће она постајати још атрактивнија за институције које спроводе анализе потребне спољној политици, дипломатским и обавештајним круговима и систему одбране. Многобројне студије случаја које израђују индивидуални истраживачи пружиле основу за лансирање свеобухватнијих анализа. Транспарентност методологије важна је за свако научно истраживање. Један од будућих захтева студија стратешке културе, стога, треба да буде опис метода које се користе за утврђивање идеја о идентитету, вредностима, нормама и перцепцијама друштва о кључним безбедносним питањима [Johnson et al. 2009: 16–17].

Практичан значај стратешке културе може се сагледати на следећем примеру. Француски председник Никола Саркози приликом прве посете

немачкој канцеларки Ангели Меркел понудио је да размотри могућност да француско нуклеарно оружје буде саставни део заједничке безбедносне и одбрамбене политике Европске уније, што је тема коју су Французи понављали од касних 1950-их. Будући да Французи претпостављају да свака држава тежи поседовању нуклеарног наоружања, јер је оно ултимативни симбол одбране суверенитета, Саркози је претпостављао да и Немци имају ту жељу, посебно након уједињења. Био је изненађен што канцеларка Меркел није показала интерес за такву врсту статусног симбола. Анализом источнонемачке стратешке културе, из које потиче А. Меркел, лако се могао наслутити одговор, имајући у виду да је одрасла у култури у којој се сви ратови посматрају као апсолутно зло, а нуклеарно оружје као веома проблематично. У тој култури војска је у најбољем случају прихватљива као нужност у функцији одвраћања или одржавања мира у кризним регионима [Johnson et al. 2009: 14].

Наведени пример недвосмислено указује на чињеницу да ни најближи партнери, који суштински представљају кључну осовину Европске уније, сасвим извесно не разумеју једни друге у довољној мери. Последице наведеног догађаја нису велике, изузев демонстрације непрофесионализма дипломатског апарата, али јасно указују на дубоку дивергентност основних вредности стратешке културе кључних чланица Европске уније. Невоља у процењивању значаја стратешке културе лежи у чињеници да обавештајне службе углавном држе у тајности методологију обраде обавештајних података. То искључује транспарентност методологије као предуслова објективне анализе (Табела 7).

Табела 7. Значај стратешке културе у националној безбедности

Џек Снајдер (Jack Snyder)	„Усмерења и препоруке у односу на стратешка питања, утицај на формулисање стратешких питања, као и термине и концептуалне параметре стратешке дебате” (1977).
Кен Бут (Ken Booth)	„Помаже обликовање али не одређује како ће нација реаговати према другима на безбедносном плану. Помаже обликовању понашања по питањима као што су: употреба војске, осетљивост на спољне опасности, цивилно-војна сарадња и доктрина” (1990).
Алистер Џонстон (Alastair Johnston)	„Својеврсна ограничења у погледу опција” (ово не мора бити претпоставка – уколико се приступи флексибилно) (1995).
Колин Греј (Colin Gray)	„Изналажење објашњења у разноврсним обрасцима стратешког понашања. То је приручник за деловање. Стратешко понашање не може бити изнад стратешке културе” (1999).
Кери Лонгхурст (Kerry Longhurst)	„Утврђена или рефлектована у видљивој политичкој пракси” (2004).

Извор: [Sondhaus 2006: 125]

Све наведено поново указује на чувено запажање Ернеста Ренана (Ernest Renan) током предавања на Сорбони 1882. године, који наводи да

је погрешно схватање историје незаобилазни део постојања једне нације [Јовићевић 1998]. Иако одређене карактеристике могу да се протежу кроз историју региона, већина историјских сећања одражава индивидуална искуства европских народа. Она су сувише тесно уплетена у ткиво индивидуалних националних држава да би могла послужити као основа за формирање заједничког стратешког идентитета коме теже поједине међународне организације као што су Европска унија или НАТО [Тоје 2009: 11].

Неспорне користи изучавања стратешке културе, које је дао Колин Греј још 1984. године, посебно добијају на значају након краја Хладног рата, јер с међународне сцене нестаје идеолошка подела света. Доба глобализације довело је у искушење Запад, предвођен Сједињеним Америчким Државама, да покушају да остатку света наметну сопствени „културни образац” и у том контексту сагледавано, потребу да се према потенцијалним противницима на међународној сцени ангажују коришћењем психолошких операција. Управо је стратешка култура та која обезбеђује „базу података и смерница” за примену стратегије сукоба ниског интензитета, посебно политичке подршке савезницима и психолошким операцијама. Готово је незамислива успешна примена стратегије ниског интензитета без изучавања стратешке културе „жртве”, која подразумева познавање његове традиције, митова и историјских лекција. Она је средство утицаја на гласачко тело државе према којој делују у мирнодопском периоду, али и убеђења политичких и војних елита, посебно током криза и у евентуалном оружаном сукобу те могу одредити кључне групе на које треба вршити утицај и на који начин га реализовати. У дефинисању и тумачењу сопствене и стратешке културе других нација важни су кључни актери (Табела 8).

Табела 8. Кључни актери у концепту стратешке културе

Џек Снајдер (Jack Snyder)	„Чланови националне стратешке заједнице” (1977).
Кен Бут (Ken Booth)	„Најутицајнији ауторитети: политичка елита, војни естаблишмент, и/или јавно мњење” (1990).
Алистер Џонстон (Alastair Johnston)	„Доносиоци одлука”. Ангажују се „експерти из области стратегије, војни руководиоци и елита националне безбедности” (1995).
Колин Греј (Colin Gray)	„Специфична безбедносна заједница заснована на географским одредницама” (1999).
Кери Лонгхурст (Kerry Longhurst)	„Елите и доносиоци одлука са колективима” (2004).

Извор: [Sondhaus 2006: 125]

Имајући у виду да кључни актери стратешке културе суштински представљају „врх руководеће пирамиде” система безбедности и одбране, који се према правилу контраобавештајно штите, може се констатовати да је потврђена тврдња да је изучавање стратешке културе повезано с проблематиком националне безбедности. Савремени међународни односи,

чија је једна од главних карактеристика повећана међузависност до незамисливих граница, чине да значај стратешке културе у безбедносној теорији и пракси постаје насушна потреба. То је посебно значајно за „мале и средње” државе, каква је и Србија, које не располажу довољним квантумом моћи да реализују националне интересе у области безбедности без разумевања стратешке културе великих сила и суседа. Како је то рекао Колин Греј, „од културног незнања се не може створити врлина”.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Настала као амалгам историје, геополитике, могућности и система вредности, стратешка култура се у најопштијем смислу може представити као збир доминантних ставова и облика понашања. Она би требало да обезбеди процену могућих алтернатива и деловања актера у међународној политици и понуди њихово највероватније понашање у одређеним ситуацијама. Ипак, упитно је на који начин „измерити” утицај стратешке културе на доносиоце одлука и колико се они управљају рационалним промишљањем у процесу доношења одлука.

Историја људске цивилизације препуна је примера случајева занемаривања реалних опасности, као и ирационалних одлука политичких лидера које су узроковале огромне људске жртве и ратна разарања. Често се испоставило да доносиоци одлука нису располагали реалним проценама потенцијала и намера противника, али и могућности сопствених снага. Тако се, наизглед, рационално расуђивање доносиоца одлука, често испоставило као погрешно јер су одлуке доношене на основу премиса које нису биле веродостојне. Реч је, наравно, о погрешним проценама ресорних министарстава и обавештајних служби на основу којих се доносе одлуке. Овде се наизглед може закључити да се ради о „старој бољци” студија о међународним односима када је реч о ирационалним одлукама. Међутим, концепт стратешке културе има карактеристике које указују да наведена „бољка” међународних односа на неки начин може бити превазиђена, макар у виду констатације да су одређене националне културе и њихове политичке елите склоне доношењу ирационалних одлука.

Концепт стратешке културе током времена се „позиционирао” као аналитичко средство у спољној политици, а јачањем глобализације у области безбедности све више добија на значају. Извесно је да постоје проблеми у методолошком поступку који се примењује, али се стратешка култура неизоставно користи у аналитичком процесу већине субјеката система националне безбедности, без обзира постоји ли свест о томе или не. Ово су ваљани разлози да се студијама стратешке културе бави српска стручна и академска заједница. Уосталом, хтели ми то или не, други субјекти међународних односа нас анализирају, између осталих, и кроз призму стратешке културе.

ЗАХВАЛНОСТ

Чланак је резултат истраживања у оквиру пројекта Института за стратегијска истраживања „Стратешка култура као детерминанта националне безбедности у функцији подршке концепту војне неутралности”.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Јовићевић, Миленко (1998). *Мит и сиварносћ – психологија археишиа*. Београд: Факултет организационих наука.
- Ђорђевић, Миодраг (2012). *Истраживање полиишке – Бихејвиористички присиуи*. Београд: Службени гласник.
- Поузн, Бери (1992). *Извори војне докџрине*. Београд: Војноиздавачки и новински центар.
- Симић, Драган Р. (2009). *Свејска Полиишка*, Београд: Факултет политичких наука.
- Baylis, John, J.; James Wirtz and Colin S. Gray (2013). *Strategy in the Contemporary World*. Oxford: Oxford University Press.
- Biehl, Heiko; Bastian Giegerich and Alexandra Jonas (ed.) (2013). *Strategic Cultures in Europe: Security and Defence Policies Across the Continent*. Potsdam: Springer.
- Gray, Colin S. (1984). Comparative Strategic Culture. *Parameters, Journal of the US Army War College*, XIV, 4: 26–34.
- Gray, Colin S. (1990). *War, Peace and Victory – Strategy and Statecraft for the Next Century*. New York: Simon & Schuster.
- Howlett, Darryl and John Glenn (2005). Epilogue – Nordic Strategic Culture, Cooperation and Conflict. *Journal of the Nordic International Study Association*, CXL, 1: 121–140.
- Johnson, Jeannie L. (2006). *Strategic Culture: Refining the Theoretical Construct*. USA: Defense Threat Reduction Agency.
- Johnson, Jeannie L.; Kerry M. Kartchner and Jeffrey A. Larsen (2009). *Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Johnston, Iain Alastair (1995). Thinking about Strategic Culture, *International Security*, XIX, 4: 32–64.
- Mitch, Mitchell (2013). *Decline, and Fall? The Influence of Military Thinking on Britain's Strategic Culture*. London: Ministry of Defense.
- Toje, Asle (2009). Strateška kultura i reforma sektora bezbednosti: Strateška kultura kao analitički alat. *Bezbednost Zapadnog Balkana*, IV, 14: 3–23.
- Snyder, Jack (1977). *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Options, A project Air Force report prepared for the United States*. Santa Monica, CA: RAND Corporation R-2154-AF.
- Sondhaus, Lawrence (2006). *Strategic Culture and Ways of War*. New York: Routledge.

STRATEGIC CULTURE AND NATIONAL SECURITY

by

VELJKO BLAGOJEVIĆ
University of Defence
Strategic Research Institute
Neznanog junaka 38, Belgrade, Serbia
veljko_bлагоjevic_55@hotmail.com

SUMMARY: The conceptualization of strategic culture, as a relatively new field of study, is a challenge for contemporary scientific thought. The complexity of strategic culture factors and their complex interdependence make the process of its understanding and definition extremely hard and almost elusive. However, the fact that the concept of strategic culture is accepted and used in practice indicates the necessity of its study, regardless of methodological problems and shortcomings connected with the accessibility to relevant data related to the national security issues. This is precisely the aim of this paper – to analyze the main aspects of strategic culture which affect the national security system. On the one hand, strategic culture has a long-term impact on the organization and functioning of the national security system. On the other, it is also an analytical instrument that anticipates the behavior of international policy actors. It is certain that state-level decision makers, top management of the security system, intelligence and security intelligence analysts, and senior military leaders deal with the strategic culture, consciously or not. These are more than enough arguments to draw attention of the scientific and professional audience to strategic culture studies.

KEYWORDS: national identity, strategic culture, national security, security system, international relations

UDC 316.77
UDC 32.019.5
UDC 005.575
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1970179M>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ДЕТЕРМИНАНТЕ СТРАТЕШКЕ КОМУНИКАЦИЈЕ ОД ЗНАЧАЈА ЗА НАЦИОНАЛНУ ОДБРАНУ И БЕЗБЕДНОСТ

МИРОСЛАВ МИТРОВИЋ
Универзитет одбране у Београду
Институт за стратегијска истраживања
Незнаног јунака 38, Београд, Србија
mitrovicmm@gmail.com

САЖЕТАК: Стратешка комуникација један је од израза моћи државе и представља инструмент у политичком и безбедносном остваривању националних интереса. У контексту савремених сукоба, она представља израз хибридног деловања, и то у областима информација, медија, интернета и у читавом спектру јавног дипломатског наступа. Може имати офанзиван и дефанзиван карактер. Основни циљ је утицај на јавно мњење а у даљем и померање тежишта у односу јавности према културним вредностима и евентуалном прилагођавању политичког система кроз „репрограмирање” политичке културе у складу са задатим циљевима. У раду је анализом дела садржаја и синтезом извршена пројекција стратешке комуникације са становишта пропаганде, јавне дипломатије и лобирања као детерминанти стратешке комуникације. Постављен је оквир стратешког планирања све три наведене области с начелним предлогом модела приступа свакој од компоненти стратешке комуникације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: стратешка комуникација, пропаганда, јавна дипломатија, заступање интереса, лобирање

Стратешка комуникација је, уз дипломатију, информације, оружане снаге и економију, препозната као инструмент националне моћи [Митровић 2019: 41–54]. Њена функција је да успостави ефикасну и ефективну комуникацију са свим релевантним јавностима. Од ње се очекује да са циљним јавностима успостави релације, однос разумевања, креира, оснажи и/или очува комуникацијски амбијент који омогућава напредак у остваривању националних интереса, политика и циљева с координисаним

програмима, плановима, темама, порукама и производима синхронизованим у зони могућег конфликта с активностима свих осталих инструмената националне моћи [USDoD 2006: 3].

Стратешке комуникације у домену националних и државних интереса у основи су настале као војне стратегије [Farwell 2012] пре свега САД и Велике Британије, а тиме и НАТО-а. Сублимирају веома актуелан државни концепт остваривања утицаја у међународним односима употребом различитих планских комуникацијских активности. Примена концепта спроводи се кроз стратегије односа с јавношћу, профитни и непрофитни маркетинг, финансијске комуникације, јавну дипломатију, информативне кампање и друге комуникацијске форме [Paul 2011]. Тачније, варијетет примене концепта државне стратешке комуникације треба посматрати кроз хибридне форме комуникацијских тактика, операција и садржаја. Сложеност и хибридноста, односно степен синергије наступа различитих носилаца, актера, садржаја и инструмената примењених у комуникацијској форми зависи од стратешки постављених сопствених националних циљева, природе и структуре циљне јавности, њених опредељења, постојећих ставова као и нивоа и врсте постављених жељених опредељења које треба постићи. Узимајући у обзир да је стратешка комуникација једна од форми садржаја хибридног ратовања [Митровић 2019: 41–54] примењена у областима комуникације, класичних медија, интернета и на њему заснованих садржаја, друштвених мрежа, као и деловања у области јавне дипломатије, можемо закључити да њено планирање и спровођење има суштински, стратешки национални значај.

ПЛАНИРАЊЕ СТРАТЕШКЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Може се рећи да стратешке комуникације представљају савремени управљачки концепт сталног прилагођавања вишезначне интерактивне комуникације између различитих нивоа и форми организовања људског друштва, ради остваривања циљних односа и успостављања релација између субјеката процеса [Mitrović 2017a].

У најширој перцепцији и општем друштвеном контексту комуникација сама по себи није сврха, већ за циљ има успостављање одређених релација између субјеката комуникацијског процеса. Да би комуникацијски процес био успешан, ефикасан и ефективан, потребно је дефинисати његове циљеве, планирати га, одвојити ресурсе за његово спровођење, контролисати га, кориговати и усмеравати. Овакав приступ нас наводи на закључак да је свака организована комуникација стратегијски, плански руковођен процес, а да су релације које настају као њен резултат у складу са постављеним циљевима. Стратешка комуникација представља интерактиван однос размене и усклађивања порука између субјеката који се налазе у комуниколошком процесу. При томе, неминовно је истаћи дуални карактер комуникације у којем доминира онај субјекат који има инвентиван и иновативан приступ.

У креирању стратешке комуникације неопходно је анализирати факторе који у одређеној средини имају утицај на њено планирање и спровођење: анализа објективних и субјективних снага и слабости фактора комуникационог окружења; стратешко планирање комуникационог процеса; дефинисање, избор и планирање релевантне комуникационог стратегије; спровођење саме комуникационог стратегије; контрола резултата примене појединих фаза комуникационог стратегије, њена ревизија и дорада.

Аналогно планирању било које друге стратегије, тако и комуникационог стратегија садржи прилагођене кључне процесне елементе: утврђивање циљева комуникационог процеса; формирање комуникационог стратегије на нивоу организације, као део опште стратегије; избор прилагођене комуникационог стратегије циљној групи/групама; израда и примена комуникационог тактика, инструмената и алата; периодична анализа резултата с проценама ефеката и планским корективним елементима.

У процесу формирања стратегије, значајне фазе представљају развојни кораци који подразумевају: анализу, спознају и разумевање комуникационог окружења, актуелних позиција, ставова, културолошких, етичких, вредносних и других опредељења циљних група; процену међусобне усклађености ширег комуникационог циља с аспекта дугорочне опште стратегије, општих вредности, наредних циљева с конкретном комуникационог стратегијом; процену укупних и додељених ресурса за реализацију стратегије, као и њихова просторна и временска доступност. Анализа евентуалних кризних момента у вези с расположивошћу ресурса и планирање одговора на кризу; избор адекватне тактике за спровођење комуникационог стратегије. Потом, креирање прилагођених инструмената и алата комуникације; временско усклађивање тактика, одређивање контролних и корективних тачака и радњи, планирање кризног сценарија за сваку фазу примене стратегије.

Неке од основних форми стратешке комуникације која се спроводи у функцији подршке највишим националним циљевима, па и у области питања која разматрају одбрану и безбедност јесу и пропаганда, јавна дипломатија и интересне комуникације [Митровић 2019: 44].

СТРАТЕШКО ПЛАНИРАЊЕ ПРОПАГАНДЕ

Пропаганда свакако није нов феномен, али се у савременом комуникационог амбијенту развија као концепт који свој утицај заснива на теоријским основама, искуствима и актуелном технолошком напретку. Свакако, пропаганда је била и биће снажно и ефикасно средство за остваривање највиших државних интереса [Mitrović 2018a: 38–40], с тим што се њена улога и значај у савременом безбедносном контексту значајно повећавају, пре свега због промене физиономије сукоба од класичног ка постмодерном [Милошевић 2019], али и због актуелне технолошке револуције и глобализације међународних односа [Mitrović 2018: 52].

Према ранијем истраживању, основе успеха пропаганде заснивају се на стереотипима, предрасудама и моделима управљања масама [Митровић

2018a]. Принципи креирања пропаганде у начелу се заснивају на: постојању елите која поседује функционалну друштвену моћ и која је делегирана од припадника друштва да оцењује приоритете од значаја за друштво и ствара слику реалности; настојању елите да постигне ефикасност и економизацију управљања масама, усмеравајући их на стереотипе и предрасуде са сврхом креирања рационалних и ирационалних порука; усмерењу поруке према свакој јавности, групи и нацији тако да као сврху имају испуњење циљева елите [Митровић 2018: 200–206].

Операционализација планирања пропаганде у форми стратешке комуникације државе у области одбране и безбедности, може се приказати на основу анализе процеса планирања пропаганде [DoANQ 1979; AIPD 1983]. Процес се заснива на сталном предвиђању и усклађивању планских активности с новонасталим околностима које утичу на циљну јавност. Самим тим, процес планирања пропагандне активности је динамична, флексибилна и променљива категорија, која се прилагођава новонасталим ситуацијама и појавама које утичу на перцепцију, јавно мњење и психолошко стање циљне јавности. Планирање треба да се поистовети и подреди стратешким интересима и постављеним циљевима конкретне кампање која представља операционализацију дела стратешке комуникације. Планирање подразумева: одређивање реалних и остваривих циљева; анализу актуелне политичке, економске, социјалне, војне и безбедносне ситуације¹; идентификацију релевантних извора информација који се посматрају у форми емитера и агената за прикупљање повратних информација; идентификацију циљне јавности и процени њене спремности на пријем и усвајање информација; избор тема које су прикладне за коришћење у процесу; уочавање и јасну дефиницију тема које не треба користити; анализу и селекцију медија који ће се користити; формирање тима за извршење пројекта.

Процес спровођења плана пропаганде подразумева одређене кораке и фазе:

– *Формирање тима* који треба да изврши планирање, систематизује податке и спроведе кампању. Чланови тима требало би да поседују личне и професионалне компетенције и да репрезентују експертизу у одређеној тежишној области са испољеном склоношћу за тимски рад, уважавање другог мишљења и отпорност на рад у условима повишеног напрезања и стреса.

– *Процену ситуације* засновану на прикупљању и анализи што је могуће више релевантних, актуелних и поузданих података с терена, како о општој ситуацији, тако и циљној групи. Ове податке треба селектовати и усмерити према испуњењу психолошких ефеката који су постављени као циљеви операције.

– *Припрему плана* која подразумева операционализацију активности у форми планског документа с пројекцијом карактеристика циљне групе,

¹ Поред наведеног, у оквиру припрема плана могуће је спровести и анализе које имају корелације са ужом облашћу друштвеног живота, као што су на пример етничке, религијске, културолошке и вредносне односе у породици или другој микро-заједници итд.

избора комуникацијске форме, усклађивање поруке, пропагандних активности, ангажовања ресурса, временске усклађености, пројекције кључних и кризних тачака и развој плана одговора на кризу.

– *Избор медија* на основу резултата анализе циљне групе и њене доступности, односно одређености према одређеном медију или ужепрограмском садржају. Такође, потребно је ускладити емитовање садржаја с највећом пажњом, односно присуством пажње циљне групе на дефинисаном медију.

– *Развој пројекандне поруке* који би требало да садржи маштовитост и креативност у коришћењу мултимедијалних садржаја, материјала, симбола, текста и активности (специјалних догађаја).

– *Тестирање ефикасија* пропагандне поруке кроз проверу на делу јавности кроз анкету или испитивање узорка јавности (нпр. фокус група). Резултати се користе за корекцију и додатно усклађивање ради што ефикаснијег продора пропагандне поруке.

– *Сировођење пројекандне кампање* кроз реализацију планских активности, било да су у форми израде и емитовања порука и пропагандног материјала, прикупљања повратних информација или организације активности или скупова.

– *Евалуацију резултата* кроз прикупљање и анализу одговора и реакција циљне јавности на спроведене активности из пропагандне кампање. Користи се шири база испитаника из дела циљне јавности и прате се померања у ставовима и односима према питањима која су предмет пропагандне кампање. На основу добијених резултата врши се модификација и унапређивање садржаја пропагандне кампање.

У непосредној операционализацији плана пропаганде потребно је водити рачуна о кредибилитету извора који остварује пропагандну функцију, директним и индиректним пропагандним ефектима, наративу, терминима, језику, избегавању екстремних, негативних, увредљивих и двосмислених појмова. Противничка страна треба да буде јасно идентификована и дефинисана, са јасним и логичким тумачењима, при чему треба водити рачуна да јој се не даје превише простора у поруци.

Осим офанзивног, може се истаћи и дефанзивни, одбрамбени приступ према противничкој пропаганди. Као могући оквири концепта одговора на пропаганду, могу се навести активности:

– *Идентификација извора пројеканде*, при чему је битно уочити и што је могуће прецизније идентификовати мотиве противника. Наиме, идентификација носиоца и његових мотива могу довести до препознавања пројектованих циљева пропаганде противника, његове амбиције и допринети јаснијем дефинисању објекта, амбијента и позиција учесника.

– *Идентификација кључних вредности* које су саставни део предрасуда и стереотипа на којима је заснована противничка пропаганда и на којој се гради антагонизам према нашој страни у оквиру циљних група које су предмет деловања пропаганде. Такође, може се омогућити разумевање степена мотивације и негативних импликација према нашој страни, као и корена антагонизма који је узрок поделе на „нас и њих”.

– *Идентификација главних канала комуникације*, што нам омогућава разумевање коме је порука намењена, које сегменте јавности противник циља и који су за њега најважнији. Наиме, и поред тога што савремени медији имају готово неограничене могућности у погледу доступности, детаљном анализом могуће је препознати сегменте јавности као и главне поруке. На овај начин је могуће уочити слабе тачке противничке кампање, „слепе тачке” које нису покриване кампањом, што омогућава сопствено успешно контрапропагандно деловање.

– *Креирање и мобилизација сопствене коалиције* која омогућава примену ширег контрапропагандног деловања и значајнијих ефеката. Коалиције и савези треба да буду засновани на обостраним интересима, рационалности и заједничким циљевима. У супротном, исхитрене и непринципијелне коалиције, у којима једна страна има скривене сопствене интересе, може довести нашу позицију у рањив положај према пропагандном деловању. Поверење и поштен однос огледају се у реципроцитету и пропагандној подршци. У супротном, у случају да се не поштује реципроцитет, могуће је да нација која је у подређеном положају у оквиру непринципијелне пропагандне коалиције, постане жртва стране коју препознаје као савезника или партнера, односно да служи остваривању његових издвојених интереса, уз запостављање сопствених циљева.

– *Креирање и спровођење контрапропагандне стратегије*, што значи развој стратешке комуникацијске кампање према раније изнесеним принципима креирања плана пропагандне стратегије [Mitrović 2018: 52]. Сходно томе, потребно је у форми одговора извршити планирање и спровођење сопствене пропагандне активности у функцији одговора на деловање противника. Улога носиоца комуникацијске функције је да предвиди, планира и спроведе сопствену пропагандну активност у функцији одбране информативног простора, преношењем тежишта деловања пропаганде у поље противника. У оквиру наведеног, потребно је спровођење планских активности: дефинисање циља, анализа ситуације, идентификација емитера, медија и циљних јавности, дефинисање раније поменутих „слепих тачака” противничке пропаганде, обрада теме, креирање пропагандне поруке, пројекција наратива, израда и пласман поруке, праћење њеног пријема и мерење постигнутих ефеката.

СТРАТЕШКИ ПРИСТУП ЈАВНОЈ ДИПЛОМАТИЈИ

Јавна дипломатија је једна од кључних компоненти стратешке комуникације државе. Уже, она поред информационих и психолошких операција и јавних послова, представља један од основних ослонаца националне комуникацијске стратегије [Taylor 2009: 14]. Релације јавне дипломатије и стратешке комуникације нагласио је и Леонард [Leonard et al. 2002]. Према њему, три су димензије јавне дипломатије: управљање вестима, стратешка комуникација и изградња односа. Јавна дипломатија је процес неодвојив од политике [Seib 2012: 122]. Јавна дипломатија се бави утицајем на однос јавности у вези с формулисањем и спровођењем спољне политике.

Утицај се испољава у оквиру сложених димензија међународних односа ван токова класичне дипломатије, култивизацијом јавног мњења у другим земљама, усклађивањем и интеракцијом појединих група из једне државе с групама из друге државе, извештавањем о питањима спољне политике с ванинституционалног становишта и њиховог утицаја на остала питања унутрашње и јавне политике, комуникација с декларисаним страним представницима [Melissen 2011: 287]. Јавна дипломатија може значајно допринети повећању привржености народа једне државе према другој [Leonard et al. 2002: 9–10].

Кул [Cull 2009] идентификује пет елемената који карактеришу ефикасну јавну дипломатију:

1. *Слушање* – прикупљање ставова и података од циљне јавности;
2. *Засиљивање* – активна функција у којој носилац поруке тежи да промовише одређену идеју или политику у складу са својим интересима;
3. *Културна дијипломатија* – промоција и величање националних културних потенцијала и достигнућа, кроз „извоз” културе;
4. *Размена* – слање и прихватање појединаца и група на одређене временске периоде ради школовања и културне сарадње ради ширења идеја и приступа посматрању друштвених појава;
5. *Међународно емисионање* – настојање да се утиче на међународно окружење преко средстава масовних комуникација, како би се страно јавно мњење ускладило с порукама и виђењем одређених дешавања (кроз вести) али и у креирању опште свести о одређеном феномену (документарни или други програми).

Из наведеног се може закључити да су синергијски приступ, флексибилност и прилагођавање карактеристике ефикасне јавне дипломатије што је чини хибридниим друштвеним феноменом.

Јавна дипломатија, поред уважавања осталих карактеристика, умногосте је зависна од доступности и утицаја на медије, јер емитована порука мора бити видљива и чујна у јавном информационом простору [Seib 2012: 112]. Јавна дипломатија је моћан инструмент спољне политике који не мирује, већ тежи развоју, суочавајући се с новим изазовима у амбијенту глобалних промена. Самим тим постоје мишљења према којима јавна дипломатија преживљава промене од свог настанка средином педесетих година прошлог века до данас, тачније може се говорити о *традиционалној* и *новој јавној дијипломатији* [Snow 2010]. Према наведеном мишљењу, *традиционална јавна дијипломатија* укључује: односе владе према народу (*Government to Publics-G2P*); официјелан, крут и препознат приступ; нефлексибилност и одбојност према новим технологијама и медијима; јасну везу спољне политике и питања националне безбедности са својим деловањем; једносмерно информисање и асиметричну двосмерну комуникацију; тенденцију ка преузимању истакнутих појединаца из других народа (мотивација за емиграцију); пасивну друштвену улогу; реактиван однос и слабу отпорност на кризе [Snow 2010: 89].

Према истом ставу, нова јавна дијипломатија има неколико значајних промена у односу на стару, неинтерактивну и реактивну јавну дипломатију јер укључује: директне односе на релацији јавност–јавност (eng. *Public to Public communication – P2P*); комуникацијски ангажман неслужбених учесника (НВО, практичари, волонтери, обични грађани); општу, отворену комуникацију засновану на широким форумима и друштвеним мрежама (eng. “*everyone’s doing it*”); активну и ангажовану публику; дијалог и размену мишљења, на двостраној, симетричној основи; значајну оријентисаност на бихејвиоралне промене; заснованост на успостављању и развоју односа, примени теорија система и мрежне организације [Snow 2010: 91–92]. Политичко и информационо окружење у новом моделу јавне дипломатије значајно је динамичније, укључује шири спектар учесника, при чему је посебно значајан утицај тзв. невладиног сектора, невладиних организација и организација цивилног друштва [Simons 2018: 149–150]. Ипак, значајно је нагласити да тзв. стари и нови приступи јавној дипломатији нису супротстављени већ су комплементарни, те да могу истовремено постојати у истом окружењу [Melissen 2011]. Управо ова констатација наводи на питање да ли у суштини постоји стара и нова јавна дипломатија или је у питању само развијена форма прилагођена новонасталим условима на глобалној друштвеној сцени. Пошто је међународна сцена значајно промењена у смислу глобализације односа, може се рећи да у суштини јавно дипломатски наступ не постоји у старом или новом формату. Наиме, државе у зависности од развоја односа и симетрије међусобних капацитета постизања утицаја, као и степена развоја сваког друштва, примењују одређене форме јавне дипломатије у различитим, некада и мешовитим концептуалним оквирима.

Развој информационих технологија и друштвено-политичких односа значајно убрзавају промене на глобалној сцени, чиме се владе ангажују према страним јавностима у форми примењеног политичког маркетинга, као саставног дела остваривања сопствене „меке моћи” [Simons 2018: 139–143]. Може се рећи да је суштина деловања према спољној јавности, заправо, остваривање сопствене меке моћи. Политички маркетинг и јавна дипломатија имају значајну улогу у креирању меке моћи државе и значајно су у функцији остваривања интереса кроз утицај на креирање јавних политика [Simons 2018: 156–158].

Сврха примене јавне дипломатије, уз остале комуникације стратегије, управо представља остваривање меке моћи, тако да се јавна дипломатија налази у оквиру стратешког концепта испољавања сопствене доминације. Нај [Nye 1990] јавну дипломатију идентификује с „меком моћи” због њених капацитета снажног, неопипљивог и индиректног спољнополитичког утицаја у домену културе, друштвених вредности и идеологије. Ипак, потребно је уважити мишљење према коме јавна дипломатија нипошто није искључиво и само „мека моћ”, јер у себи, артикулише широку лепезу нимало „меких” инструмената, као што су политички дијалози, трговина и инвестиције, успостављање веза с организацијама и групама цивилног друштва које нису под контролом унутрашњих инструмената креирања

јавног мњења, али и управљање сукобима, превенције сукоба или војне интервенције [Melissen 2005: 14], политичке и војне претње и уцене, утицај корупције, стварање услова за подизање „обојених револуција” итд. Према томе, јавна дипломатија није сама по себи мека моћ, али је њена значајна компонента (Слика 1).

Слика 1. Процес остваривања интереса спољне политике кроз „меку моћ” уз примену политичког маркетинга и јавне дипломатије [Simons 2018: 156]

Општи је закључак да је јавна дипломатија усклађена са спољном политиком државе, и треба да буде профилисана средњорочним циљевима и дугорочним пројекцијама интереса. Стратешки циљеви јавне дипломатије укључују: повећање позитивне перцепције, управљање репутацијом и утицај на промену норматива или негативних опредељења [Coombs & Holladay 2010: 299]. Јавна дипломатија се најбоље изграђује на основама поверења, кредибилитета и на дугорочној бази заснованих односа. Стратешки приступ планирања јавне дипломатије могуће је конципирати на основу понуђених постулата [Митровић 2018б: 316]. Јавна дипломатија се не поистовећује са пропагандом, првенствено због разлике у обрасцима комуникације. Наиме, јавна дипломатија представља форму двосмерне комуникације и изражене „бриге” за слушаоца, његова интересовања, жеље и концептуалног приступа креирању позитивног имиџа, јавне слике, нације. Савремене комуниколошке дисциплине у овој области значајно се ослањају на концепте савремених маркетиншких дисциплина, усмерених на промену опште слике нације (енг. *nation-branding*, *nation re-branding*); Културна размена, заснована на широком приступу поимања културе кроз уметност, све форме културног деловања, новинарства, научних и истраживачких пројеката, дебатама, и сл.

Наведени приступ треба заснивати на основама реципроцитета, јер у другом случају може доћи до преливања утицаја на једну, слабију страну, која постаје жртва јавне дипломатије друге, доминантније и офанзивније стране.

Јавна дипломатија има за циљ утицај једне државе или организације на другу државу или територију која представља интересну сферу те државе, ојачавањем општег позитивног поимања, изградњом кредибилитета, остваривањем нових и ојачавањем постојећих веза с најширим јавним мњењем у интересној зони. Анализом примера из савремене праксе, могу се уочити два приступа организацији кампање јавне дипломатије. *Проактивна кампања* тежи да усмери јавно мњење ка жељеном стању. *Реактивна јавна дипломатија* нема намеру да осваја, побеђује, већ да отклања последице и ублажава ефекте туђе, проактивне јавне дипломатије. Њена функција је контрола штете и смањење или минимализација утицаја туђег проактивног деловања и превенција кризе идентитета и кохезије. У сваком случају, може се закључити да је јавна дипломатија значајно средство остваривања стратешких интереса државе у арени међународних односа.

Наведени приступи практичног организовања јавног дипломатског наступа усмереног ка конкретним резултатима, указују на потребу операционализације јавне дипломатије, са сврхом успостављања њене институционалне улоге у вези с питањима националне безбедности. При томе, ради остваривања резултата у области одбране и безбедности, неопходно је њено централизовано планирање и спровођење на свим нивоима (стратешко планирање, оперативно спровођење, тактичка примена и евалуација) чиме се омогућава остваривање максималних ефеката ангажовања ресурса. Ради остваривања што снажнијих, конкретних ефеката на страну јавност, чији ставови имају значајну улогу у подршци елементима тврде моћи, потребно је да приступ планирању стратегије јавне дипломатије буде перцептиван и холистички [Митровић 2018б: 323].

СТРАТЕГИЈА ЗАСТУПАЊА ИНТЕРЕСА

Узимајући у обзир да је циљ сваког организационог ентитета да стратешком комуникацијом подржи испуњење своје мисије и општу успешност, интересна комуникација свакако има значајно место у њеном оквиру. Односно, интересна комуникација, код нас препозната најчешће као лобирање, јесте форма стратешки организоване и усмерене комуникације.

На основу досадашњих сазнања, лобирање јасно можемо дефинисати као комуниколошки чин, којим тежимо да остваримо утицај на доносиоца одлука у складу са сопственим циљевима и интересима. Било да се ради о утицају на законодавца или о подршци држави у делу позиционирања у спољнополитичким односима, лобирање се спроводи коришћењем и применом програма и стратегија комуникације уз ослонац и коришћење свих, за конкретну ситуацију применљивих инструмената комуникологије, као што су маркетинг, комуникације с медијима, различите форме инструмената односа с јавношћу и други [Mitrović 2015: 13].

По својој природи, у једном свом делу лобирање представља комуникацијски процес размене информација, али и остваривање утицаја и притиска на законодавца, па је стога улога медија и посебних форми инструмената и тактика односа с јавношћу веома значајна [Mitrović 2015: 52]. Од посебних примењених техника могу се истаћи: организација масовних кампања с циљем формирања или уобличавања јавног мњења (*Public opinion forming*); пласирање анализа и коментара у вези с конкретном ситуацијом, проблемом или питањем, где се користе „наручени експерти” из области која се обрађује (политиколози, војни и политички коментатори, лекари, фармацеути, стручњаци за енергетику, јавни радници, популарне личности са естраде, уметности или спорта, итд.); кампање приказа „доброг” лица организације која је корисник лобистичке активности (примери друштвено одговорне кампање, хуманитарне акције, учешће у акцијама од општег друштвеног значаја); пласирање негативних информација у вези с противничком страном, инструменти класичне пропаганде, коришћење спиновања, итд.

Поред тога, од великог значаја за укупан успех кампање лобирања, представља чињеница да ли ће се покренуто питање и аспект који пројектује лобиста наћи на дневним садржајима медија и у ком контексту. У вези с тим, од значаја је да лобистичка организација има развијене односе с кључним људима у медијским кућама, уредницима, водећим новинарима, водитељима и водитељкама, политичким и војним коментаторима и аналитичарима, који могу значајно да допринесу подизању општег амбијента, „неопходности” решавања проблема према захтевима и интересима лобиста који воде кампању. Укратко, може се закључити да „нема успешног лобирања без комуникације” [Guéguen 2007: 84].

Према примарним областима деловања, лобирање условно можемо поделити на:

– *Политичко лобирање*, где се може идентификовати *унушарјолићичко* лобирање органа структуре власти (законодавне, извршне и судске) које може бити *изборно лобирање* и *лобирање јавних јолићика*. Поред наведених, уочава се и *сијољнојолићичко лобирање* које се односи на спољнополитички наступ одређене државе и које је усмерено на остваривање циљева интересне групе која спроводи лобистичку стратегију [Митровић 2017: 413–428].

– *Корпоративно лобирање*, као посебна форма стратегијски организоване пословне комуникације. Корпоративно лобирање или корпоративне политичке активности (*CPA – Corporate political activity*) подразумевају ангажман корпорације или фирме с циљем утицаја на процес доношења политичких одлука. При томе, *CPA* у свом наступу подразумева креирање и спровођење лобистичке стратегије која је прилагођена пословним интересима компанија, односно, усаглашена је с пословном стратегијом предузећа [Митровић 2018б: 33–63].

Обе врсте имају утицај на питања од значаја за националну одбрану и безбедност. Лобирање у оквиру политике кроз све набројане форме има директан утицај, како на структурирање извршне и законодавне власти,

тако и на законски оквир, а преко утицаја на јавне политике, значајно утиче на најшире сфере живота, задовољство, јавно мњење и опште стање нације. У свим наведеним формама, могуће је препознати утицај корпоративног политичког деловања, заснованог на доминацији неолибералног система [Mitrović 2017b: 33–63]. У делу лобирања спољне политике, посебно место има утицај различитих интересних група (корпоративних, националних, невладиних) на одлуке у вези с коришћењем „тврдих” инструмената државне моћи. Наиме, један од примера је утицај албанских интересних група, подржаног корпоративним интересима на спољну политику САД, која је као резултанту имала иницирање, спровођење и подршку покушају насилног отцепљења Косова и Метохије од Републике Србије [Митровић 2017].

Лобирање надаље можемо посматрати као: *проактивно* (интересна група врши притисак) или *реактивно* (институција предлаже и тражи мишљење интересних група); *директно* (нпр. непосредан утицај грађана на одлуку кроз референдум) или *индиректно* као деловање на општу јавност ради њене мобилизације за учешће у некој активности; *офанзивно*, које је усмерено на широки спектар политика које нису конкретизоване, већ су усмерене на промоцију и ојачавање позиције у будућности и *дефанзивно*, кроз залагање за задржавања, успоравање одређених закона и регулатива, односно њихову непроменљивост.

У актуелној стручној и научној литератури могу се наћи обрађени примери примењених лобистичких стратегија. Као пример, могу се навести Вандерберггов [Vandenberghe 1995], Касидијев [Cassidy 2000] или Гиегов [Guéguen 2007] приступ лобирању у ЕУ. Са становишта одбране и безбедности интересантан је Либијев [Libby et al. 2014] модел лобирања непрофитних иницијатива у међународним посткризним и конфликтним подручјима. Такође, може се истаћи и модел лобирања међународне организације (УН) који су предложили Додс и Штраус [Dodds & Strauss 2004]. Анализом и синтезом наведених примера може се приступити формулисању детерминанти лобистичке стратегије. При томе, корисно је у планирању лобистичког наступа применити принципе предложене од стране Томаса и Хребенара [Thomas & Hrebegar 2009: 6], а који подразумевају: адекватан прилаз, успостављена комуникација и почетни однос с одлучиоцем, креирање и/или остваривање утицаја на став одлучиоца, тако да он (став) буде што је могуће више усклађен с нашим интересима. Узимајући у обзир раније анализирани приступ у креирању стратегије интересне комуникације, детерминанте процеса, карактеристике одређених модела и приступа, упућују на могући оквир у креирању генералне стратегије лобирања, засноване на *STAP* моделу [Mitrović 2017b], на основу следећих десет корака:

1. *Дефинисање теме* – уоквирена, јасна, прихваћена, разумљива.
2. *Одређивање циљева и задатака* – циљеви се односе на оно шта желимо да постигнемо, а задаци на конкретна достигнућа којима доприносимо остварењу циља.
3. *Дефинисање циљне јублике* – кључне личности, одлучиоци, посредни и непосредни утицајни појединци или групе које имају утицај на

- одлучиоце, невладине организације, медији, јавне личности, личности од неформалног ауторитета, политичари, итд.
4. *Развијање и креирање поруке* – порука је средство комуникације којом предлог решења дефинисаног проблема наводи на акцију одлучиоца и остале учеснике у процесу.
 5. *Усјосјављање канала комуникације* – примена комуникацијских тактика, инструмената и алата којима се порука емитује према учесницима у процесу. Овај сегмент представља двосмерну комуникацију у коме се прикупљају повратна сазнања, успостављају релације и односи, мењају ставови, врши одбрана од напада конкуренције и противника идеје која представља наш интерес.
 6. *Проширење базе подршке* – креирање коалиција, савеза, привремених и анимација постојећих структура чији су интереси у сагласју с нашим.
 7. *Афирмација ресурса* – рационализација ресурса и њихово коришћење у сагласју с циљевима. Потребно је рационално планирање ресурса који могу да подрже реалне потребе спровођења стратегије, јер се у супротном долази до импровизација, непрофесионалног приступа, нарушавања кредибилитета и губитка статуса компетентности у наступу.
 8. *Планирање, изrada и примена стратегије* – практично сви напред наведени кораци представљају структуре стратегије, која мора имати јасну, дефинисану и документовану форму. Стратегија треба да буде подржана акционим планом који разрађује њене тактике до нивоа примене инструмената.
 9. *Прикупиљање података, анализа сазнања и коришћење информација* – интерна комуникација се заснива на поседовању праве, за друге непознате, корисне и правовремене информације. Систематизација информација представља потенцијално остваривање утицаја, кроз допринос решавању проблема који законодавац има, а који је усклађен с нашим интересом.
 10. *Праћење процеса, оцена резултата, надоградња и експлоатација усјеха* – процес захтева континуално праћење и евалуацију, према свим параметрима и фазама реализације. Такође, пожељно је имати флексибилан и према резултатима оријентисан став, заснован на принципима интересног преговарања, с тежњом остваривања најбољег могућег решења које је усклађено с нашим интересима [Митровић 2015: 62–163].

Ефективан приступ лобирању подразумева дуални приступ планирању, организовању, спровођењу, евалуацији и надградњи стратегије лобирања. Дуалност се огледа у чињеници да и актери лобирања бивају лобирани и усмеравани према одређеним интересима. Коалиције и савези у оваквим процесима су неминовни. Практично, успех се постиже мултипликацијом канала комуникације, проактивним односом, спремношћу за континуалним прилагођавањем, конзистентним и истрајним радом на позиционирању. Поштовање правила и транспарентност процеса значе да свако има подједнаке шансе у трци за успехом у лобистичкој арени.

Објективност циљева и рационалан однос према ресурсима дају предуслове да ће наш тим имати снаге да заврши трку и постигне вредан резултат.

ЗАКЉУЧАК

У области одбране и безбедности, стратешка комуникација има једну од виталних улога подршке остваривању мисије ојачања укупног идентитета, међународног положаја унутрашње кохезије и јединства нације, као и опште спремности за одговор према савременим изазовима безбедности. Стратешка комуникација представља широку област комуникацијских дисциплина које у себи на хибридан и инвентиван начин обједињавају различите комуникацијске области, дисциплине и вештине. Стратешки вођена пропаганда, јавна дипломатија и лобирање свакако представљају области од значаја за свеобухватну изградњу „меке” моћи, али и као подршка изградњи елемента „тврде” моћи. Из свега наведеног, може се закључити да се планирању и спровођењу стратешке комуникације, кроз стратешке детерминанте, у конкретном случају, пропаганду, јавну дипломатију и лобирање, мора прићи студиозно, плански, према научним и праксом провереним постулатима. На тај начин, омогућава се да стратешка комуникација заиста снажно и значајно подржи функцију остварења мисије организације, што се у случају државе, односи на њен међународни положај, отпорност на савремене, хибридне изазове ризике и претње, спремност на одбрану, али и према потреби против дејстава. Оваквим приступом омогућава се подизање општих одбрамбених капацитета, чиме се држава претвара у нежељеног противника, чиме се постиже ефекат превенције и одвраћања од могућег агресивног деловања.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је део Пројекта Института за стратегијска истраживања, „Хибридно ратовање – искуства и перспективе”, број 2-5/2016.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Милошевић, Давор (2019). Хибридни сукоб – постмодерни рат, ново лице старе појаве. *Војно дело* 1: 172–183. [Doi: 10.5937/vojdela1901172M].
- Митровић, Мирослав (2017). Потенцијални утицај интересних група на спољну политику САД: случај „Косово”, *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, 163: 413–428. [Doi: 10.2298/ZMSDN1763413M].
- Митровић, Мирослав (2018а). Допринос разумевању јавног мњења – моделовање управљања и предвиђања реакција. *Хибридно рајновање – дилема концепција савремених сукоба*, тематски зборник. Београд: Институт за стратегијска истраживања, 195–213.
- Митровић, Мирослав (2018б). Јавна дипломатија у парадигми хибридног концепта сукоба. *Војно дело* 2: 309–325. [Doi: 10.5937/vojdela1802309M].
- Митровић, Мирослав (2019). Стратешка комуникација у функцији националне безбедности. *Војно дело* 1: 41–54. [Doi: 10.5937/vojdela1901041M].

- AIPD – The Army Institute for Professional Development (1983). *Psychological Operations (PSYOP) Media Subcourse PO-0816*. Fort Eustis, VA: U.S. Army Training Support Center.
- Cassidy, Bryan (2000). *European Lobbying Guide – A guide on whom and how to lobby*. London: Thorogood.
- Christopher, Paul (2011). *Strategic communication: origins, concepts, and current debates*. Santa Barbara: Praeger.
- Clive, Thomas S. and Ronald J. Hrebenar (2009). Comparing Lobbying across Liberal Democracies: Problems, Approaches and Initial Findings. *Journal of Comparative Politics* II, 1: 131–142.
- Coombs, Timothy W. and Sherry J. Holladay (2010). *PR Strategy and Application: Managing Influence*. Singapore: Wiley-Blackwell.
- Cull, Nicholas J. (2009). *Public Diplomacy: Lessons from the Past*. Los Angeles: Figueroa Press.
- DoAHQ – Department of the Army Headquarters (1979). *Psychological Operations Field Manual No.33-I*. Washington DC.
- Dodds, Felix and Michael Strauss (2004). *How to Lobby at Intergovernmental Meetings*. London: Earthscan.
- Farwell, James (2012). *Persuasion and power: The art of strategic communication*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Guéguen, Daniel (2007). *European Lobbying*. Brussels: Europolitics.
- Leonard, Mark; Catherine Stead and Conrad Smewing (2002). *Public Diplomacy*. London: The Foreign Policy Centre.
- Libby, Patricia; Rita Mano and Laura Deitrick (2014). Exploring Lobbying Practices in Israel's Nonprofits Advocacy Organizations: An application of the Libby Lobbying model. *Administrative science*, VII, 4: 1–12.
- Melissen, Jan (2011). *Beyond the New Public Diplomacy*. The Hague: Clingendael Paper No. 3.
- Melissen, Jan, (ed.). (2005). *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*. New York: Palgrave-MacMillan.
- Mitrović, Miroslav (2015). *Osnove lobiranja*. Mladenovac: Presing.
- Mitrović, Miroslav (2017a). Lobbying – Managing with Strategy Orientated Communication. *Political behavior: Cognition, Psychology & Behavior Journal*, XI, 24: Apr 11.
- Mitrović, Miroslav (2017b). Lobbying Strategy – ‘STAP’ Model. *Organizational Communication eJournal* V, 5.
- Mitrović, Miroslav (2018). Genesis of propaganda as a strategic means of hybrid warfare concept. *Vojno delo* 1: 34–49. [Doi: 10.5937/vojdolo1801034M].
- Nye, Joseph S. Jr. (1990). The misleading metaphor of decline. *The Atlantic Monthly*, 265, March: 86–89.
- Seib, Philip (2012). *Real-Time Diplomacy: Politics and Power in the Social Media Era*. New York: Palgrave-MacMillan.
- Simons, Greg (2018). The Role of Russian NGOs in New Public Diplomacy. *Journal of Political Marketing*, XVII, 2: 137–160. [Doi: 10.1080/15377857.2018.1447755].
- Snow, Nancy (2010). Public Diplomacy: New Dimensions and Implications. In *Global Communication: Theories, Stakeholders and Trends*, edited by Thomas, L. McPhail, 3rd ed. Chichester: Wiley-Blackwell, 84–102.
- Taylor, Philip M. (2009). *Public Diplomacy and Strategic Communications-Routledge Handbook of Public Diplomacy*. New York: Routledge.
- USDOD – U.S. Department of Defense (2006). *QDR Execution Roadmap for Strategic Communication*, September 2006. Washington: Pentagon.
- Vandenbergh, Kurt (1995). Lobbying in the European Union. *Government relations*, 5: 3–5.

DETERMINANTS OF STRATEGIC COMMUNICATION SIGNIFICANT
FOR NATIONAL DEFENSE AND SECURITY

by

MIROSLAV MITROVIĆ
University of Defence
Strategic Research Institute
Neznanog junaka 38, Belgrade, Serbia
mitrovicmm@gmail.com

SUMMARY: Strategic communication is one of the expressions of state power and represents an instrument in the political and security achievement of national interests. In the context of contemporary conflicts, it is an expression of a hybrid action in the fields of information, media, internet, and the entire spectrum of public diplomatic performances. It can have an offensive or defensive character. The main goal is to influence the public opinion and further move the focus in relation to the public towards cultural values and eventual adjustment of the political system through the “reprogramming” of the political culture in accordance with the given objectives. Strategic communication is a planned and comprehensive activity of the organizational entity, which aims at achieving a successful and efficient interaction with the environment. Some of the elementary forms of strategic communication that support the highest national goals, even in the case of defense and security issues, are propaganda, public diplomacy, and interest communications (advocacy, lobbying, etc.). In this paper, using the analysis of the content and synthesis, a projection of strategic communication in the scope of propaganda, public diplomacy, and lobbying as determinants of strategic communication is presented. A framework for strategic propaganda planning, a strategic approach to public diplomacy, and a lobbying strategy have been developed, with a basic proposal for the modelling of every listed component of strategic communication. The paper contributes to the thesis that strategic communication aims at supporting the organization’s mission. In the field of defense and security, strategic communication has one of the vital roles in supporting the achievement of the mission of strengthening the overall identity, the international position of internal cohesion and the unity of the nation, as well as the general readiness to respond to the contemporary security challenges. Strategic communication represents a wide area of communication disciplines that combine different co-information areas, disciplines, and skills in a hybrid and inventive way. Strategically guided propaganda, public diplomacy, and lobbying are certainly areas of importance for the comprehensive construction of the “soft” power, but also in support of the construction of the “hard” power. The conclusion is that the planning and implementation of the strategic communication, through strategic determinants, such as propaganda, public diplomacy, and lobbying, must be meticulously studied and planned, according to scientific and practice-tested postulates. In this way, it is possible that strategic communication really strongly and significantly supports the achievement of the organization’s mission, which in the case of the state relates to its international position, resistance to contemporary, hybrid challenges of risk and threats, and readiness for the defensive, and, if necessary, offensive activity. This approach seeks to raise general defense capacities, thus turning the state into an unwanted opponent, and achieving the effect of preventing and deterring possible aggressive action.

KEY WORDS: strategic communication, propaganda, public diplomacy, advocacy, lobbying

ИЗ „ПЕРСОНАЛНОГ ДОСИЈЕА” ДР АДЛФА ХЕМПТА: ОД ШКОЛОВАЊА ДО ПЕНЗИОНИСАЊА

СНЕЖАНА БОЖАНИЋ

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за историју
Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
snezana.bozanic@uns.ff.ac.rs

АНА ЕЛАКОВИЋ НЕНАДОВИЋ

Универзитет у Београду
Филолошки факултет, Катедра за неохеленске студије
Студентски трг 3, Београд, Србија
aelakovic@yahoo.com

САЖЕТАК: У раду се анализира професионално кретање др Адолфа Хемпта, великана југословенске и светске рабиологије. Истраживање је засновано на добро очуваном а неистраженом *Персоналном досијеу* др Адолфа Хемпта, који се чува у Архиву Војводине у Новом Саду. Хронолошки се прати период од школовања до Хемптовог пензионисања. Његово професионално кретање може се посматрати кроз неколико фаза. Био је војни лекар у миру (1898–1905) и рату (1914–1918). Као фабрички, општински и железнички лекар у Лукавцу (1905–1921), радио је на оснивању Пастеровог завода за Босну и Херцеговину, сузбијању епидемија и развоју здравствене неге овог краја. По доласку у Нови Сад, основао је Пастеров завод, писао је научне радове, путовао и истраживао. Приликом писања рада, дошли смо до низа нових података који употпуњују биографију др Адолфа Хемпта.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Адолф Хемпт, персонални досије, Лукавац, Нови Сад, медицина

Рад је заснован на добро очуваном *Персоналном досијеу* др Адолфа Хемпта, који се налази у Архиву Војводине у Новом Саду.¹ *Досије* до сада није био предмет интересовања стручне јавности. Захваљујући обиљу грађе која се налази у *Персоналном досијеу*, у могућности смо да стекнемо детаљнији увид у професионално кретање и научно-истраживачки рад великана југословенске и светске медицине – рабиологије.² Бројна документа која се налазе у *Персоналном досијеу*, употпуњују и обogaћују наша сазнања о различитим фазама његовог професионалног ангажмана, а то су: потврде и уверења о лекарској активности Хемпта у миру и рату, грађа која расветљава његов живот у Луковцу и покушај оснивања Пастеровог завода за Босну и Херцеговину, више потврда о научном и стручном усавршавању у Бечу, Паризу и Будимпешти (1910–1912, 1925), сведочанства о припремама за одлазак на Прву интернационалну конференцију о беснилу, итд.³ Пронашли смо више Хемптових писама и његов *Curriculum vitae* од 26. августа 1921. Материјал је на српском, немачком и латинском језику.

Посебну вредност имају *Службенички лисџ* из 1926. (23. фебруар) и *Службенички лисџ* из 1932. (10. јануар). У њима су регистровани: брачни статус др Адолфа Хемпта, подаци о потомству (имена деце и школовање), регулисање војне обавезе (служба у кадру и рату), одликовања, општа школска и стручна спрема, знање страних језика, ванредни радови у струци (научно поље) и ток целокупне државне службе, у основним цртама. Захваљујући изворној грађи дошли смо до низа мање познатих и нових сазнања, којима се употпуњује биографија др Адолфа Хемпта и даје допринос друштвеној и културној историји региона.

ШКОЛОВАЊЕ

Адолф Хемпт рођен је 21. септембра 1874. у Новом Саду [АВ ПД АХ: Извод из матице рођених]. Његов отац Адолф Хемпт/de Hemptinne (рођ. 25. маја 1845) био је реформаторски свештеник и књижар, а мајка Марија – рођ. Tewely (рођ. 20. јуна 1846), родом из Будимпеште, бабица.

Основну школу похађао је у Сарајеву (1880–1884). У периоду од 1884. до 1892. био је ђак сарајевске Велике гимназије. Школске 1891/1892. положио је завршни испит с највишим успехом и препорукама за похађање универзитета.⁴

¹ Архив Војводине, Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине Нови Сад (1929–1941), 1929–1941, VI Одељење за социјалну политику и народно здравље, Персонални досије, Персонални досије др Адолфа Хемпта, Кут. 723. У даљем тексту скраћено: [АВ ПД АХ], У Персоналном досијеу налази се око сто докумената.

² Рабиологија (lat. rabies, ei f. – беснило) бави се проучавањем, контролом и превенцијом беснила.

³ У оквиру *Персоналног досијеа* налазе се Извод из Матичне књиге рођених Адолфа Хемпта и његове деце, извод из књиге брачника, оверени преписи диплома о завршеном школовању, итд.

⁴ АВ ПД АХ: Уверење Прве мушке реалне гимназије у Сарајеву, бр. 58, од. 28. априла 1932. године (препис); Ђачки рок је одслужио у 64. пешадијском пуку у Сарајеву [АВ ПД АХ: *Службенички лисџ* из 1926. и 1932].

Као војни питомац студирао је на Медицинском факултету у Грацу и једну годину у Минхену (1892–1898). У Грацу га је 14. јуна 1898. промовисао професор клиничке хирургије др Карл Николадони (Carolus Nicoladoni) у доктора опште медицине с посебним знањима из области хирургије, офталмологије и акушерства. Диплому на латинском језику потписали су ректор Карл-Франценс Универзитета (Karl-Franzens-Universität) др Фридерик Танер (Fridericus Thaner) и декан др Маурицијус Хол (Mauritius Holl). Током студија у потпуности је био посвећен војномедицинској служби. Наиме, 1897. ангажован је као асистент на Поликлиници у Минхену, а 1898. као демонстратор на Универзитетском заводу за општу патологију и бактериологију у Грацу код професора др Д. Клемсијевијеца (D. Klemnsieviez) [АВ ПД АХ: Curriculum vitae dr Adolfa Hempta, 26. VIII 1921].

Изузетно свестран и образован, Хемпт је био полиглота. Говорио је српски, немачки и француски, читао и пратио стручну литературу на енглеском, италијанском, шпанском, холандском, те делимично на руском, мађарском, пољском, чешком, бугарском, латинском и старогрчком језику [АВ ПД АХ: *Службенички лисџ* из 1926. и 1932].

ВОЈНИ ЛЕКАР У МИРУ (1898–1905)

Од 1. јула 1898. до 30. јуна 1899. Хемпт је радио на Хируршком одељењу „Гарнизонске болнице № 1” у Бечу (Garnisonsspital № 1 in Wien). У наведеном периоду показао се као веома поуздан и амбициозан лекар. Проширио је своја практична и теоријска знања из области хирургије. Посебно се истакао у раду с рендген-апаратом.⁵ Његову преданост послу потврдио је Алфред Цимерман (Alfred Zimmermann), главни лекар оперативног одељења, у *Извештају* од 30. јуна 1899.⁶

Након рада на Хируршком одељењу, пет месеци био је ангажован на Очном одељењу исте болнице. Брзо је напредовао и самостално изводио оперативне захвате. Његово познавање и усавршавање знања из области офталмологије приметила је управа болнице. Пуних шест недеља самостално је водио ово одељење, за време службеног одсуства главног шефа др Јозефа Хаса (Josef Haas).⁷

Као признати експерт, током 1900. године, интензивно је радио на сузбијању трахомске епидемије код Пука № 8 (Ulanen Regiment № 8). Због неколико стотина заражених, војска је из Галиције премештена у Беч. Хемпт је показао велики елан и постигао успех у излечењу трупа.⁸ Од 1901.

⁵ Наглашавају се стечене вештине „in der photographischen Herstellung von Röntgenogrammen...” [АВ ПД АХ: *Извештај* од 30. јуна 1899. године; Curriculum vitae dr Adolfa Hempta, 26. VIII 1921].

⁶ *Извештај* на немачком језику, потписао је 30. јуна 1899. године, „dr Alfred Zimmermann, operateur Abteilungs-Chefarzt” [АВ ПД АХ].

⁷ Др Јозеф Хас (Josef Haas) (Okkultistische Abteilung Chefarzt) и др Алберт Солц (Albert Soltz) (Spitals-Kommandant) потврдили су 1. децембра 1899. године Хемптово ангажовање и рад на Офталмолошком одељењу, о чему сведочи потврда у *Персоналном досијеу*.

⁸ Др Тадеуш Мајевски (Thaddäus Majewski), Regiments-Chefarzt, потписао је *Извештај* о његовом раду 1. децембра 1905. [АВ ПД АХ].

именован је за самосталног команданта Војничке болнице у Грос-Енцерсдорфу – Ulanen Regiment № 3, Marodenhaus Gross-Enzersdorf [АВ, ПД АХ: Curriculum vitae dr Adolfa Hempta, 26. VIII 1921; Лалoшевић 2008, 12]. Између осталог, сузбијао је епидемије трахома и дизентерије. На овом положају је остао до 1. децембра 1905. Као војни лекар, најпре је имао чин поручника, а потом капетана.

Већ у раној младости Хемпт је показао интересовање за научноистраживачки рад. Искуство на терену, у вези с применом дијететског препарата Hugiama, преточио је у свој први публиковани рад, 1902. године [Hemпт 1902: 1-6].

Адолф Хемпт се у Грос-Енцерсдорфу оженио 14. марта 1903. с Маријом Винклер (Maria Teresa Winkler), ћерком Фердинанда Винклера и Марије, рођ. Радл (Radl) [АВ ПД АХ: Извод из матице брачника]. Њихов најстарији син Ханс рођен је 18. новембра 1904, у овом маленом месту надомак Беча [АВ ПД АХ: Извод из матице рођених – Hans Hemпт].⁹

ЖИВОТ У ЛУКАВЦУ – ЛЕКАР КОЈИ ЈЕ ОБЕЛЕЖИО ИСТОРИЈУ ЗДРАВСТВЕНЕ НЕГЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Хемпт се с породицом 1905. године преселио из Беча у мали босански градић Лукавац, који је 17 км удаљен од Тузле. Од краја 19. века Лукавац доживљава велики друштвено-економски и културни напредак. На овом простору, априла 1886. отворена је железничка пруга Добој – Тузла – Симин Хан, а 1894. и железничка станица у Лукавцу [Hadžimusić i Čorović 2017: 36]. *Прва фабрика амонијачке соде* на Балкану почела је с радом 1893. у Лукавцу. У њој је, на самом почетку, било ангажовано око 380 радника, који су радили и дању и ноћу [Renner 1900: 545]. Процес индустријализације повезан је с урбанизацијом и подизањем стамбених објеката за раднике и чиновнике у овом месту [Čorović 2016: 199]. Велика пажња посвећена је здравственој заштити радника и стога је почео с радом санитет [Kruševljanin 2017: 257]. Од 5. децембра 1905, Адолф Хемпт је радио као општински, фабрички и железнички лекар у Лукавцу. Био је практични лекар у свим струкама, на подручју које је територијално узимало половину среза ондашње Тузле [АВ ПД АХ: Curriculum vitae dr Adolfa Hempta, 26. VIII 1921].

Водио је здравствени надзор над тамошњим јавним прехранбеним и хигијенским институцијама – „обичној и сланој бањи, конзуму, млекари, клаоници, гостиони, пекари”.¹⁰ Периодично је прегледао и лечио жандармеријску постају и све намештенике (пошта, финансијске службе, шу-

⁹ У *Службеничком листу* др Адолфа Хемпта из 1926. и 1932. године, име сина Ханса убележено је и као Јован, док се у *Уверењу* Здравственог одсека за Босну и Херцеговину упућеном Пореском уреду у Тузли од 10. јануара 1922, бележи као Иван/Ханс [АВ ПД АХ].

¹⁰ [АВ ПД АХ: Уверење месног старешине г. Јосефа Валенде од 27. јула 1921. о др Адолфу Хемпту као лекару у Лукавцу].

марско и сестринско особља). Водио је рачуна о „убогим болесницима из целе околине на потпуно задовољство” свих, сведочи инжењер Јосеф Валенда из Чешке, директор фабрике у Лукавцу, од 1908. до 1926. [Hadžimusić i Čorović 2017: 37].

Поред свакодневних активности, на позив Земаљске владе Босне и Херцеговине учествовао је у истраживањима и лечењу сифилиса, осипа, пегавог тифуса и колере (1912) и сузбијању заразних болести (шпанска грозница, сифилис). За пожртвован и успешан рад око сузбијања заразних болести у Босни и Херцеговини, Земаљска влада му је уручила признање одлуком од 5. марта 1916.¹¹ Током 1918/19. био је поново ангажован, као државни службеник на сузбијању пегавца и истраживањима ове болести.

Хемпт је покренуо иницијативу за оснивање Пастеровог завода за Босну и Херцеговину. Водио је и надзирао прелиминарне послове у вези с њим. Самостално је направио „Пројекат – план овог Завода” 1908. [АВ ПД АХ: *Службенички лист* из 1926. и 1932]. Исте године, Земаљска влада за Босну и Херцеговину одобрила је његов Нацрт за оснивање „Пастеровог завода Босне и Херцеговине” [АВ ПД АХ: Curriculum vitae dr Adolfa Hempsta, 26. VIII 1921]. Добивши подршку и материјалну потпору од надлежних власти, Хемпт је наредних година пратио и изучавао антирабично поступање у иностранству.

Током пролећа 1911. године (од 23. априла до 20. маја) проучавао је рабиологију у Бечу (Schutzimpfungsanstalt gegen Wut Rudolf-Spitale in Wien).¹² Наредне године, боравио је на Пастеровом институту у Паризу. У *Персоналном досијеу* налази се потврда о његовом истраживачком раду, коју је 4. октобра 1912. издао Иља Иљич Мечников (Илья Иљич Мечников/Elias Metschnikoff), на немачком језику. Добитник Нобелове награде за медицину (1908) и оснивач лабораторије при Пастеровом институту потврђује да је „доктор Адолф Хемпт из Босне” студирао антирабичну заштиту у Француској [АВ ПД АХ: Писмо Иље Мечникова од 4. октобра 1912].

Вишеструко је важно *Уверење* које је у име „Одбора за оснивање Пастерскога Института за Босну и Херцеговину” 15. октобра 1913. написао др Ристо Јеремић.¹³ Он је обавестио Земаљску владу за Босну и Херцеговину о студијским истраживањима Адолфа Хемпта 1910–1912. Из њега се дознало да је Хемпт вршио техничке припреме за оснивање Пастеровог института и тим поводом је поднео елаборат Земаљској влади. Током три године (1910–1912), Адолф Хемпт је боравио на Пастеровим институтима у Будимпешти, Бечу и Паризу. Стекао је практична знања у области „бактерологије, серологије, и посебно у области Пастерових

¹¹ [АВ ПД АХ: Декрет Земаљске владе за Босну и Херцеговину од 9. марта 1916].

¹² [АВ ПД АХ: Потврда о Хемптовом боравку у Бечу од 20. маја 1911].

¹³ Ристо Јеремић (1869–1952) лекар и историчар медицине, радио је као општински и болнички лекар у Тузли, управник Земаљске болнице у Сарајеву и шеф Санитета Дирекције државних железница у Суботици. Био је почасни доктор Медицинског факултета у Београду, почасни члан Српског лекарског друштва и члан Научног друштва БиХ. Био је ангажован 1938. на припремама за одржавање XI међународног конгреса за историју медицине [Драгић 1952: 85–87; Јеремић 1969: 1271–1276; Павловић 1981: 955–958].

поступака против беснила”, пише Јеремић.¹⁴ Дугогодишњи интензивни рад Хемпт је посветио „стварима од опште користи” стоји у *Уверењу*. На Хемптову „иницијативу” затражено је да од „стране владе буде започето оснивање једног бактериолошког института”. Осам година касније, сâм Хемпт наводи да је „буквално светски рат” спречио реализацију целог пројекта [АВ ПД АХ: Curriculum vitae dr Adolfa Hempta, 26. VIII 1921]. Из *Персоналног досијеа* се види да је било предвиђено и оснивање „Завода за калемљење против оспица”.

Хронолошки, Хемптово ангажовање на оснивању Пастеровог завода у Босни подудара се с временом изградње фабричке амбуланте и болнице у Лукавцу (1911–1912). Реч је о објекту „Vila Solvey”. Ова здравствена установа била је опремљена најсавременијом медицинском опремом ондашњег времена. Ту је Хемпт подигао тзв. „Малу болницу” – „Fabrikspital” или „Werks Ambulatorium” [Hadžimusić i Ćorović 2017: 40]. Постоје озбиљне претпоставке да је Хемпт намеравао да Пастеров завод оснује у Лукавцу. О томе сведоче натписи из 1911, у часописима *Slovenski narod* и *Primorski list* [Hadžimusić i Ćorović 2017: 40, нар. 23; Лалошевић 2017: 93–94]. У сваком случају, треба истаћи да је Стална бактериолошка станица подигнута у Сарајеву, после завршетка Првог светског рата, а сâм Хемпт је доводи у везу с активностима које је спровео [АВ ПД АХ: Curriculum vitae dr Adolfa Hempta, 26. VIII 1921].

Као помагач и заступник средњих лекара у два среза, током целе 1920. Адолф Хемпт је радио као котарски лекар у Грачаници (код Лукавца), где је тамошњи лекар био тешко болестан и напустио је своје радно место.

Персонални досије пружа податке и о његовом породичном животу, у маленом босанском градићу. У Лукавцу долази до проширења породице Марије и Адолфа Хемпта. Рађају се њихова деца: Ото-Ерих (Otto Erich) 28. јануара 1906; Херберт (Herbert) 17. децембра 1906; Петер (Peter Paul Ferdinand) 5. априла 1908; Маргарета (Margareta Maria Amalia) 25. јуна 1909; Харалд (Harald) 18. децембра 1910; Дагмар (Dagmar) 21. септембра 1913. и Херта (Hertha) 17. октобра 1920. Хемптови родитељи су се из Сарајева преселили у овај мали босански градић. Мајка Марија је радила као бабица у болници коју је њен син водио. Преминула је 29. фебруара 1916. Отац Адолф је умро годину касније, 15. маја 1917. Сахрањени су у породичној гробници на Градском гробљу у Лукавцу.

ВОЈНИ ЛЕКАР У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1914–1918)

Адолф Хемпт је учествовао у Првом светском рату, од 28. јула 1914. до 3. новембра 1918. године, као командант више стабилних и мобилних ратних болница на подручју етапе V Армијске команде – Балканске и Сочанске армије.¹⁵ Као штабни лекар и санитарски капетан основао је

¹⁴ [АВ ПД АХ: Уверење „Одбора за оснивање Пастерскога Института за Босну и Херцеговину” од 15. октобра 1913, на немачком језику].

¹⁵ На молбу резервног санитарског мајора др Адолфа Хемпта, управника Пастеровог Завода у Новом Саду, пуковник Милан Јелачић је у име Министарства војске и морнарице

„Резервну болницу” у Лукавцу (Reservespital Lukavac), на чијем челу се и налазио. Током лета 1915. она је дошла под команду Сочанске армије (Jsonzo-Armee) и убрзо је премештена у Нову Градишку. Болница је имала 700 кревета [АВ ПД АХ: Curriculum vitae dr Adolfa Hempta, 26. VIII 1921]. Хемпт је 1. маја 1916. добио чин санитетског мајора. Према његовом сведочанству на италијанском ратишту је из темеља основао и до 1917. водио централну болницу за венерију са 2.000 кревета. Од априла 1917, преузео је команду „Ратне болнице бр. 702” у Кршком (Feldspital № 702), а потом у Удинама. Фебруара 1918. дошао је на чело Резервне болнице „Загреб” у Трсту (Reservespital „Zagreb”), чије капацитете је проширио са 600 на 1.600 кревета. Ту је организовао централно армијско лечилиште за маларију и туберкулозу.

У оквиру *Персоналног досијеа*, налази се *Уверење* Адолфа Хемпта на немачком језику о годинама проведеним у рату, које је 9. августа 1921. потписао Николаус Томан (Nikolaus Thoman), бивши санитетски шеф Сочанске армије и генералштабни лекар (ehemaliger Sanitätschef der Jsonzo-Armee). Лично се упознао са Хемптом 1915. године. За њега пише да је био изврстан лекар, особито надарени администратор и организатор.

За заслуге, истрајност, марљивост и резултате које је показао као војни лекар у астроугарској војсци, три пута је одликован током Првог светског рата. Добио је 1916. Витешки крст – орден Франца Јозефа I (Ritterkreuz des Franz-Josefs-Ordens). За пожртвовање и успешну службу у рату, на предлог комисије Сочанске армије 1917. уручен му је Signum Laudis на црвено-белој врпци и Официрско одликовање Црвеног крста (Offiziers-Ehrenzeichen des Roten Kreuzes) [АВ ПД АХ: *Службенички лист* из 1926; Исправа од 9. августа 1921. године].

Његово напредовање на војној лествици настављено је и касније. Указом Министарства војске и морнарице Краљевине СХС од 10. марта 1924, Адолф Хемпт је унапређен у чин резервног потпуковника, у санитетској струци [АВ ПД АХ: *Службенички лист* из 1926. и 1932. године; *Службене новине КСХС* 1924: 1].

ДОЛАЗАК У НОВИ САД – ЧИНОВНИЧКА КАРИЈЕРА

Молбу за премештај из Лукавца, Адолф Хемпт је упутио Министарству народног здравља Краљевине СХС 26. августа 1921. Тражио је упражњено место, на положају средског-болничког или општинског лекара, с делокругом који би одговарао његовој спреми и дугогодишњем стеченом искуству. Посебно наглашава, види се из сачуваног текста његове *Молбе*, да ангажовање буде „у вароши са школама”, услед породичних потреба и зарад школовања деце [АВ ПД АХ: Молба др Адолфа Хемпта за премештај, 26. август 1921]. Узимајући у обзир чињеницу да је фабрика у Лукавцу отежано радила, те да је отпустила велики број радника и део чиновника, директор болнице морао је „да тражи нови делокруг” рада

Краљевине СХС (Ађутантски одсек) 4. октобра 1923. издао уверење о годинама његовог ангажовања у војној служби [АВ ПД АХ].

[AB, ПД АХ: Curriculum vitae dr Adolfa Hempta, 26. VIII 1921]. На основу предлога Здравственог одсјека Босне и Херцеговине од 31. августа 1921, министар народног здравља Краљевине СХС Хамдија Карамехмедовић га је 17. септембра 1921. именовано „за котарског надлежника у Мостару”, у VIII чиновном разреду, јер „се ту једино указало упражњено место”.¹⁶ Хемпт је примио решење 4. октобра 1921. Међутим, до опозива ове одлуке дошло је већ 18. октобра 1921. У *Извештају* Здравственог одсјека за БиХ јасно стоји да би Хемпт морао „сам поћи на своје службовање у Мостар”. Породица би морала да остане у Лукавцу, јер у Мостару „влада оскудица са становима”. Уколико би, читамо даље, у неком случају донео одлуку да иде за Мостар, Хемпт би сносио изузетно велике селидбене трошкове, а „новоименовани чиновник нема права на надокнаду истих”.¹⁷

Одлуком Министарства народног здравља у Београду, 7. децембра 1921. (бр. 43.784) Адолф Хемпт је постављен на место референта Здравственог одсека за Бачку, Банат и Барању у Новом Саду (VII чиновнички разред, највишег степена). Најзаслужнији за његов прелазак у Нови Сад био је др Андрија Штампар, лични пријатељ и ондашњи начелник Министарства народног здравља [Petrović 1986: 491; Лалошевић 2008: 19].¹⁸ *Персонални досије* не садржи податке који би потврдили ангажовање др Штампара по овом питању.

Хемпту је поверено оснивање Пастеровог завода у Новом Саду. Пратио је послове око изградње зграде завода и активно радио на његовој организацији [Лалошевић 2010: 29–30]. Како би што боље одговорио на постављени задатак, вредни и одговорни Хемпт је већ 21. децембра 1921. тражи сагласност од надлежних власти за тромесечно научно путовање у иностранство. Желео је да се у Будимпешти, Бечу и Берлину упозна са „свим оним новим модификацијама разних антирабичких метода и цијелим знанственим напретком у тој струци” како би се „тиме могли послужити у нашем најновијем Пастеровом заводу”, сазнаје се из Хемптовог писма [Прилог бр. 1].

На предлог др Лазара Марковића, тадашњег шефа Здравственог одсека за Банат, Бачку и Барању, од 17. новембра 1922, а одлуком надлежног Министарства 24. новембра 1922. године, Адолф Хемпт је именован за сталног шефа Државног Пастеровог завода у Новом Саду.¹⁹ На дан 1. септембра 1923, стоји у *Досијеу*, „др Хемпту је признато пуних 25 година и 2 месеца рада у државној служби”.

Постављен је (на основу одлуке од 27. јула 1924) 1. септембра 1924. за управника Епидемиолошког завода у Новом Саду, који је настао спајањем

¹⁶ [AB ПД АХ: Решење Здравственог одсјека Босне и Херцеговине од 31. августа 1921. и Решење министра народног здравља КСХС од 17. септембра 1921].

¹⁷ [AB ПД АХ: Акт Здравственог одсјека за Босну и Херцеговину о опозиву именовања Хемпта за лекара у Мостару од 18. октобра 1921].

¹⁸ Андрија Штампар (1888–1958), угледни лекар, медицински радник светске репутације и професор био је начелник Хигијенског одељења Министарства народног здравља Краљевине СХС од 1919. до 1930. [Milosavljević 1980: 265–270].

¹⁹ Цео поступак Хемптовог именовања за управника Пастеровог завода прати документација од 17. новембра 1922, 24. новембра 1922. и 9. децембра 1922. [AB ПД АХ].

Пастеровог завода и сталне Бактериолошке станице. Завод је имао два одељења: Бактериолошко-серолошко и Хемијско-антирабично.²⁰ Нешто раније (16. маја 1924), у складу с ондашњим Законом о чиновницима (чл. 47), Хемпт је преведен и разврстан у IV групу, I категорије с основном платом IX степена и „станарином у износу од 2700 динара годишње”.

Услед даљег интегрисања Епидемиолошког завода, а у складу с реорганизацијом медицинских установа у Краљевини СХС, формиран је 1927. Хигијенски завод у Новом Саду, а Хемпт је постављен за управника [Лалошевић и Буловић 2016: 82]. Његова чиновничка каријера је напредовала до тренутка пензионисања.²¹

НАУЧНИ РАД У НОВОМ САДУ ИЗ ВИЗУРЕ „ПЕРСОНАЛНОГ ДОСИЈЕА”

Период од 9. јануара до 15. марта 1925. Хемпт је провео на истраживању и обучавању на Пастеровом заводу у Паризу [АВ ПД АХ: *Службенички лист* из 1926. и 1932]. На челу Пастеровог завода се тада налазио др Емил Ру (Pierre Paul Émile Roux) ученик Луја Пастера [Lalošević 1998: 63]. Дугогодишње истраживање и прочавање беснила крунисано је 1925. формулацијом нове антирабичне вакцине, инактивисане етром и фенолом [Petrović 1986: 489–490]. Антирабична стандард вакцина (према Хемпту) производила се у Новом Саду до 1983. Због изузетних заслуга за југословенску и светску науку, на основу предлога Министарства народног здравља, краљ Александар I Карађоревић је 28. јуна 1928. одликовао Адолфа Хемпта Орденом Светог Саве трећег реда.

О неуморном раду сведочи његов захтев од 22. септембра 1927. да му се дозволи путовање у трајању од 14 дана на Мљет (Бабино Поље) и Пељешац (Јањина), како би на терену („на лицу места”) проучио случај „атипичног беснила” код две врсте животиња („шакала и мунгоса”), у вези с актуелним рабиолошким питањима. Пар дана касније молба је одобрена, уз адекватну новчану накнаду на терет буџета [АВ ПД АХ: Документа од 22. септембра и 27. септембра 1927].

Адолф Хемпт је, на позив Хигијенске секције Друштва народа, учествовао у раду Прве интернационалне конференције о беснилу у Паризу, од 25. до 30. априла 1927. [Прилог бр. 2]. О припремама за одлазак на ову светску манифестацију речито сведоче три документа која се налазе у

²⁰ Министарство народног здравља Краљевине СХС је о одлуци која је донета 27. јула 1924. известило Инспекторат за Београдску и Сремску област 30. јуна 1924. Зарад што бољег функционисања Антирабичном одељењу стављен је на располагање „дрвени павиљон типа 7409 С, који се налази између великог дрвеног павиљона и павиљона одређеног за смештај лица која се лече у Пастеровом заводу”, а одређена је и кућа за смештај шефа Бактериолошког одељења [АВ ПД АХ].

²¹ *Указом* од 25. јуна 1927. Хемпт је промакнут у X степен основне плате (износ од 14.400 динара годишње) а 5. јуна 1928. унапређен је у III групу, I категорије основне плате. Као директор Хигијенског завода, добија 1. маја 1931. специјални додатак Епидемиолошке службе у износу од 1.750 динара (III-2 група), с месечном платом у висини од 3.000 динара [АВ ПД АХ].

оквиру *Персоналног досијеа*. За сâм пут, неопходно је било обезбедити материјална средства. Хемпт се писменим путем 23. јануара 1927. обратио начелнику Министарства народног здравља за помоћ. Из вишеструко занимљивог текста дознаје се да је проф. Рајхман (Rajchman) лично упутио позив Хемпту, да у виду реферата поднесе извештај о својој методи и искуствима у вези с применом инактивисане вакцине. Надаље, види се да је Хемпт био један од иницијатора ове конференције. Између осталог, било је предвиђено да на њој буде присутан као представник по један управник из сваке земље у којој је постојао Пастеров завод. Они би учествовали у дебатама о теоријским и практичним питањима ове специјалне микробиолошке струке, с циљем трасирања научних путева и даљих праваца истраживања. На основу властитог искуства и уведених иновација, као овлашћеник Министарства тј. управник Завода, Адолф Хемпт је био најкомпетентнији да узме активно учешће на поменутој Конференцији.

Два дана касније (25. јануара 1927), ресорни министар Славко С. Милетић је позитивно одговорио на захтев. Решено је да Хемпт као изасланик Краљевине СХС и управник Завода учествује у раду Конференције. Одобрена му је дневница у висини од 60 франака дневно, путни трошкови и право на употребу кола за спавање. Кренуо је на пут 19. априла 1927. и о томе је поднео *Извештај*, који је сачуван. О његовом изузетно запаженом и успешном учешћу, најречитије сведочи поднети реферат штампан у целости, у оквиру *Зборника радова* Пастеровог института у Паризу [АВ ПД АХ: *Службенички лист* из 1926. и 1932. године].

У Новом Саду, Хемпт се у потпуности посветио научном истраживању поступка антирабичне заштите. Објављује радове у престижним светским и југословенским часописима 1925. (*Annales de l'Institut Pasteur*), 1929. (*Југословенски ветеринарски гласник*) и 1931. (*Српски архив за целокујно лекарство*) [АВ ПД АХ: *Службенички лист* из 1926. и 1932].²² Био је стални сарадник *Гласника Министарства народног здравља*.

БОЛЕСТ И ПЕНЗИОНИСАЊЕ

Године проведене у рату, теренски рад на сузбијању заразних болести, огроман интелектуални напор и породична трагедија (смрт сина Петра 3. фебруара 1927) одразиле су се на здравствено стање Адолфа Хемпта.²³

²² Хемпт је након пензионисања објавио монографију (1938) *Ueber eine karbolisierte antirabische Aether-Vaccine und ihren Schutzwert bei Mensch und Tier*. О њој нема података у оквиру *Персоналног досијеа*, јер он прати научну продукцију до тренутка пензионисања.

²³ Писање је засновано на комплетним лекарским уверењима с клиничком сликом, постављеном дијагнозом, препорукама за даље лечење и потписима лекара од 24. јануара 1931. (др Анау, специјалиста за нервне болести), 26. јула 1931. (др Катић), 1. јула 1933. (др Ђорђе Огњановић, болнички лекар) и 24. маја 1934. (др Ђорђе Огњановић), те бројним потврдама и решењима надлежних државних органа [АВ ПД АХ]; Више извештаја сведочи да је Хемпта у Новом Саду лечио др Ђорђе Огњановић (1898–1957), дугогодишњи шеф Интерног одељења Државне болнице.

О посвећености послу, најбоље сведочи чињеница да од доласка у Нови Сад до јесени 1926. није користио годишњи одмор. Први пут се 30. августа 1926. обратио Инспекторату Министарства народног здравља за Банат, Бачку и Срем с молбом, коју је својеручно потписао, да му се одобри допуст зарад лечења. До тада је одсуствовао с радног места искључиво зарад научних путовања. Како би ојачао већ нарушено здравље, боравио је 1927. и 1928. по четрдесет дана у Одмаралишту краљице Марије на Локруму.

До озбиљног погоршања његовог здравственог стања дошло је крајем 1930. Лекарска комисија у Новом Саду 24. јануара 1931. констатовала је неопходност вишемесечног опоравка Адолфа Хемпта, у пределу с одговарајућом климом, због мождане капи (апоплексије). Начелник Одељења за социјалну политику и народно здравље др Лазар Марковић му је одобрио шестомесечно одсуство.²⁴ Опоравак није био лак. Боловање је 25. августа 1931. продужено за деведесет дана на основу *Извештаја* тима лекара из Дубровника (26. јула 1931). Из њега се дознаје да је Хемпт 13. јануара поменуте године, после једног изузетно напорног дана на послу, изгубио моћ говора. Након тога, тешко је изговарао речи, патио је од константних, болних и упорних главобоља. Изузетно брзо се замакао приликом „третирања службених послова”. Због констатоване артериосклерозе и спазма леве артерије мозга, боравио је све време на Локруму.

Током 1932. био је шездесет дана на лечењу. Одсутног Хемпта је од 14. јуна 1932. на месту директора Хигијенског завода у Новом Саду заступао др Јован Поповић. И 1933. провео је два месеца на боловању, а на посао се вратио 17. септембра 1933. На темељу приложеног лекарског уверења, одобрено му је тромесечно боловање 1934. године (од 7. јуна). Хемпт је за свог заменика (23. мај 1934), током боловања, предложио вишег здравственог саветника др Јову/Јована Поповића, шефа Социјално-медицинског одељења овог Завода.

Лоше здравствено стање је убрзало тренутак одласка у пензију. На основу архивске грађе може се прецизно испратити цео поступак пензионисања Адолфа Хемпта. У допису Министарства социјалне политике и народног здравља од 9. марта 1935. Министарству финансија стоји да „услед слабог здравља и старости, јер има више од 60 година др Адолф Хемпт” тешко врши своју службу. Истакнута је неопходност пензионисања „у интересу службе”. Полагао је права на пуну пензију, услед признатих 37 година службе. Потврдни одговор из Министарства финансија стигао је 31. марта. Уследило је обраћање министра народног здравља 9. априла 1935. председнику Министарског савета. Тражена је сагласност за чин пензионисања, јер су били испуњени сви законски услови. Указом од 25. априла 1935. оно је потврђено. На основу одлуке од 4. маја 1935. министра народног здравља и наређења Краљевске банске управе у Новом Саду од

²⁴ Лазар Марковић Мргуд (1876–1935) лекар и драмски писац био је између осталог шеф Здравственог одсека за Банат, Бачку и Барању, шеф Инспектората Министарства народног здравља (1924–1929), а потом начелник Одељења за социјалну политику и народно здравље Дунавске бановине (1929–1931) [Малетин 1974: 50].

9. маја 1935, Адолф Хемпт је 11. маја 1935. предао дужност Јовану Поповићу (здравственом саветнику), новом управнику Хигијенског завода. Приликом примопредаје, били су присутни инжењер Божић Стојановић и др Милан Николић. На основу година радног стажа, положајне плате и положајног додатка, решењем од 9. марта 1935. Хемпту је припадала пензија од 3.710 динара. Преминуо је 20. јула 1943. и сахрањен је на Католичком гробљу у Новом Саду.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У раду је анализирано професионално и научно кретање др Адолфа Хемпта, на основу *Персоналног досијеа* (Архив Војводине) који до сада није био предмет научних разматрања. Захваљујући богатству његове грађе, у могућности смо да проширимо наша сазнања о великану југословенске и светске рабиологије.

Досије даје прецизне податке о професионалном ангажману др Хемпта од 1898. до 1905. године. Поред имена болница и одељења на којима је радио, *Досије* пружа потврде о усавршавању Хемптових знања из области хирургије, офталмологије а истакнут је и његов рад с рендген-апаратом.

Персонални досије доноси нове податке који расветљавају Хемптову иницијативу и конкретан рад на оснивању Пастеровог завода за Босну и Херцеговину. Он је израдио *Пројекат*, а потом и *Нацрт* будућег завода. Након извршених техничких припрема, поднео је елаборат Земаљској влади БиХ. Реализацију целог плана спречио је Први светски рат, сазнајемо из *Досијеа*. Истовремено, у склопу припрема за оснивање Завода, Хемпт је интензивно радио на стручном и научном усавршавању. О његовим студијским боровцима у иностранству речито сведочи више докумената који се налазе у *Досијеу*. Посебно издвајамо потврдну коју је 4. октобра 1912. на немачком језику издао нобеловац Иља Иљич Мечников о Хемптовом боравку у Француској. *Досије* доноси нове детаље који су везани за његов професионални живот у Лукавцу (1905–1915, 1918–1921). Слободно можемо констатовати да *Персонални досије* др Адолфа Хемпта представља важан извор за проучавање историје здравствене неге и заштите у Босни и Херцеговини почетком 20. века.

Значајан део професионалне биографије др Адолфа Хемпта представљају и награде које је примио током живота а о којима до сада није писано. Он је чак три пута примио одликовање, за огроман уложени труд на организацији санитетских установа и лечењу рањеника током Првог светског рата. Уручено му је 1916. и признање Земаљске владе Босне и Херцеговине за рад на сузбијању заразних болести и епидемија.

Из *Персоналног досијеа* дознајемо да је Хемпт био један од иницијатора Прве интернационалне конференције о беснилу. Лично му је уручен позив да у виду реферата поднесе извештај о својој методи и искуствима у вези с применом инактивисане вакцине. Детаљно се прате кроз документа његове припреме за одлазак у Париз.

По доласку у Нови Сад, Хемпт је вредно и неуморно радио на оснивању и организацији Пастеровог завода. Годинама није користио годишњи одмор, што се одразило и на његово здравствено стање, о чему речито сведочи *Досије*.

Досије нас информише о људима који су у различитим фазама играли важну улогу у Хемптовом животу. Истовремено, реч је о истакнутим научним, културним и политичким личностима ондашњег времена, па на тај начин кроз *Досије* упознајемо друштвену и културну историју региона.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад представља фазни резултат пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Војвођански простор у контексту европске историје” (бр. 147002 Д). Посебну захвалност дугујемо вишем архивисти мср Љиљани Дожић из Архива Војводине у Новом Саду на професионалној и стручној помоћи.

ПРИЛОЗИ:

Прилог бр. 1.

Писмо др Адолфа Хемпта Министарству народног здравља Краљевине СХС од 21. децембра 1921. о неопходности истраживачког боравка у Будимпешти, Бечу и Берлину, због оснивања Пастеровог завода у Новом Саду [АВ ПД АХ].

Др Адолф Хемпт, референт Здравственог одсека за Банат, Бачку и Барању у Новом Саду

Предмет: Моли за дозволу 3 мјесечног научног путовања у иностранство на државном трошку

Министарству народног здравља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
у Београду

У Новом Саду дне 21. дец. 1921.

Пошто сам десигниран за управитеља Пастеровог завода (Pasteurskog zavoda) који се зида у Новом Саду, молим да ми се одреди тромјесечно научно путовање у иноземство на државни трошак, и то у ту сврху да се на лицу мјеста могнем што тачније упознати са модерним методама антирабичког поступања у неким од Вама гласовитим иностраним Пастеровим заводима, који се налазе у старим свеучилишним градовима, Будимпешти, Бечу и Берлину. Ови су нам заводи најближи и не само да су највиђенији него су и погледом валуте најлакше досежљиви. Ова би три мјеста требао редом барем свако кроз мјесец дана похађати, свега скупа дакле требало би три мјесеца за те студије – осим времена које је потребно за путовање.

Како из прилога произлази, бавио сам се још прије рата кроз неколико година овом струком у намјери да оснујем такав један завод за Босну и Херцеговину. Међутим је прошло 8-9 година па је потребно, да се не само теоретично из књига и часописа него и практично упознам са свим оним новим модификацијама разних антирабичних метода и цијелим знанственим напретком у тој струци, а да би се и ми тиме послужили могли у нашем најновијем Пастеровом заводу у корист свију оних, који ће тамо одсада помоћи тражити против ужасне погibeљи која услијед уједа бијесних животиња пријети.

др Адолф Хемпт
референт Здравственог одсека и
десигнирани управитељ Пастеровог завода у Новом Саду

Прилог бр. 2

Писмо др Адолфа Хемпта начелнику Министарства народног здравља од 23. јануара 1927. године, поводом припрема за одлазак на Прву интернационалну конференцију о беснилу у Паризу [АВ ПД АХ].

Нови Сад, 23. јануара 1927.

Велепоштовани господине Начелниче!

Част ми је извести Вас, да сам од Хигијенске Секције Друштва Народа са потписом проф. Рајхмана позван био, да поднесем опширан реферат о мојој методи и о свим детаљима нашега поступања – за светску конференцију, која ће се 24. априла ове године у Паризу одржати, у циљу претресања свих важнијих а досада још већим делом нерешених и мрачних питања Рабиологије.

Овој Конференцији треба да присуствује са стране сваке државе бар један управник – знаменитијег којег Пастеровог Завода дотичне земље, који би био кадар да учествује у дебатама о теоретским и практичним питањима ове специјалне микробиолошке струке, и да дадне изреком правац за определење целог програма будућег нашега рада – и систематске расподеле знанственог обрађивања ове области. Свакако треба да се пошаље на ову Конференцију човек, који имаде личног-властитог искуства о тој струци.

Као иницијатор једне нове методе – која није остала незапажена – у страним земљама – врло би радо присуствовао овој Конференцији, било као овлашћеник Министарства, било као управник Завода, који поседује највеће рабиолошко одељење у нашој држави. Отишао би у најгорем случају и као приватна особа – но то ми не допуштају моја средства. Обраћам се стога на Вас – молећи Вас, да ме обзиром на мој досадањи рад у овој струци по могућности званично пошаљете на ову Конференцију, ако то држите за сходно. Извештај сам данас послао у Женеви.

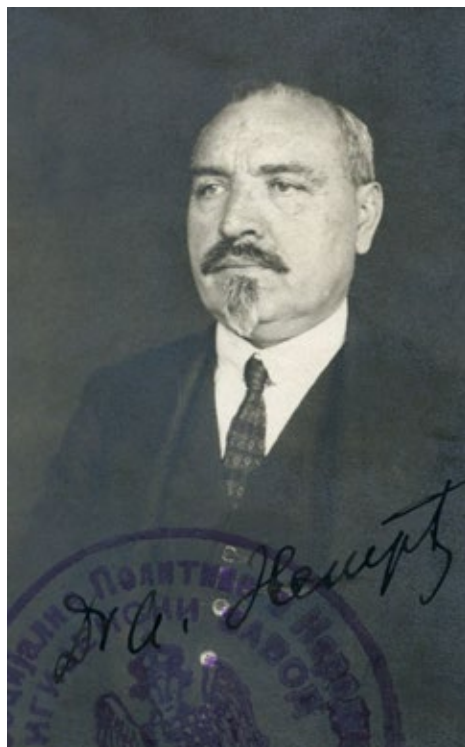
Примите господине Начелниче израз мог особитог поштовања.

Ваш учтиви,
др Адолф Хемпт

п.с. Ја сам у осталом један од иницијатора ове светске конференције.

Фотографија 1. Адолф Хемпт (1926);
извор: Службенички лист,
Архив Војводине.

Фотографија 2. Адолф Хемпт (1932);
извор: Службенички лист,
Архив Војводине.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Извори:

АВ ПД АХ: Архив Војводине, Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине Нови Сад (1929–1941), 1929–1941, VI Одељење за социјалну политику и народно здравље, Песонални досије, Персонални досије др Адолфа Хемпта, Кут. 723.

Литература:

- Драгић, Милорад (1952). Др Ристо Јеремић (1869–1952). *Српски архив за целокујно лекарство*, 1: 85–87.
- Јеремић, Михаило (1969). Поводом стогодишњице рођења др Риста Јеремића (18. V 1869 – 16. IX 1952). *Српски архив за целокујно лекарство*, 11: 1271–1276.
- Лалошевић, Душан (2008). *Др Адолф Хемп и оснивање Пастеровог завода у Новом Саду*. Нови Сад: Медицински факултет у Новом Саду, Научно друштво за историју здравствене културе Војводине, Друштво за популаризацију науке Нови Сад.
- Лалошевић, Душан (2010). Живот у Хемптовој кући. *Свеске Мајице српске: Серија љубодних наука*, LI (14): 29–35.
- Лалошевић, Душан и Гордана Буловић (2016). Историјско и културно наслеђе Пастеровог завода у Новом Саду, У: *Сјоменица 95 година Пастеровог завода у Новом Саду*. Нови Сад: Пастеров завод, 71–90.
- Малетин, Павле (1974). Др Лаза Марковић. *Рад Мајице српске*, 10: 50.
- Павловић, Будимир (1981). Писмо Риста Јеремића поводом оснивања Секције за историју медицине и фармације СЛД у Београду 12. II 1950, *Српски архив за целокујно лекарство*, 7: 955–958.
- Укази Министарства војске и морнарице. *Службене новине КСХС*, бр. 101/год. VI (5. мај 1924).
- Ćorović, Adi (2016). Kulturno naslijeđe Lukavca u kontekstu arhitektonskog naslijeđa kraja XIX i XX vijeka u Bosni i Hercegovini, U: *Naučna konferencija Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac*. Lukavac: Javna biblioteka Lukavac; Tuzla: Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 199–234.
- Hadžimusić, Semir i Adi Ćorović (2017). Vila Solvay u Lukavcu. *Građanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, 44: 35–49.
- Hempt, Adolf (1902). Ueber Versuche der Hygiama. *Wiener Medizinische Presse*, 43: 1–6, Wien: Druc vom Gottlieb Gistel & Comp.
- Kruševljanin, Faruk (2016). Austrougarsko naslijeđe u Lukavcu. U: *Naučna konferencija Kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe općine Lukavac*, Lukavac: Javna biblioteka Lukavac; Tuzla: Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 253–262.
- Lalošević, Dušan (1998). Boravak dr Adolfa Hempta u Parizu 1925. godine. *Medicinski pregled*, LI, 1: 61–63.
- Milosavljević, Nikola (1980). Dr Andrija Štampar – jedan od stubova savremene medicinske misli i prakse. *Medicinski pregled*, 7–8: 265–270.
- Petrović, Miroslav (1986). Alivizatos i Hempt – njihov doprinos jugoslovenskoj i svetskoj rabiologiji. *Medicinski pregled*, 9–10: 489–493.
- Renner, Heinrich (1900). *Herceg-Bosnom, uzduž i poprijeko*. Mitrovica: Naklada Hrvatske dioničke tiskare (N. Dogan).

FROM THE “PERSONAL DOSSIER” OF DR. ADOLF HEMPT: FROM SCHOOL
TIME TO THE RETIREMENT

by

SNEŽANA BOŽANIĆ
University of Novi Sad,
Faculty of Philosophy, Department of History
Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia
snezana.bozanic@uns.ff.ac.rs

ANA ELAKOVIĆ-NENADOVIĆ
University of Belgrade,
Faculty of Filology, Department of Neohellenic Studies
Studentski trg 3, Belgrade, Serbia
aelakovic@yahoo.com

SUMMARY: The paper analyzes the professional movements, the scientific and professional work of Dr. Adolf Hempt, one of the leading rabiologists in Yugoslavia and in the world. The research is based on the well-preserved and unexplored *personal dossier* of Dr. Adolf Hempt, which is kept in the Archive of Vojvodina (Novi Sad). From the rich source of material, the authors selected the documents that particularly highlight his life in Lukavac, then certificates of his scientific and professional engagement in Vienna, Paris and Budapest (1910–1912), testimony about the preparations for his participation in the First International Conference on Rabies, and many letters written by Hempt himself. His *Curriculum Vitae* of 26 August, 1921, and two copies of *Official gazette* (from 1926 and 1932) should be particularly mentioned. The original material is in Serbian, German and Latin. Dr. Hempt lived or spent longer or shorter periods of his life, researching and improving himself, in Novi Sad, Sarajevo, Graz, Munich, Vienna, Gross-Enzersdorf, Lukavac, Paris, and Budapest. His professional career can be tracked through several stages. He was a military doctor in peace (1898–1905) and at war (1914–1918). His arrival in Lukavac coincides with the socio-economic development and the rise of this small town. He worked here as a factory, municipal, and railway doctor (1905–1921). Working on the eradication of infectious diseases and epidemics, he left an indelible mark on the history of health care and culture in Bosnia and Herzegovina. From 1908 until the beginning of the First World War, he was engaged in the launch of the Pasteur Institute in Bosnia and Herzegovina. After he moved to Novi Sad, as a founder and administrator of the Pasteur Institute, he wrote scientific papers, travelled and explored. This paper deals with a series of lesser known and unknown facts which complements and illuminates the biography of Dr. Adolf Hempt.

KEYWORDS: Dr. Adolf Hempt, personal dossier, professional work, Novi Sad, Lukavac, Vienna

UDC 005.7
UDC 316.7:331.264.2
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1970213M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

УТИЦАЈ ИНТЕРНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ И ИДЕНТИФИКАЦИЈЕ ЗАПОСЛЕНИХ С ОРГАНИЗАЦИЈОМ НА МОТИВАЦИЈУ

ВЕСНА МИЛАНОВИЋ

Универзитет „Унион – Никола Тесла”
Пословни и правни факултет
Кнез Михаилова 33, Београд, Србија
vmilanovic555@gmail.com

КАТАРИНА РАДОСАВЉЕВИЋ ЊЕГИЋ

Висока школа за пословну економију и предузетништво
Митрополита Петра 8, Београд, Србија
radosavljevic.k@gmail.com

САЖЕТАК: У већини досадашњих истраживања у области организационог понашања и сродних дисциплина, посебно у окружењу мање развијених земаља, није испитивано како комуникација утиче на мотивацију запослених. Циљ овог рада је да испита на који начин интерна комуникација утиче на мотивацију запослених. У раду се претпоставља да постоји позитивна директна веза између интерне комуникације и идентификације запослених с организацијом, као и између интерне комуникације и мотивације запослених. Осим тога, у раду се испитује индиректан утицај интерне комуникације на мотивацију посредством идентификације запослених с организацијом. Статистичка метода за проверу хипотеза је структурно моделовање применом технике најмањих парцијалних квадрата. Подаци су прикупљени анкетним испитивањем на узорку запослених у организацијама у Београду у последњем кварталу 2018. Анкетирање је обављено онлајн упитником. Резултати истраживања потврдили су постављене хипотезе. Утицај интерне комуникације на мотивацију је и директан и индиректан. Посредник у том односу је идентификација запослених с организацијом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: комуникација, идентификација запослених с организацијом, мотивација запослених, утицај
JEL: L29, M12, M39

Мотивација доприноси побољшању перформанси запослених [Van Knippenberg 2000]. Због тога је значајно да запослени буду високо мотивисани. Томе може допринети комуникација, нарочито између менаџера и запослених [Mayo 2003; Dolphin 2005; Lowenstein 2006, према: Mishra et al. 2014]. Када се комуникацијом подржавају запослени у задовољењу потреба, они су више мотивисани и ангажовани, те вољни да се посвете послу [Barrett 2014]. Међутим, ретке су студије у којима је примарни циљ истраживања испитивање односа између комуникације и мотивације [Kay & Christophel 1995; Blaskova et al. 2016] у односу на оне у којима је описивано колико је важна комуникација за мотивацију [Rajhans 2012; Chitrao 2014; Ramadanty & Martinus 2016; Motoi 2017]. Пошто је значајно познавати како комуникација утиче на мотивацију, а наведене студије нису испитивале начин на који се тај утицај остварује, посебно у организацијама мање развијених земаља, у овом раду се желело испитати да ли идентификација запослених с организацијом посредује у том односу.

Комуникација подстиче идентификацију запослених [Cheney 1983] тако што обликује њихове ставове који рефлектују снажну везу с организационом идентификацијом [Huff et al. 1989, према: Nakra 2006: 45]. Међутим, у досадашњим истраживањима више је испитиван утицај комуникације на организациону посвећеност (преданост или приврженост – енгл. *commitment*) него њен утицај на организациону идентификацију. С тим у вези, у овом раду се усвајају ставови Смитса и сарадника који сматрају да још увек није јасно како комуникација утиче на идентификацију запослених [Smidts et al. 2001]. Према томе, комуникација је занемарен инструмент у управљању идентификацијом. У прилогу овоме је и чињеница да организација може комуникацијом подићи ниво мотивације и учинити да се запослени осећају поносно [Dolphin 2005: 171]. Више поносни организацијом су углавном они запослени који су више идентификовани с њом [Harquail 1998, према: Ashforth et al. 2008]. Ово има посебну важност, јер су више идентификовани запослени и више мотивисани [Pratt 1998; Haslam et al. 2000; Van Knippenberg 2000].

Имајући у виду досадашња истраживања, у овом раду је предложен модел у којем се тестира директан утицај комуникације на мотивацију али и индиректан утицај посредством идентификације. Оваква истраживања у организацијама Републике Србије су ретка (претрага помоћу кључних речи у бази Српског цитатног индекса их није пронашла), што се односи и на друге мање развијене земље. Циљ је да се докаже да виши ниво и квалитет комуникације води вишем нивоу мотивације запослених директно, и индиректно тако што утиче да се запослени више идентификују с организацијом.

Резултати истраживања у овом раду могу бити од теоријске и практичне користи. Овакав модел доприноси бољем разумевању утицаја комуникације на мотивацију запослених [Dolphin 2005; Aldag & Kuzuhara 2015].

За истраживаче у подручју организационог понашања, управљања људским ресурсима, менаџмента и маркетинга, ови резултати су значајни, јер дају допринос сагледавању утицаја комуникације на мотивацију на начин на који је до сада овај утицај ретко сагледаван. Такође, истраживања ових односа у организацијама мање развијених земаља нису пронађена. Ови налази могу послужити менаџерима у креирању стратегије комуникације од које се очекује подизање нивоа мотивације запослених.

Рад је структуриран тако да су у наставку изложени концептуални оквир истраживања, методолошки оквир истраживања, резултати и дискусија. У закључку су наведена ограничења истраживања и предложене смернице за будућа истраживања.

КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

У овом раду се полази од ставова Барета да се особе осећају мотивисаним, односно безбедним и сигурним, поштованим, те срећним тек када су у могућности да задовоље потребе [Barrett 2014] као и од емпиријских налаза ранијих студија у којима је утврђено да комуникација утиче на мотивацију запослених [Blaskova et al. 2016; Rukmana et al. 2018] односно комуникација менаџера на мотивацију подређених [Kau & Christophel 1995]. Осим тога, комуникација може олакшати процес организационе идентификације нарочито када се путем ње запосленима представљају циљеви, вредности и достигнућа [Cheney 1983]. У вези с тим: „Истраживање ефеката комуникације на ставове запослених о организацији пружа теоријску основу истраживања везе између комуникације и организационе идентификације” [Huff et al. 1989, према: Nakra 2006: 45]. Истовремено, теоријске основе за испитивање везе између организационе идентификације и мотивације проналазе се у чињеници да она омогућава запосленима да задовоље своје потребе [Pratt 1998]. Осим тога, овај рад ослања се и на резултате досадашњих емпиријских студија које су испитивале утицај комуникације на идентификацију запослених [Smidts et al. 2001; Nakra 2006; Bartels et al. 2007; Reed et al. 2016; Neto et al. 2018] и утицај идентификације запослених на њихову мотивацију у контексту теорије друштвеног идентитета и теорије само-категоризације [Van Knippenberg 2000; Van Dick & Wagner 2002; Van Dick 2004; Wegge et al. 2006; Bjerregaard et al. 2017]. Из наведеног се може уочити да се у овим студијама нису испитивали начини на које се остварује утицај комуникације на мотивацију, нити је организациона идентификација испитивана као посредник у овом односу. Према свему наведеном, у овом раду је комуникација посматрана као интерна комуникација, идентификација као идентификација запослених с организацијом, а мотивација кроз ниво на којем су запослени задовољили своје потребе.

Постављање хипотеза

Утицај комуникације на идентификацију: Комуникација је процес размене порука између најмање две стране. У досадашњим истраживањима је углавном посматрана као интерна комуникација. Она се одвија унутар

организације и њен циљни аудиторijум чине запослени [Dolphin 2005]; укључује веома широк спектар облика, типова и токова комуникације. У досадашњим истраживањима је посматрана кроз информисање, комуникацију на доле и на горе, отворену комуникацију надређених и комуникациону климу¹. У овом раду комуникација је посматрана кроз токове комуникације (информисања) на горе и на доле, и комуникацију надређених са запосленим с нагласком на слушање, што све рефлектује комуникациону климу. Када се више и боље комуницира са запосленим, онда се они више идентификују с организацијом.

Идентификација представља перцепцију јединства² појединца с групом или његове припадности групи, уз подразумевано дељење њених успеха и неуспеха [Ashforth & Mael 1989: 34]. У већини досадашњих истраживања организациона идентификација је посматрана као једнодимензионални конструкт у контексту теорије друштвеног идентитета. С тог становишта, она је облик друштвене идентификације, којом се „појединац дефинише у смислу његовог чланства у одређеној организацији” [Mael & Ashforth 1992: 105] чији су циљеви блиски његовим [Van Dick & Wagner 2002: 133]. Овакво посматрање начелно се прихвата с тим да је у овом раду идентификација сагледана кроз идентификацију запослених с циљевима, с мисијом и визијом, и с културом организације.³ У појединим истраживањима у којима је испитивана веза између комуникационе климе и организационе идентификације аутори извештавају о статистички значајној позитивној вези између ових варијабли [Smidts et al. 2001; Nakra 2006; Reed et al. 2016; Neto et al. 2018]. Нарочито се истиче да повратне информације, те информације које се упућују у правцу на доле као и оне које се примају од запослених у правцу на горе или кроз комуникацију надређених имају директан позитиван утицај на организациону идентификацију [Nakra 2006; Neto et al. 2018].

На основу свега наведеног постављена је прва хипотеза (X1) која гласи: Интерна комуникација позитивно утиче на ниво идентификације запослених с организацијом.

Утицај идентификације на мотивацију: Мотивација је оно што покреће појединца да задовољи одређене потребе или жеље [видети: Kuvaas et al. 2017]. Посматрана са становишта теорије само-категоризације, радна мотивација је резултат жеље запослених за побољшањем себе. То побољшање се може остварити на различите начине и на различитим нивоима

¹ Комуникациона клима рефлектује услове у којима се одвија комуникација и начин на који се размењују или преносе информације [Smidts et al. 2001]. Чине је „поверење, заједничко одлучивање, искреност, отвореност у комуникацији на доле, слушање у комуникацији на горе, и фокусирање на циљеве високих перформанси” [Pace & Faules 2010, према: Ramadanty & Martinus 2016: 80].

² Истраживање посвећености запослених организацији је много чешће али оно занемарује осећај јединства појединца и организације [Abrams et al. 1998; Pratt 1998, према: Van Dick & Wagner 2002: 133].

³ Запослени који се идентификује као члан организације не мора нужно и обавезно да прихвати све њене вредности, циљеве, уверења и сл. [Ashforth et al. 2008: 330]. За мотивисање запослених да остварују организационе циљеве и раде у интересу организације, од важности је да су идентификовани с њеним циљевима, мисијом, визијом и културом.

апстракције [Turner 1985], тј. зависи од контекста [Bjerregaard et al. 2017] и не подразумева хијерархију у њиховом задовољењу.⁴ У случају да се перципирају циљеви и интереси организације као колективни, мотивација запослених да уложи напоре у име организације води радној мотивацији [Van Knippenberg 2000]. Утицај идентификације на мотивацију најчешће се објашњава теоријом друштвеног идентитета и теоријом само-категоризације [Van Knippenberg 2000; Bjerregaard et al. 2017]. У овом раду мотивација се посматра кроз ниво сигурности, припадности и самопотврђивања [Maslow 1943], изузимајући разматрање редоследа задовољења ових потреба, јер како се наводи у литератури „ни један ниво потреба није релевантнији за мотивацију запослених него било који други” [Haslam et al. 2000: 319]. Посматрана кроз призму теорије друштвеног идентитета, идентификација с организацијом подразумева изражен друштвени идентитет на организационом нивоу. На основу наведеног постављена је друга хипотеза (Х2) која гласи: Идентификација запослених с организацијом позитивно утиче на ниво мотивације запослених у организацији.

Утицај комуникације на мотивацију: Досадашња истраживања која су се бавила утицајем комуникације на мотивацију указују на постојање позитивне везе између посматраних варијабли. Кеј и Кристофел извештавају о директној позитивној вези између отворене комуникације менаџера и мотивације подређених [Kay & Christophel 1995]. Блашкова и сарадници доказују да је веза између нивоа информација и отворене комуникације и нивоа мотивације јака и позитивна [Blaskova et al. 2016], док Рукмана и сарадници откривају да постоји директна и позитивна веза између организационе комуникације и радне мотивације [Rukmana et al. 2018].

На основу свега наведеног, претпоставља се да интерна комуникација има позитиван директан утицај на ниво мотивације запослених у организацији (Х3а).

Имајући у виду да комуникација може утицати на идентификацију запослених с организацијом и да се претпоставља директан и позитиван утицај идентификације на мотивацију, може се претпоставити да ће интерна комуникација индиректно утицати на ниво мотивације запослених у организацији – посредством нивоа њихове идентификације (Х3б).

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Методе истраживања

За проверу постављених хипотеза коришћено је структурно моделовање применом методе најмањих парцијалних квадрата (енгл. *partial least squares structural equation modeling – PLS-SEM*). Ова метода омогућава тестирање каузалних односа између посматраних варијабли, а успешно се примењује у многим дисциплинама друштвених наука [Hair et al. 2012]. Предност методе је што је непараметарска, па захтеви у вези дистрибуције

⁴ Мотивациони утицај различитих потреба мења се под утицајем истакнутих норми и циљева који су повезани са само-категијама на различитим нивоима апстракције – личном, друштвеном, хуманом [Haslam et al. 2000: 319].

података нису строги. Осим тога, погодна је за рад с малим узорцима и успешно превазилази проблеме мултиколинеарности [Hair et al. 2012]. За обраду података коришћен је софтвер СмартПЛС 3 (SmartPLS 3).

Узорак и начин прикупљања података

Истраживање је споведено у последњем кварталу 2018. године у три угледне организације, средње величине, које послују у сектору услуга – банкарству, високом образовању и трговини на територији Града Београда. У организацијама које послују у сектору услуга и остварују директан контакт с корисницима, улога запослених [Bowers & Martin 2007] и комуникације у мотивисању запослених у испоруци услуге високог квалитета је од кључног значаја [Zeithaml et al. 1988]. Прикупљање података је обављено електронским путем. Испитаници су давали одговоре на питања која се односе на комуникацију, идентификацију и мотивацију. Упитник је упућен на 180 имејл адреса, а добијено је 144 комплетно попуњена упитника. У досадашњим студијама је препознато истраживање у мањем броју организација с мањим узорком [Nakra 2006; Reed et al. 2016].

Узорак чине 45% испитаника мушког пола и 55% женског. У старосној структури преовладавају млади до 30 година старости (53%), старости од 31 до 50 година (33%), остатак чине старији од 50 година. Средње образовање поседује 15% испитаника, више 29% а високо 56%. Већина испитаника има стаж до 10 година (70%), од 11 до 20 година је 12%, од 21 и више 18%. Међу њима 80% су запослени без руководеће позиције.

Варијабле у истраживању и начин њиховог мерења

Модел формулисан у раду састоји се од три латентне варијабле (хипотетичка конструкта) а то су: интерна комуникација, идентификација запослених с организацијом и мотивација.

Процена вредности сваког хипотетичког конструкта врши се помоћу анализе варијансе и коваријансе манифестних варијабли (рефлексивних индикатора)⁵. *Интерну комуникацију* као конструкт описују три рефлексивна индикатора: 1) ниво квалитета и редовност тока комуникације од надређених ка запосленим на нижим нивоима (подређеним), ознака ИК1; 2) ниво квалитета и редовност тока комуникације од запослених на нижим нивоима ка надређеним, ознака ИК2; 3) ниво и квалитет активног слушања надређеног у комуникацији са запосленим⁶ – ознака ИК3. *Идентификацију запослених с организацијом* као конструкт, такође, описују три рефлексивна индикатора: 1) ниво идентификације запослених с циљевима организације, ознака ИИ1; 2) ниво идентификације запослених с мисијом и визијом организације, ознака ИИ2; 3) ниво идентификације запослених

⁵ Математички модел на основу кога се израчунава вредност латентних варијабли презентован је у: [Sarstedt et al. 2016].

⁶ Ово подразумева и ниво у којем надређени не прекида запосленог у разговору и не довршава сâм реченицу према сопственом мишљењу, не одговара питањем на питање.

с културом организације, ознака NI3. *Мотивацију запослених у организацији* као конструкт описују следећи рефлексивни индикатори: 1) ниво сигурности запослених у организацију, ознака NM1; 2) ниво припадности запослених организацији, ознака NM2; 3) ниво самопотврђености запослених у организацији, ознака NM3.

Испитаници су на скали од 1 до 5 оцењивали ниво претходно наведених индикатора (1 – веома низак ниво; 3 – средњи ниво; 5 – веома висок ниво).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У првој фази анализе података процењен је квалитет мерног модела; тестирана је поузданост мерних скала и квалитет структурног модела. У другој фази тестирана је статистичка значајност веза између латентних варијабли у моделу, што представља основу за усвајање или одбацивање хипотеза.

Процена квалитета мерног модела

Факторска анализа (функција *PLS Algorithm*) је коришћена да би се издвојили показатељи поузданости и валидности мерних скала (видети: Табела 1).

Табела 1. Показатељи поузданости и конвергентне валидности мерних конструкта

Компонента (Component)	Показатељи поузданости и валидности (Reliability and validity indicators)			Факторске тежине (Factor loadings)
	Кронбахов алфа коефицијент (Cronbach's alpha)	Композитна поузданост (Composite reliability – CR)	Просечна вредност издвојене варијансе (Average variance extracted – AVE)	
ИК (IK)	0,811	0,886	0,722	
IK1				0,893
IK2				0,843
IK3				0,811
ОИ (OI)	0,877	0,924	0,803	
NI1				0,865
NI2				0,907
NI3				0,916
М (M)	0,899	0,936	0,831	
NM1				0,934
NM2				0,918
NM3				0,881
ИК: Интерна комуникација ОИ: Организациона идентификација М: Мотивација			IC: Internal communication OI: Organizational identification M: Motivation	

Извор: Истраживање аутора

За процену поузданости, коришћен је Кронбахов алфа коефицијент. Како су вредности овог показатеља изнад препоручене минималне вредности од 0,7 [Hair et al. 2010] сви дефинисани конструкти су поуздани. Да би се утврдило да ли индикатори добро конвергирају ка латентним варијаблима којима су додељени, посматране су факторске тежине (пондери). Препоручено је да факторске тежине буду веће од 0,7 [Carmines & Zeller 1979]. Овај критеријум испуњен је за све посматране варијабле (видети: Табела 1). Осим овог критеријума, за утврђивање конвергентне валидности мерних конструкта, неопходно је да композитна поузданост (CR) конструкта у моделу буде већа од 0,7, да просечне вредности издвојене варијансе (AVE) буду веће од 0,5, као и да композитне поузданости конструкта буду веће од одговарајућих вредности просечне издвојене варијансе [Fornell & Larcker 1981]. На основу презентованих резултата закључује се да је испуњен и овај услов (видети: Табела 1).

За процену дискриминантне валидности коришћен је критеријум Форнера и Ларкера [Fornell & Larcker 1981]. Овај критеријум налаже да дискриминантна валидност постоји онда када је квадратни корен просечних издвојених варијанси већи од корелација између варијабли у моделу (видети: Табела 2 – подвучене вредности, док се корелације између варијабли налазе испод њих). Овај критеријум је такође испуњен.

Табела 2. Критеријум Форнера и Ларкера

Компонента (Component)	Критеријум Форнера и Ларкера (Fornell-Larcker Criterion)		
	ИК (IC)	ОИ (OI)	М (M)
ИК (IC)	<u>0,850</u>		
ОИ (OI)	0,651	<u>0,896</u>	
М (M)	0,610	0,614	<u>0,911</u>
ИК: Интерна комуникација ОИ: Организациона идентификација М: Мотивација	IC: Internal communication OI: Organizational identification M: Motivation		

Извор: Истраживање аутора

За процену квалитета структурног модела коришћен је коефицијент детерминације (R^2) који указује на то колико се варијансе у зависној варијабли може описати променом независних варијабли укључених у модел. У друштвеним наукама је минимална прихватљива вредност коефицијента детерминације 0,1, а строжијим критеријумом се сматра 0,25 [Falk & Miller 1992]. Вредност коефицијента детерминације латентне варијабле „Идентификација” износи 0,424, док је вредност овог коефицијента за варијаблу „Мотивација” 0,454, чиме је испуњен чак и строжији критеријум. Осим тога, оба резултата су статистички значајна ($p = 0,000$).

Тестирање хипотеза

Након што је утврђено да је мерни модел поуздан и валидан, приступљено је тестирању статистичке значајности коефицијената путања између варијабли у моделу, на основу чега се закључивало о прихватању или одбацивању хипотеза. Коефицијенти путања и њихова статистичка значајност генерисани су Бутстреп процедуром (енгл. *Bootstrapping*). Резултати презентовани у Табели 3 добијени су на основу двостраног Т-теста са нивоом значајности од 0,05 и на основу 5.000 подузорака.

Табела 3. Статистичка значајност претпостављених веза у моделу

Компонента (Component)	Коефицијенти путања (Path coefficients)		
	Стандардизована регресиона оптерећења (Standardized regression weights β)	Т вредности (T Statistics)	\bar{y} -вредности (P Values)
X1: ИК→ОИ (Н1: ИС→ОИ)	0,651	9,415	0,000
X2: ОИ→М (Н2: ОИ→М)	0,376	2,554	0,011
X3а: ИК→М (Н3а: ИС→М)	0,366	2,712	0,007
X3б: ИК→ОИ→М (Н3б: ИС→ОИ→М)	0,245	2,589	0,010
ИК: Интерна комуникација ОИ: Организациона идентификација М: Мотивација	ИС: Internal communication ОИ: Organizational identification М: Motivation		

Извор: Истраживање аутора

Резултати презентовани у Табели 3 указују на то да постоји јака позитивна и статистички значајна директна веза између интерне комуникације и идентификације запослених с организацијом ($p < 0,01$; $\beta = 0,651$), на основу чега се усваја прва хипотеза. Затим, показало се да постоји директна и позитивна веза између нивоа идентификације запослених с организацијом и нивоа мотивације ($p < 0,05$; $\beta = 0,376$), што оправдава усвајање друге хипотезе. Трећом хипотезом претпостављено је да ниво интерне комуникације утиче на мотивацију запослених, како директно (X3а), тако и индиректно (X3б). Резултати истраживања потврђују ову претпоставку. Директан утицај је статистички значајан ($p < 0,01$; $\beta = 0,366$). Индиректан утицај који интерна комуникација има на мотивацију посредством идентификације запослених с организацијом је такође статистички значајан ($p = 0,01$; $\beta = 0,245$). Овај медијаторни утицај је делимичан, односно постоји парцијални медијаторни утицај идентификације на везу између интерне комуникације и мотивације запослених.

ДИСКУСИЈА

Мотивација запослених јавља се као значајан фактор побољшања перформанси запослених и организације [Van Knippenberg 2000; Osabiya

2005]. Стога је испитивање начина на који се може повећати мотивација запослених добило значајно место у литератури организационог понашања [Porter et al. 2003; Day 2012; Lazaroiu 2015; Osabiya 2015]. У већини студија које су спроведене у мање развијеним земљама, наводи се да организације могу да мотивишу запослене кроз комуникацију али се у њима не испитује на који начин комуникација утиче на мотивацију. Како би се попуниле уочене празнине у литератури спроведено је истраживање на узорку запослених у угледним организацијама, средње величине, које послују у области услуга – банкарству, високом образовању и трговини на територији Града Београда (Република Србија).

Резултати спроведеног истраживања су открили позитиван и ситуацијски значајан директан утицај интерне комуникације на ниво идентификације запослених с организацијом што је у сагласности с налазима претходних студија [Smidts et al. 2001; Nakra 2006; Reed et al. 2016; Neto et al. 2018]. Квалитетни и редовни токови комуникације у правцима одозго ка доле и одоздо ка горе и комуникација надређених са запосленима чине да се запослени осећају поштованим, да осећају припадност организацији и да у њеним циљевима, мисији, визији и култури препознају своје, да виде шансе за развој и самопотврђивање што и јесте у интересу организације. Наведено управо указује на то да информисање у организацији треба спроводити путем отворене комуникације на доле и на горе као и кроз комуникацију надређених који поседују вештине активног слушања. Наведени начини отворене комуникације рефлектују повољну комуникациону климу. Комуникација на доле један је од кључних начина да се запосленима саопште циљеви организације, да их они разумеју, и у њима препознају своје циљеве, како би се могли идентификовати с њима. Наведено се односи и на мисију и визију и културу. Комуникација на горе је начин да се добију информације о томе како су запослени разумели примљене поруке, да буду саслушани њихови предлози и мишљења. Комуникација надређених са запосленима најбољи је начин да им се дају упутства за рад, да се од њих добију повратне информације и смернице за будућу комуникацију којом се запосленима преносе поруке да су поштовани, потребни организацији и да им организација пружа шансу да активно учествују у њеном раду и развоју.

Овим истраживањем потврђено је да идентификација запослених с организацијом директно и позитивно утиче на мотивацију, што је у складу с налазима Ван Книпенберга, који наводи да организациона идентификација утиче на мотивацију запослених да уложи напоре у име организације [Van Knippenberg 2000]. Осим тога, наводи се да организациона идентификација утиче на мотивацију тако што произлази из колективне идентификације са занимањем, којој су допринели брига о запосленом и корисницима услуга организације [Vjerregaard et al. 2017]. Стога, више идентификовани запослени с циљевима, с мисијом и визијом, и с културом организације биће и више мотивисани, јер кроз ове облике идентификације осећају већу сигурност, већу припадност и могућност да се самопотврде.

Резултати овог истраживања показују да интерна комуникација доприноси већој мотивацији запослених. Досадашња истраживања извештавају о истим резултатима [Kay & Christophel 1995; Blaskova et al. 2016; Rukmana et al. 2018]. Резултати истраживања у овом раду показују да квалитетни и редовни токови комуникације на доле и на горе као и слушање у комуникацији надређених чине да су запослени више сигурни у организацију, да осећају припадност организацији и да су више самопотврђени, односно да су више мотивисани. Установљено је да се један део утицаја интерне комуникације на мотивацију остварује директно, а други кроз повећање идентификације запослених с организацијом. Ово указује на значај идентификације запослених с циљевима, с мисијом и визијом, и с културом организације као посредника у овом односу.

Како би запослени били више мотивисани, потребно је да менаџери подстичу све видове интерне комуникације, али и да јачају идентификацију запослених. Када је комуникација редовна и квалитетна, лако се саопштавају циљеви и преносе вредности и ставови у организацији, што доприноси јачању идентификације запослених с организацијом. Осећај припадности организацији (идентификовани запослени) мотивише запослене, па ће они желети да се посвете својим радним задацима, да уложе веће напоре у остваривању циљева, што може имати низ позитивних последица на пословање организације (веће перформансе задатка и контекстуалне перформансе, већа продуктивност, веће задовољство послом). На мотивацију се може и директно утицати побољшањем квалитета и редовности комуникације у свим смеровима и на свим нивоима у организацији. Она треба да буде саставни део мотивационог програма сваке организације.

ЗАКЉУЧАК

С обзиром на значај мотивације запослених за побољшање организационих перформанси и уочену празнину у литератури о начину на који комуникација утиче на мотивацију, спроведено је истраживање на узорку запослених у организацијама у Граду Београду. У ранијим студијама није испитивано на који начин комуникација врши утицај на идентификацију запослених с циљевима, с мисијом и визијом, и с културом организације. Такође, на овај начин није посматран утицај идентификације на мотивацију, посебно у окружењу мање развијених земаља као и начин на који се врши утицај на поједине варијабле мотивације. Резултати спроведеног истраживања су указали да интерна комуникација доприноси већој идентификацији запослених с организацијом и да има директан и позитиван утицај на мотивацију запослених која је посматрана кроз ниво њихове сигурности, припадности и самопотврђивања. Такође су указали да идентификација запослених с организацијом доводи до веће мотивације. Осим тога, установљено је да је утицај комуникације на мотивацију двоек. Један део тог утицаја одиграва се директно, док се други одиграва путем повећања идентификације запослених с циљевима, с мисијом, визијом и с културом организације.

Овај рад доприноси бољем разумевању значаја интерне комуникације у јачању мотивације и упућује на значај испитивања начина на који се овај утицај одвија. Главни допринос рада је што испитује претпостављене везе у организацијама мање развијене земље у којима је ова веза ретко тестирана. Осим тога, ради се о организацијама које остварују директан контакт с корисницима, и у којима је допринос мотивисаних запослених испоруци услуге високог квалитета од кључног значаја.

Резултати истраживања се односе на три организације, средње величине, које послују у подручју банкарства, високог образовања и трговине на територији Града Београда, тако да, иако истраживање даје интересантне увиде у односе између посматраних варијабли, приликом тумачења резултата треба имати у виду наведена ограничења. Како је модел тестиран на мањем узорку, у мањем броју организација и на ужем подручју, било би добро поновити истраживање, уз уважавање наведених ограничења, јер су оваква истраживања ретка у овој области.

ЗАХВАЛНИЦА

Овај рад резултат је истраживања на пројекту ИИИ 45003 – Оптоелектронски нанодимензиони системи – пут ка примени Института за физику Земун, који је финансиран од Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Aldag, Ramon J. & Loren W. Kuzuhara (2015). *Creating High Performance Teams*. USA, NY: Routledge.
- Ashforth, Blake E. & Fred F. Mael (1989). Social identity theory and the organization. *Academy of Management Review*, XIV (1): 20–39.
- Ashforth, Blake E.; Spencer H. Harrison & Kevin G. Corley (2008). Identification in Organizations: An Examination of Four Fundamental Questions. *Journal of Management*, XXXIV (3): 325–374.
- Barrett, Richard (2014). *The Values-Driven Organization*. USA, NY: Routledge.
- Bartels, Jos; Ad Pruyn, Menno de Jong & Inge Joustra (2007). Multiple organizational levels and the impact of perceived external prestige and communication climate. *Journal of Organizational Behavior*, XXVIII (2): 173–190.
- Bjerregaard, Kirsten; Alexander S. Haslam, Avril Mewse & Thomas Morton (2017). The shared experience of caring: a study of care-workers' motivations and identifications at work. *Ageing & Society*, XXXVII (1): 113–138.
- Blaskova, Martina; Rudolf Blasko, Stanislaw Borkowski & Joanna Rosak-Szyrocka (2016). Searching correlations between communication and motivation. *Communications-Scientific letters of the University of Zilina*, XVIII (1A): 28–35.
- Bowers, Michael R. & Charles L. Martin (2007). Trading places redux: employees as customers, customers as employees. *Journal of Services Marketing*, XXI (2): 88–98.
- Carmines, Edward G. & Richard A. Zeller (1979). *Reliability and Validity Assessment*. USA, California: SAGE Publications.
- Cheney, George (1983). On the Various and Changing Meanings of Organizational Membership: A Field Study of Organizational Identification. *Communication Monographs*, L (4): 342–362.

- Chitrao, Pradnya (2014). Internal communication satisfaction as an employee motivation tool in the retail sector in Pune. *The European Journal of Social & Behavioural Sciences*, X (3): 1541–1552.
- Day, David V. (2012). Leadership. In: Steve W. J. Kozlowski (Ed.), *The Oxford handbook of organizational psychology*. USA, NY: Oxford University Press, 696–732.
- Dolphin, Richard R. (2005). Internal Communications: Today's Strategic Imperative. *Journal of marketing communications*, XI (3): 171–190.
- Falk, Frank R. & Nancy B. Miller (1992). *A primer for soft modeling*. USA, Akron: University of Akron Press.
- Fornell, Claes & David F. Larcker (1981). Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error: Algebra and Statistics. *Journal of Marketing Research*, XVIII (3): 382–388.
- Hair, Joe F.; Marko Sarstedt, Christian M. Ringle & Jeannette A. Mena (2012). An assessment of the use of partial least squares structural equation modeling in marketing research. *Journal of the academy of marketing science*, XL (3): 414–433.
- Hair Jr., Joseph F.; William C. Black, Barry J. Babin & Rolph E. Anderson (2010). *Multivariate data analysis*. 7th edition. USA, NJ: Prentice-Hall, Inc. Upper Saddle River.
- Haslam, Alexander S.; Clare Powell & John C. Turner (2000). Social identity, self-categorization, and work motivation: rethinking the contribution of the group to positive and sustainable organisational outcomes. *Applied Psychology*, XLIX (3): 319–339.
- Kay, Bonnie & Diane M. Christophel (1995). The relationships among manager communication openness, nonverbal immediacy, and subordinate motivation. *Communication Research Reports*, XII (2): 200–205.
- Kuvaas, Bard; Robert Buch, Antoinette Weibel, Anders Dysvik & Christina G. L. Nerstad (2017). Do intrinsic and extrinsic motivation relate differently to employee outcomes? *Journal of Economic Psychology*, LXI (August): 244–258.
- Lazaroiu, George (2015). Work motivation and organizational behavior. *Contemporary Readings in Law and Social Justice*, VII (2): 66–75.
- Mael, Fred F. & Blake E. Ashforth (1992). Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification. *Journal of Organizational Behavior*, XIII (2): 103–123.
- Maslow, Abraham H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, L (4): 370–396.
- Mayo, Elton (2003). *The human problems of an industrial solution*. 11th edition. London: Routledge.
- Mishra, Karen; Lois Boynton & Aneil Mishra (2014). Driving employee engagement: The expanded role of internal communications. *International Journal of Business Communication*, LI (2): 183–202.
- Motoi, Gabriela (2017). Could Employees' Motivation Be Increased By A Better Organizational Communication? A Sociological Perspective. *Social Sciences and Education Research Review*, IV (1): 174–190.
- Nakra, Rashmi (2006). Relationship between Communication Satisfaction and Organizational Identification: An Empirical Study. *Vision: The Journal of Business Perspective*, X (2): 41–51.
- Neto, Mário Teixeira Reis; Luana Carla Fulgêncio da Silva & Cláudia Aparecida Avelar Ferreira (2018). Influence of Internal Communication on the Organizations' Performance: Proposition of Model. *Future studies research journal*, X (2): 214–237.
- Osabiya, Babatunde Joseph (2005). The effect of employees motivation on organizational performance. *Journal of public administration and policy research*, VII (4): 62–75.
- Porter, Lyman W.; Gregory A. Bigley & Richard M. Steers (2003). *Motivation and work behavior*. 7th edition. McGraw-Hill/Irwin.
- Pratt, Michael Gerard (1998). To Be or Not to Be? Central Questions in Organizational Identification. In: David A. Whetten & Paul C. Godfrey (Eds.), *Identity in Organizations: Building Theory Through Conversations*. Thousand Oaks, CA: Sage, 171–207.

- Rajhans, Kirti (2012). Effective organizational communication: A key to employee motivation and performance. *Interscience Management Review*, II (2): 81–85.
- Ramadanty, Sari & Handy Martinus (2016). Organizational Communication; Communication and Motivation in the Workplace. *Humaniora*, VII (1): 79–88.
- Reed, Kendra; Jerry R. Goolsby & Michelle K. Johnston (2016). Extracting Meaning and Relevance from Work: The Potential Connection Between the Listening Environment and Employee's Organizational Identification and Commitment. *International Journal of Business Communication*, LIII (3): 326–342.
- Rukmana, Haris Dwi; Sopiha M. Pd MM & Elfia Nora SE (2018). The Impact of Organization Communication on Employee Performance Through Employee's Work Motivation at Pt. Putri Panda Unit Ii Tulungagung, East Jawa, Indonesia. *KnE Social Sciences*, III (3): 211–227.
- Sarstedt, Marko; Joseph F. Hair, Christian M. Ringle, Kai O. Thiele & Siegfried P. Gudergan (2016). Estimation issues with PLS and CBSEM: Where the bias lies! *Journal of Business Research*, LXIX (10): 3998–4010.
- Smidts, Ale; Ad Th. H. Pruyn & Cees B. M. Van Riel (2001). The Impact of Employee Communication and Perceived External Prestige on Organizational Identification. *The Academy of Management Journal*, XLIV (5): 1051–1062.
- Turner, John C. (1985). Social categorization and the self-concept: a social cognitive theory of group behavior. In: Edward J. Lawler (Ed.), *Advances in Group Processes: Theory and Research*. Greenwich, Connecticut: JAI Press, 77–121.
- Van Dick, Rolf & Ulrich Wagner (2002). Social identification among school teachers: Dimensions, foci, and correlates. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, XI (2): 129–149.
- Van Dick, Rolf (2004). My job is my castle: Identification in organizational contexts. In: Cary L. Cooper & Ivan T. Robertson (Eds.), *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, 19: 171–203.
- Van Knippenberg, Daan (2000). Work motivation and performance: A social identity perspective. *Applied psychology*, XLIX (3): 357–371.
- Wegge, Jürgen; Rolf Van Dick, Gary K. Fisher, Christiane Wecking & Kai Moltzen (2006). Work motivation, organisational identification, and well-being in call centre work. *Work & Stress*, XX (1): 60–83.
- Zeithaml, Valarie A.; Leonard L. Berry & Anantharanthan Parasuraman (1988). Communication and control processes in the delivery of service quality. *Journal of Marketing*, LII (2): 35–48.

THE IMPACT OF INTERNAL COMMUNICATION AND EMPLOYEES' IDENTIFICATION WITH THE ORGANIZATION ON MOTIVATION

by

VESNA MILANOVIĆ

“Union – Nikola Tesla” University, Belgrade
Faculty of Business Studies and Law
Knez Mihailova 33, Belgrade, Serbia
vmilanovic555@gmail.com

KATARINA RADOSAVLJEVIC NJEGIĆ

Faculty of Business Economics and Entrepreneurship
Mitropolita Petra 8, Belgrade, Serbia
radosavljevic.k@gmail.com

SUMMARY: Motivation can have a great impact on the improvement of employees and the organizational performance. Therefore, it is important to examine which factors contribute to the employees' motivation. Previous researches in the field of organizational behavior rarely examined in which way communication affects employees' motivation. Relying on previous empirical research, social identity theory and self-categorization theory, a model of the impact of internal communication on the employees' motivation through their identification with the organization was formulated. The model assumes that there is a direct and positive impact of internal communication on employees' identification with the organization, as well as the direct and positive impact of internal communication on employees' motivation. Additionally, it assumes indirect effect of the internal communication on the employees' motivation through their identification. Communication was observed through upward and downward communication (information) flows, and through superiors' communication with the emphasis on listening, which all reflect the communication climate. Identification was observed through the identification of the employees with goals, mission and vision, and the culture of the organization. The level of motivation was measured as the level in which employees feel more secure, the level in which they feel that they belong to the organization, and the level of their self-confirmation. The model was tested on a sample of 144 employees in three different organizations operating in the territory of Belgrade (Republic of Serbia). The observed organizations were medium-sized firms that are operating in the field of banking, trade, and higher education. The data were collected through on-line survey. The survey was conducted in the last quarter of 2018. The statistical method used was structural equation modeling through partial squares (PLS-SEM). The results of the conducted research revealed a positive and statistically significant relationship between internal communication and the level of employees' identification with the organization. It was also confirmed that the employees' identification with the organization directly and positively influences the employees' motivation. In addition, the results indicate that internal communication contributes to better employees' motivation, and it was found that one part of this impact is accomplished directly, while the other part is accomplished indirectly, through the increase of the employees' identification with the organization. Based on the results, recommendations to managers are proposed, as well as the guidelines for future research.

KEYWORDS: internal communication, employees' identification with the organization, employees' motivation, impact

МОГУЋНОСТ ТРЖИШНЕ ВАЛОРИЗАЦИЈЕ СРПСКИХ ПРОИЗВОДА С ПОСЕБНИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА

МАРИО ЛУКИНОВИЋ

Универзитета Унион, Правни факултет
Булевар маршала Толбухина 36, Београд, Србија
lukinovicmario@gmail.com

ЂОРЂЕ ЈОВАНОВИЋ

Факултет за инжењерски менаџмент
Булевар војводе Мишића 43, Београд, Србија
jovdjor@gmail.com

САЖЕТАК: Питања перспективе опстанка и производње довољних количина и квалитета здравствено безбедне хране у будућности налазе се на врху листе приоритета савременог друштва. Ограничење необновљивих и обновљивих ресурса (уз драматичан раст популације у свету и климатске промене) додатно отежава остварење овога циља. Простор Републике Србије (а посебно АП Војводине) је у том смислу посебно значајан као регија погодна за овакву врсту производње, како за домаће потребе, тако и за пласман ових производа на светско тржиште. У раду су системски предочене различите врсте ознака (географске ознаке порекла, стандарди, сертификати и др.) којима се могу означавати производи који поседују посебне карактеристике. Овакве ознаке производа на тржишту могу утицати на њихову бољу позиционираност и продају (свеукупну валоризацију) јер производи који су њима означени постижу и вишу цену.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: производња хране, стандарди, сертификациони знак, органски производ, географске ознаке

JEL: A12

Савремени развој већине држава и региона све више се базира на очувању природних добара и специфичности као и на неговању националних

и регионалних идентитета. Очување тих вредности одвија се на различитим нивоима и уз различите приступе. Све израженији тренд на светском тржишту је наглашена жеља потрошача за аутентичношћу, традицијом и производима који се у том смислу одликују посебним и карактеристичним квалитетом. На светском (али и домаћем) тржишту, све већи је број купаца који су спремни да плате додатну вредност за овакве производе, а који испуњавају више стандарде у погледу квалитета, еколошких, етичких и здравствених одлика.

Заједничка аграрна политика Европске уније (ЗАП) током својих готово педесет година трансформисала је своје приоритете. Од повећања производње хране, скоро без обзира на трошкове, све до контроле вишка производње и прекомерних трошкова уз испуњавање низа друштвених и еколошких норми. С друге стране, Република Србија концентрисана је на завршавање процеса транзиције у тржишну економију и стварање ефикасног и конкурентног пољопривредног сектора, узимајући у обзир актуелне друштвене и еколошке проблеме [Цвијановић и др. 2011: 368].

Иако имамо готово тридесет година непрекидног пада привредне активности, посебно у индустријском сектору, који је знатно утицао на смањење негативних утицаја на квалитет ваздуха, воде и земљишта, што омогућује подизање нивоа квалитета пољопривредних и прехранбених производа, чини се да слабо или у недовољној мери користимо све компаративне предности стања у којем се налазимо. Изражена депопулација, као и наглашено демографско старење уз вишедеценијске миграције становништва из привредно неразвијених општина ка урбаним центрима, неки су од главних стратешких проблема Републике Србије.

РАСПОЛОЖИВИ РЕСУРСИ И МОГУЋНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ ЗДРАВСТВЕНО БЕЗБЕДНЕ ХРАНЕ

Прекомерна експлоатација природних ресурса и други негативни фактори престали су да буду видљиви само за посвећенике заштите животне средине и очувања природе и сада заокупљају пажњу целокупне јавности. Савремено друштво данас све више стреми ка другој врсти борбе, уважавајући потребе савременог друштва и опредељење ка концепту одрживог развоја као избалансираном односу задовољења потреба и тенденцији привредног раста, уз неопходно очување животне средине. Намеће се потреба ка одговорнијој употреби ресурса уз неопходно развијање свести о питањима животне средине и спровођењу основних стратешких активности којима се дефинишу плански принципи и критеријуми даљег развоја [Павловић и др. 2016: 553].

Проблеми које са собом носи нарушавање природе на пиједестал су довели проблеме животне средине. Досадашње мере и правила понашања заштите животне средине нису довољни. Изградња хуманог друштва које ће се трајно развијати у складу са природом, водећи рачуна о праву будућих генерација није само идеал којем треба да тежимо, већ нужна потреба савременог човечанства. Еколошка свест није само пасивна слика

објективног стања о животної средини, она мора да буде активни носилац неопходног уравнотежења економских циљева уз примену пословне етике [Miladinović 2008: 235].

Савремени економисти сагледавају економски живот као активност која се заснива на рационалном избору оскудних средстава (која имају и могућу алтернативну употребу), за задовољење одређених људских потреба. Појам „средстава” често замењују појмом ресурси, којим се означавају ограничена добра која човек може трошити, размењивати или користити за производњу других добара [Марковић 2014: 31]. Економија заснована на филозофији и концепту константног привредног раста и профита данас је суочена са границама које поставља екосфера планете Земље. Када дођемо до тог нивоа развоја, једина могућа прогресивна алтернатива је квалитативни друштвени развој, који подразумева економију засновану на равнотежи (балансу), а то је концепт одрживог развоја. Одрживи развој је процес промена у коме експлоатација ресурса, управљање инвестицијама, технолошки развој и институционалне промене морају бити конзистентне са будућим, а не само са садашњим потребама [Штрбац и др. 2012: 18–29].

Квалитетна животна средина представља један од предуслова одрживог развоја. Природни фактори су зато посебно важни у примарној пољопривредној производњи а посебно особине земљишта, квалитет воде и климатски услови имају велики утицај на квалитет одређеног пољопривредног производа. Специфична својства пољопривредних производа зато настају првенствено захваљујући овим природним факторима и условима као што су поднебље, клима, рељеф, земљиште, воде и др. али и као резултат начина и поступка производње карактеристичних за одређено (географско) подручје.

Сагледавајући природне, културне и друге потенцијале код нас, намеће се општи закључак да је потребно предузети много више значајних мера како би се постојећи природни ресурси боље користили, а тиме и повећао БДП. Када је у питању производња хране и коришћење земљишног ресурса ове мере и активности обухватају: (ургентно) повећање површина које се наводњавају, адекватан избор ратарских култура, коришћење и практичну примену зелених извора енергије (биомасе), геотермалне енергије, енергије воде, ветра и сунца и др. Поред изузетно високог процента обрадивог пољопривредног земљишта (83,2%) на територији АП Војводина, од чега је чак 95% квалитетно обрадиво земљиште, приметан је низак стандард грађана. Један од узрока (поред нижих приноса, изражене зависности од временских услова и др.) налази се и у томе што је већина производа која се узгаја на подручју АП Војводина меркатилна роба која не може да постигне високу цену и која зависи од тренутног стања на продуктним берзама.

Дакле, имамо огроман проценат пољопривредног земљишта и изразито плодну земљу. Уз постојећу слабу индустријску активност то резултира релативно квалитетном (незнатно загађеном) животном средином. Ипак наши производи и поред ових квалитетних природних услова на

тржишту имају ниску цену. Услед тога имамо низак стандард земљорадника, изражену депопулацију (број умрлих је за готово 30.000 већи од броја новорођених) као и наглашено демографско старење (1/6 становништва стара је 65 и више година). Рурално становништво чини 17,5% у ЕУ, а у Србији 43,6% [Србија 2020: Концепт развоја Републике Србије до 2020. године, 2010: 3]. Такође, изражене су и вишедеценијске миграције становништва из привредно неразвијених општина ка урбаним центрима [Програм развоја АП Војводине 2014–2020, 2014: 13].

С друге стране посматрано, анализом миграционих кретања установљено је да су она у високој корелацији са развијеношћу подручја и вишином БДВ-а по становнику. Напред наведени подаци последица су вишедеценијског стања, а санација захтева дугорочно и озбиљно стратешко решавање овог проблема. Једно од решења је усмеравање пољопривредника ка производњи производа који имају већу тржишну вредност. То у многим случајевима не значи нужну преоријентацију произвођача на производњу других производа, већ на све оне активности које се односе на подизање њихове вредности.

ЕКОЛОШКИ КОНТЕКСТ ПРОИЗВОДА, КОНКУРЕНТНОСТ И МЕЂУНАРОДНИ СТАНДАРДИ

Свака људска делатност доводи до већег или мањег негативног утицаја на животну средину и расположиве (необновљиве) ресурсе у најширем смислу. Када су у питању пољопривредни производи, потребно је да се нагласи да је посебно значајан загађивач животне средине сектор пољопривреде. Из процеса пољопривредне производње долази углавном до емисије различитих гасова, азотних оксида, амонијака и метана као последица природне денитрификације и коришћења ђубрива. Такође, употреба ђубрива и пестицида доводи до загађења земљишта и подземних вода као и процеса еутрофикације. Када се овом дода и смањење хумусног слоја, еолска ерозија, поплаве и употреба ГМО, постаје јасно да је за одрживу пољопривредну производњу неопходан сасвим другачији приступ од онога који смо до сада примењивали у свакодневној пракси.

Прописи и стандарди квалитета постају све строжи па је веома важно да производи, а посебно они намењени извозу, буду у складу с њима. На пример, идентификацијом врсте и места појављивања негативних еколошких утицаја, а кроз везивање за све техничко-технолошке и друге елементе производа. Ово може да подразумева стандарде производа, материјалне и енергетске инпуте, сâм процес добијања производа, његово паковање, складиштење, транспорт, коришћење и одлагање искоришћеног производа и нуспроизвода, као и све емисије током свих претходно наведених фаза. У таквим условима, еколошки идеалан производ био би онај који, с једне стране не проузрокује никакве штетне емисије у еколошки систем, а који с друге стране захтева најмање могуће утрошке природних ресурса. Утицај на животну средину је свака промена животне средине, било погоршање или побољшање, која је, потпуно или делимично,

результат активности, производа или услуга неке организације или појединаца. Спречавање загађења подразумева примену иновираних процеса, праксе, материјала или производа којима се избегава, смањује или контролише загађивање. Ово обухвата и рециклирање, обраду, промене процеса, контролне механизме, ефикасну употребу и супституцију материјала. Потенцијалне користи од спречавања загађивања обухватају смањење штетних утицаја на животну средину, повећање ефикасности и смањење трошкова [Lukinović i dr. 2017: 243]. Одрживи развој се постиже интеграцијом економског напретка са заштитом животне средине и друштвеним напретком [Laaraifi et al. 2017: 45].

Глобална конкурентност подстиче компаније да улажу све више и више ресурса у повећање ефикасности управљања. У последње време ова ситуација је довела до дубоких промена [Renzi and Cappelli 2000: 852], тржиште све више намеће потребу уважавања купаца којима је етички наставак производа опредељујући фактор. Јачање свести потрошача није дошло одједном, оно је стасавало током година, на крилима многих афера које су забрињавале потрошаче, било да се ради о злоупотребама радне снаге у земљама југоисточне Азије, било да су у питању еколошке катастрофе изазиване широм планете. Куповина производа све више постаје геополитички чин у којем је глас купаца одлучујући [Goleman 2009: 174]. Купци су примарни покретачи притиска на произвођаче да предузму мере заштите животне средине и одрживог развоја. На институционалном нивоу, највећи покретач за предузимање мера одрживог развоја и друштвено одговорног пословања чине обавезе усклађивања с важећим прописима [Denić i dr. 2015: 734].

Највећу и најзначајнију међународну организацију у области стандардизације представља ИСО (International Organisation for Standardization). ИСО је мрежа националних института из 162 земље и уједно је највећа светска институција за развој стандарда. Стандард (у најширем смислу) представља документ којим се утврђују правила, смернице или карактеристике за одређене активности или њихове резултате ради остваривања оптималног нивоа перформанси у одређеној области. Они могу бити интернационални, регионални, национални, грански и интерни а примена стандарда (најчешће) није обавезујућа, осим ако то није одређено техничким или другим прописом донетим за испуњење одредби закона. Као основа за израду стандарда користе се достигнућа науке и праксе у одређеној области као и међународни стандарди и препоруке.

Поштовање захтева конкурентног и јединственог тржишта неопходно је за пут Србије ка ЕУ и чланству у Светској трговинској организацији (СТО). Морају се усвојити мере којима се обезбеђују слободан проток роба, односно трговина без непотребних техничких препрека, коришћењем прописа, стандарда и поступака за оцењивање усаглашености производа, водећи при томе рачуна да се на тржиште стављају квалитетни и безбедни производи. Битан предуслов у том смислу је и успостављање ефикасног националног система инфраструктуре квалитета, што представља високо интегрисану мрежу институција и организација у области стандардизације,

метрологије, акредитације и оцењивања усаглашености са захтевима техничких прописа и стандарда (укључује испитивање, контролисање и сертификацију производа). У складу с тим, на националном нивоу се доносе прво препоруке, затим директиве и најзад стандарди квалитета производа и управљања (напр. серије ИСО 9000, 14000, 18000, 22000, 50000 и др.).

Стандарди који се уже примењују на прехранбене производе/храну постоје као општи стандарди или препоруке за следеће захтеве: декларирање, адитиве за прехранбене производе, контаминанте, методе анализе и узимања узорака, хигијену хране, дијететику (исхрану) и храну с посебном дијететском наменом, остатке ветеринарских лекова у храни, остатке пестицида у храни и др.

Савремено тржиште је презасићено огромном понудом, па су потрошачи у позицији да буду све захтевнији и избирљивији приликом свог избора производа које желе да купе. Одлуку о куповини производа, потрошачи доносе покренути својим унутрашњим мотивима, али и вођени бројним другим спољним утицајима и информацијама. Многобројни региони и државе покренули су кампање обележавања својих врхунских производа посебним ознакама, којима желе да кроз увођење посебних сертификата, своје најбоље националне производе подрже како у унутрашњој трговини [Србија 2020: Концепт развоја Републике Србије до 2020. године, 2010: 3], тако и да их још више презентују читавом свету.

СТАНДАРДИЗАЦИЈА И ДРУГА ОБЕЛЕЖЈА ПРОИЗВОДА С ПОСЕБНИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА

Концепт друштвене одговорности настао је као резултат потребе за новим изворима економског раста уз инвестирање у чистију производњу, енергетску ефикасност и очување животне средине [Stefanović i Aćimović 2015: 734]. Повећано интересовање за друштвену одговорност настаје услед повећане свести о етичким проблемима и све израженијим видовима последица климатских промена. Улога коју тржиште и потрошачи имају вршећи притисак на компаније (да се оријентишу ка онима који функционишу према етичким и еколошки оправданим стратегијама), „преображава их из беспомоћних шрафова у силу од утицаја”. Држава Мејн (САД) има закон који садржи одредбе према којима градске и државне институције приликом набавки опреме морају тражити доказе од добављача да роба не потиче из фабрика које имају израбљивачки однос према радној снази. Држава Висконсин (САД) је законом обавезала државне институције да купују рециклирани папир (по ступању на снагу закона разлика у цени између обичног папира и рециклираног била је огромна, временом се она у потпуности изједначила). Четири највећа трговинска ланца на свету Walmart (САД), Tesco (В. Британија), Carefour (Француска) и Metro (Немачка) 2007. године су основале Глобални програм светске усклађености како би се развио унификовани кодекс радне снаге у производним погонима који их снабдевају широм света. Они намеравају да кроз надзор производних процеса врше контролу забране дечијег и робовског рада,

расне и полне дискриминације и поштено опхођење и исплату [Денић и др. 2015: 734].

Када су производи у питању, могућност да се кроз ознаке на етикетима купци упознају са својствима производа које купују уз доступност информација и сазнања о штетности одређених материја или поступка, доводе до снажног јачања купца као тржишне силе. Потенцијал лежи у спремности све већег броја купаца да плате додатну вредност за производе који су настали према етичким и еколошким стандардима. Иако се још увек само део купаца води етичким, еколошким или здравственим утицајем при избору производа, у значајном је порасту број купаца који је вољан да додатно плати производе који испуњавају више стандарде [Денић и др. 2015: 734]. Пораст пажње коју овом проблему поклањају државе и компаније пропратила је и појава услужних сервиса који купцима и произвођачима нуде увид у базе података које показују различите врсте анализа етичности и еколошке подобности одређених производа.

Увођење стандарда ради повећања ефикасности рада путем унификације може имати један или више циљева који омогућавају да производи, процеси и услуге буду усклађени са својом наменом. Тиме се подиже квалитет услуга и истовремено излази у сусрет потребама корисника производа и услуга и доприноси подизању нивоа њиховог задовољства [Симић 2017]. Формални поступак стандардизације роба или услуга најчешће се одвија кроз процес сертификације. Сертификација је поступак којим се утврђује да производ, процес или услуга, испуњавају захтеве релевантног стандарда. Сертификат је званична потврда коју издаје овлашћено сертификационо тело, којом се потврђује да је предмет провере (сертификације) усклађен са захтевима стандарда [Институт за стандардизацију Србије, 2019].

Ознака Српски квалитет. Влада Републике Србије покренула је пројекат означавања српских производа и услуга вишег квалитета „Српски квалитет”. Наведена ознака би требало да, између осталог, упућује и на то да се ради о производима с непоновљивим и јединственим особинама које укључују одлике српске традиције. У том циљу Влада РС 2016. године, донела је *Уредбу о означавању пољопривредних и прехрамбених производа националном ознаком вишег квалитета „Српски квалитет”* [Службени гласник РС 90/2016]. „Српски квалитет” је добровољни стандард квалитета, којим се посебном ознаком гарантује квалитет производа специфичних карактеристика, пре свега произведених од сировина искључиво с територије Републике Србије и доказано вишег квалитета у односу на производе исте категорије на тржишту. Овом ознаком обележавају се пољопривредни и прехрамбени производи у циљу информисања домаћих и иностраних потрошача о њиховим посебним својствима. Поступак означавања пољопривредних и прехрамбених производа ознаком „Српски квалитет” спроводи Министарство пољопривреде.

Ознака најбоље из Војводине. У циљу идентификације и промоције најквалитетнијих производа из Војводине, Савет за стандардизацију у саставу Секретаријата за привреду Извршног већа АП Војводине покренуо је 2003. године поступак установљења знака „Најбоље из Војводине”.

Одлука о установљењу знака „*Најбоље из Војводине*” службено је објављена у *Службеном листу АПВ* [25/2004] [Simin i Janjušić 2014: 60], а 2008. године Извршно веће АП донело је нову Одлуку о установљавању знака „*Најбоље из Војводине*” [*Службени лист АПВ*, 12/2008]. Одлуком је регулисано право на коришћење овог знака за обележавање природних, пољопривредних, занатских, индустријских и производа домаће радности. Право на коришћење знака додељује се на три године, а производи или услуге морају да испуњавају услове прописане посебним правилницима о производњи и услугама и њиховом стављању у промет. Прехрамбени производи и угоститељске услуге морају да задовоље захтеве НАССР (Hazard Analysis Critical Control Points) стандарда. Количина производа и обим услуга морају константно да задовољавају потребе тржишта, а производ би требало да има професионално дизајниран визуелни идентитет. Такође, производи или услуге морају да задовоље посебне критеријуме које утврђују експертски тимови за појединачне групе производа и услуга. Додатни критеријуми које би требало да задовоље произвођачи или даваоци услуга су сертификовани системи менаџмента квалитетом ИСО 9001 и менаџмента заштите животне средине ИСО 14001.

Сертификациони знак „Органски производ” и код Organic Control System. Тржиште за органске производе у константном је порасту, а њихова цена је знатно већа од конвенционално узгајаних производа. На територији Републике Србије изражени су повољни агроколошки услови и природни ресурси за производњу органске хране. Велика површина квалитетног земљишта, воде, релативно слабо загађен ваздух, као и традиционална оријентација већег броја произвођача ка органској производњи, добри су предуслови за ширу и примењиву органску производњу [Србија 2020: Концепт развоја Републике Србије до 2020. године, 2010: 3].

Законом о органској производњи [*Службени гласник РС*, 30/10] прописани су услови и начин обележавања и декларисања органских производа. За обављање послова контроле и сертификације у органској производњи Министарство даје овлашћења за контролу и сертификацију. Овлашћене контролне организације издају писмено уверење (сертификат) којим се потврђује да је органски производ произведен у складу са законом и прописима донетим на основу њега. Произвођач чије методе органске биљне производње обухватају избор врста и сорти биља; плодоред; системе обраде земљишта; средства и начин ђубрења; систем одржавања плодности земљишта; начин сузбијања биљних болести, штеточина и корова; начин сакупљања дивљих биљних врста из природних станишта, могу се обратити овлашћеној контролној организацији за вршење контроле и сертификације. На основу извештаја о извршеним контролама, издаје се сертификат за органски производ који важи годину дана од дана издавања.

Правилником о контроли и сертификацији у органској производњи и методама органске производње [*Службени гласник РС*, 48/11] прописан је изглед ознаке и националног знака којим се обележавају домаћи непрерађени сертификовани органски производи. Национална ознака „*Органски производ*” гарантује да је производ прошао кроз процес у складу с пропи-

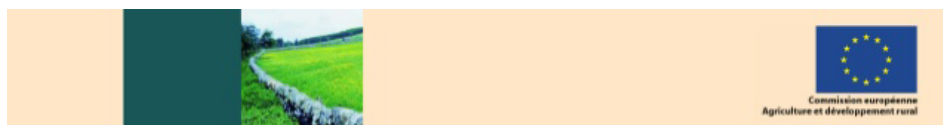
сима од овлашћене контролне организације која је извршила сертификацију тог производа, у складу са законом којим се уређује органска производња. Домаћи прерађени сертификовани органски производ може се обележити овом ознаком ако садржи најмање 95% органски произведених састојака. Производи који садрже ознаку „*Орџански њроизвод*” у списку састојака могу садржати и термине, односно скраћенице које означавају порекло органског производа (еколошки, биолошки, органик, односно еко, био, орг и сл.). Производи који немају ознаку Органски производ већ само префиксе „Био”, „Еко” или „Органско”, нису контролисани и сертификовани органски производи.

Домаћи биљни пољопривредни производи који су у тзв. прелазном периоду (период конверзије траје најмање две године за једногодишње биљне врсте или три године за вишегодишње биљне врсте), али се производе према методама органске пољопривредне производње, могу се означити ознаком „*Производ из доба конверзије*”. Овом ознаком могу се обележити производи биљног порекла из периода конверзије који садрже искључиво један састојак пољопривредног порекла, по истеку рока од годину дана од дана закључења уговора са овлашћеном контролном организацијом. Правилником о контроли и сертификацији у органској производњи и методама органске производње [*Службени ѓласник РС*, 48/11], прописан је изглед ознака за сертификовани производ из периода конверзије.

Географске ознаке порекла. Ове ознаке могу да буду потенцијални извор додатне вредности производа и фактор очувања животне средине. Први мултилатерални споразум којим се регулишу географске ознаке је Париска конвенција о заштити географских ознака из 1883. године. До данас је потписан низ међународних докумената којима се уређује право географских ознака порекла. Република Србија је 1999. године потврдила Законом Лисабонски аранжман захваљујући којим ознаке географског порекла које су регистроване за територију Републике Србије у другим чланицама потписницама, имају на територији наше државе исто дејство као да су директно пријављене и регистроване код нас. Посебно је значајно да према Лисабонској конвенцији, роба заштићена ознаком географског порекла није предмет тарифних баријера и нема прописаних квота за извоз на тржиште ЕУ. У свету 111 земаља штити ознаке географског порекла *sui generis* системом, док 56 земаља штити географске ознаке путем жигова, сертификационих или колективних жигова. Пренети на овај начин поруку потрошачима о посебним карактеристикама свог производа, његовом пореклу и посебностима један је од циљева ка којем треба тежити јер такви производи на савременом тржишту постижу вишу цену. Та валоризација је најизраженија кроз географске ознаке порекла. Производи који носе ознаку заштићеног географског порекла на подручју Европске уније постижу цене које су више између 10% и 230% (вина) у односу на производе који немају ту ознаку. У Француској сиреви који носе ознаку заштићеног географског порекла имају вишу цену од готово 2 евра у односу на друге сличне сиреве без ознаке. То доводи и до повећања цена других чинилаца у ланцу производње, па је и откупна цена литре млека

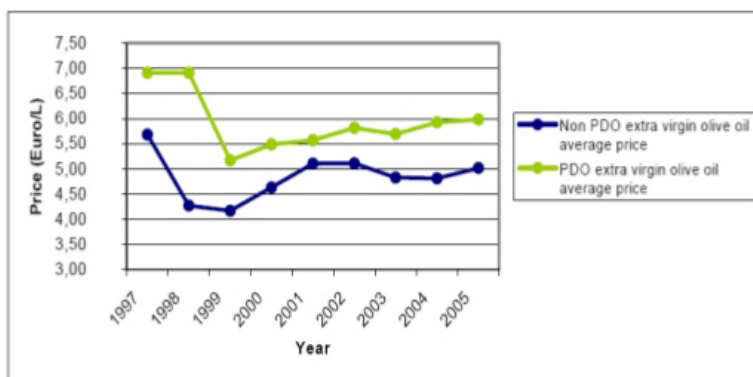
за производњу чувеног францuskog сира Бофор износила 0,57 евра, што је 90% више од цене сировог млека за производњу сира, која је 0,30 евра [Стојановић 2011]. Репутација стечена захваљујући природним условима (поднебљу и другим географским особинама), као и напорима многих генерација људи одређеног краја, чиниоци су који производима из одређених средина дају много већу конкурентску предност на тржишту у односу на исте или сличне врсте производа, који се израђују под другачијим географским условима и од стране других произвођача [Јањић 1982: 155]. Посебни природни услови и дугогодишње искуство људи из одређеног географског подручја, стварају у свести потрошача утисак да одређени производи из одређене средине, садрже специфична својства и посебан квалитет, који се временом прихватају и као део идентитета одређеног поднебља [Becker and Staus 2008: 3].

Природни и људски фактори од значаја су код највећег броја производа који им, заједно делујући, обезбеђују посебан квалитет (разне врсте алкохолних пића, сиреви, итд). Код неких производа одлучујућу улогу има традиционалан начин производње усавршен у одређеном крају. Већина националних прописа о географским ознакама порекла дефинише

GIS comparative advantages (3)

Example of PDO olive oil « Baena »

Quality Food products linked to geographical origin and traditions in south and eastern Europe, Belgrade, Serbia, December 3 – 4, 2008

5

Source : Case study « Baena » PDO extra virgin olive oil. F. Caceres Clavero, C. Riccioli, E. Martinez Navarro, R. Garcia Collado. Junta de Andalucía/JRC-ITPS

Слика 1. Разлике у просечној цени (изражено у еврима) екстра девичанског уља са географским пореклом и цене екстра девичанског уља без географске ознаке порекла [Caceres Clavero et al. 2006]

предмет правне заштите порекла као производ чији су квалитет и посебна својства претежно условљени географским условима који обухватају људске и природне факторе, а чији назив представља географски назив земље, региона или места из којег потиче. Према последњим подацима на званичном сајту Европске уније [European Commission, 2013] укупан годишњи обрт остварен трговином само производима са заштићеним географским пореклом износи око 54 милијарде евра. Повећање цене и већи приходи, доводе до побољшања услова рада и живота на селу, развоја инфраструктуре (путева, водовода, школа, здравствене службе, дечјих установа, домова културе), развоја сеоског туризма, домаће радиности и других делатности. Уважавајући значај потенцијала и значај географских ознака Европски парламент добио је могућност да конзорцијум спроведе стратегије за управљање снабдевањем [Swinnen 2015].

Тренутно и актуелно стање (сајт – Списак ознака географског порекла регистрованих у Заводу за интелектуалну својину) код нас показује да је од укупно 78 регистрованих географских ознака порекла пред Заводом за интелектуалну својину, 60 домаћих ознака географског порекла: Говећа ужичка пршута, Свињска ужичка пршута, Ужичка сланина, Сремски кулен, Сремска домаћа кобасица, Сремска салама, Пожаревачка кобасица, Ртањски чај, Кривовирски качкавал, Хомољски овчији сир, Хомољски козји сир, Хомољски крављи сир, Банатски ризлинг, Јагодинска ружица, Вршачко шампион пиво, Косово поље (Amselfeld, Field of the black bird, Champ de merle), Косовско вино (Amselfelder), Призрен, Метохија (Metohy), Кладовски кавијар (Caviar of Kladovo), Вода Врњци, Апатинско јелен пиво, Бујановачка минерална вода Aqua Neba, Пиротски ћилим, Сирогојно, Минерална вода Дубока, Бисерно острво, мускат крокан, Књаз Милош Буковичка бања, Петровска Клобаса (Петровачка кобасица), Лесковачко роштиљ месо (за пљескавице и ћевапчиће), Ваљевски дуван чварци, Бермет, Сврљишки качкавал, Карловачки ризлинг, Футошки свежи и кисели купус, Хомољски мед, Ариљска малина, Сврљишки белмуж, Бездански дамаст, Старопланински качкавал, Лесковачки домаћи ајвар, Фрушкогорски липов мед, Качерски мед, Сјенички овчији сир, Сјеничка јагњетина, Пиротски качкавал од крављег млека, Сомборски сир, Ечански шаран, Златарски сир, Сјенички крављи сир, Лемешки кулен, Вршачка шунка, Врбички бели лук, Ђердапски мед, Облачинка из Облачине, Чигота, Сврљишки крављи сир, Бегечка шаргарепа, Власински мед и Сјеничка стеља [Елаборати за ознаке географског порекла регистроване у Заводу за интелектуалну својину].

ЗАКЉУЧАК

Аграрна и рурална политика, која пољопривредницима омогућава континуирану и стабилну производњу и примерен животни стандард, а потрошачима квалитетну и здравствено безбедну храну према прихватљивим ценама (уз очување и заштиту животне средине), циљ је којем тежи велики број земаља Европске уније и којем треба да тежимо и ми.

Како би се искористили потенцијали који постоје у Републици Србији (АП Војводини) требало би израдити базу свих пољопривредно-прехрамбених производа који имају потенцијал за заштиту географског порекла. Таква база података би омогућила реално сагледавање потенцијала и рационалну употребу свих расположивих ресурса.

Уважавајући напред наведене анализе стања природних услова, ресурса и привреде на подручју Републике Србије (АП Војводине), намеће се закључак да је неопходан развој одрживе еколошке прихватљиве, мултифункционалне продуктивне и конкурентне пољопривреде која испуњава економске, еколошке и међународне стандарде. Повећањем цене производа кроз додатне вредности, пре свега оличене у географским ознакама порекла, као и сертификованим производима, ствара се добра полазна тачка за стварање услова за запошљавање, останак младих и квалитетнији живот на селу. Тиме би се потенцијално могли знатно ублажити главни стратешки проблеми који су изражени на подручју не само АП Војводине, већ и читаве Републике Србије, а то су миграције из руралних средина према градовима, одумирање села и лоша демографска слика. Кораца који су до сада учињени у додатној валоризацији пољопривредних производа код нас нису још увек довољни. Започети су и многи реформски процеси који нису реализовани у неопходном и потребном обиму. Означавање производа нема само рекламну и маркетиншку функцију јер назначаванье одређених стандарда које производ испуњава, привлачи потрошаче јер им гарантују безбедност, поузданост и квалитет. Друштвени ефекат овога је ипак далеко шири, стандардизацијом „еколошких производа” чувају се животна средина и здравље становништва, више цене оваквих производа доводе до већег стандарда и бољег живота у руралним срединама и др. Због тога је важно перципирати означавања производа као важно оруђе којим се могу унапредити многи значајни фактори (поред свих наведених, посебно желимо да нагласимо економски) кроз побољшану валоризацију оваквих производа. У том циљу (а на основу актуелног сагледавања свих ових трендова), све ово је могуће стратешки сагледавати и на даље, кроз реализацију комплексних и интердисциплинарних истраживања која би обухватила све напред наведене аспекте а у савременом и развојном контексту пољопривредне производње.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад представља прилог пројекту у оквиру Одељења за природне науке Матице српске „Питања животне средине и могућност производње здравствено безбедне хране у АП Војводини”, који финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност и Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Јањић, Миодраг (1982). *Индустријска својина и ауторско право*. Београд: Службени лист.
- Марковић, Слободан (2014). *Право интелектуалне својине и информационо друштво*. Београд: Службени гласник.
- Програм развоја АП Војводине 2014–2020, Нови Сад 2014, 13.
- Цвијановић, Драго; Зоран Симоновић, Бранко Михаиловић (2011). Тежишта и циљеви новијих реформи аграрне и регионалне политике Европске уније. *Економика пољопривреде*, LVIII, 3: 359–370.
- Штрбац, Нада; Милован Вуковић, Данијела Воза и Мирослав Сокић (2012). Одрживи развој и заштита животне средине. *Рециклажа и одрживи развој*, V, 1: 18–29.
- Becker, Tilman and Alexander Staus (2008). *European food quality policy: the importance of geographical indications, organic certification and food quality insurance schemes in European countries*, 12th EAAE Congress “People, Food and Environments: Global Trends and European Strategies”, Gent (Belgium), 26–29 August 2008.
- Caceres Clavero, Francisco; Cesaria Riccioli, Encarnacion Martinez Navarro, Rosana Garcia Collado (2006). *Case study “Baena” PDO extra virgin olive oil*, European Commission Directorate – General JRC, Joint Reaserch Centre, Institute for Prospective Technological Studies.
- Denić, Nebojša; Vesna Stevanović i Boban Spasić (2015). Одрживи развој и друштвено одговорно пословање предузећа. *Ecologica*, XXII, 80: 732–737.
- Echhelh, Adil; Amal Laaraifi, Chaouch Abdelaziz and Mahjoub Aouane (2017). Impact of the ISO 14001 Certification on the Environmental Performance: Case Study of Two Moroccan Companies, *International Journal of Agricultural and Environmental Sciences*, II, 4: 43–48.
- Goleman, Daniel (2009). *Ecological intelligence*, Knowing the Hidden Impacts of What We Buy, Crown Business.
- Lukinović, Mario; Ђорђе Јовановић i Larisa Јовановић (2017). Одрживи развој i екосистемска одговорност кроз увођење етичких принципа u савремено пословање. *Ecologica*, XXIV, 86: 241–249.
- Miladinović, Slobodan (2008). Sociološki kontekst populacionog rasta kao ključnog ekološkog problema XXI veka. *Ecologica*, posebno tematsko izdanje, 16: 229–237.
- Pavlović-Dimitrijević, Aleksandra; Igor Trandafilović i Anđeliја Radonjić (2016). Zeleni marketing – ispitivanje stavova potrošača o održivom upravljanju biootpadom u cilju zaštite životne sredine. *Ecologica*, XXIII, 83: 549–555.
- Renzi, Maria F. and Lucio Cappelli (2000). Integration between ISO 9000 and ISO14000: opportunities and limits, *Total Quality Management*, XI, 4/5&6: 849–856.
- Simin, Marina i Dragan Janjušić (2014). Garancijski žig kao faktor preferencija potrošača, *Praktični menadžment*, V, 1: 58–61.
- Stefanović Maja i Nikola Aćimović (2015). Одрживи развој u Србији u складу sa Архуском конвенцијом, *Ecologica*, XXII, 80: 727–732.
- Swinnen, John (ed.) (2015). *The Political Economy of the 2014–2020 Common Agricultural Policy An Imperfect Storm*, Centre for European Policy Studies (CEPS), Brussels Rowman and Littlefield International, London.

ПРАВНИ ПРОПИСИ

- Закон о органској производњи (2010). *Службени гласник Републике Србије*, 30/10.
- Одлука о установљењу знака „Најбоље из Војводине” (2004). *Службени лист АПВ*, 25/04.
- Одлука о установљавању знака „Најбоље из Војводине” (2008). *Службени лист АПВ*, 12/08.
- Правилник о контроли и сертификацији у органској производњи и методама органске производње (2011). *Службени гласник Републике Србије*, 48/11.

- Уредба о означавању пољопривредних и прехрамбених производа националном ознаком вишег квалитета „Српски квалитет“ (2016). *Службени гласник Републике Србије*, 90/16.
- Правилник о контроли и сертификацији у органској производњи и методама органске производње. *Службени гласник РС*, бр. 48/11.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Елаборати за ознаке географског порекла регистроване у Заводу за интелектуалну својину. Доступно на: <http://www.zis.gov.rs/prava-is/oznake-geografskog-porekla/spisak-ogr.33.html>. Приступљено: 22. 2. 2018.
- Институт за стандардизацију Србије (2019). Доступно на: https://www.iss.rs/rs/news/news_168.html. Приступљено: 10. 7. 2019.
- Србија 2020. Концепт развоја Републике Србије до 2020. године (2010). Доступно на: https://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/145381/koncept_razvoja_srbije_do_2020.pdf. Приступљено: 10. 7. 2019.
- European Commission (2013). EU Geographical Indications worth about €54 billion worldwide, Доступно на: https://ec.europa.eu/agriculture/newsroom/106_en. Приступљено: 22. 2. 2018.
- Simić, Srđan (Homepage) (2019). O standardizaciji i sertifikaciji. Доступно на: <http://www.srdjansimic.com/standardizacija-sertifikacija/>. Приступљено: 10. 7. 2019.
- Stojanović, Aleksandar (2011). Zaštita geografskog porekla meda. Пољопривредне стручне службе Србије, Министарство пољопривреде и заштите животне средине. Доступно на: http://arhiva.psss.rs/e107_plugins/forum/forum_viewtopic.php?6891. Приступљено: 23. 2. 2018.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MARKET VALORIZATION OF SERBIAN PRODUCTS WITH SPECIAL CHARACTERISTICS

by

MARIO LUKINOVIĆ

Union University, Faculty of Law, Belgrade, Serbia
Bulevar Maršala Tolbuhina 36, Belgrade, Serbia
lukinovicmario@gmail.com

ĐORĐE JOVANOVIĆ

School of Engineering Management
Bulevar vojvode Mišića 43, Belgrade, Serbia
jovdjor@gmail.com

SUMMARY: The issue of the perspective of survival and production of sufficient amounts and quality of health-safe food in the future is on the top of the contemporary society's priority list. Limitation of non-renewable and renewable resources (as well as dramatic increase of population in the world and climate changes) additionally makes reaching this goal difficult. The Republic of Serbia (and especially the Province of Vojvodina) is

in this sense very significant as a region suitable for this kind of production, not only for domestic needs, but also for placement of these products on the world market. This paper systematically presents different types of marks (geographical indication of origin, standards, certificates, etc.) that might be used for labelling products that have special characteristics. Such product label might influence their better positioning and their sale (the overall valorisation), since products marked by them acquire higher prices.

KEYWORDS: food production, standards, certificate, organic product, geographical indication

РАЗЛИКА У ФЕРТИЛИТЕТУ ИЗМЕЂУ ЖЕНА СА И БЕЗ ТЕРЦИЈАРНОГ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ

НАТАЛИЈА МИРИЋ

Универзитет у Београду, Географски факултет

Одсек за демографију

Студентски трг 3, Београд, Србија

nmiric@gef.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Циљ рада је да се разлика у фертилитету између жена са и без терцијарног образовања у Србији „разложи” на три ефекта који рефлектују одступања у репродуктивном понашању између ове две групе жена. Примењен је метод декомпозиције базиран на подацима Пописа становништва и домаћинстава (2011). Овај метод омогућава квантификацију доприноса неучествовања у репродукцији, старости при уласку у родитељство (ефекат композиције) и стопа фертилитета према старости при рађању првог детета (ефекат стопа), у објашњавању разлике у фертилитету између жена са и без терцијарног образовања (45–49, 50–54, 55–59). Показало се да ефекат композиције и неучествовања у репродукцији доприносе у збиру чак 80% разлике у нивоу рађања између ове две образовне категорије жена. Слабији ефекат стопа одражава поприлично уједначен модел зависности нивоа рађања и старости при уласку у родитељство (модел квантум-тајминг интеракције) код жена свих нивоа образовања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фертилитет, образовање жена, метод декомпозиције, Србија

Негативна веза између фертилитета и образовања објашњава се чињеницом да пораст образовања условљава веће опортунитетне трошкове рађања детета [Becker 1991], као и ширење постматеријалистичких вредности и норми које обликују ниске фертилитетне преференције [Lesthaeghe & Van de Каа 1986]. Одлагање рађања код најобразованијих, првобитно иницирано дужим процесом школовања, препознато је као директан узрок ове негативне везе [Sobotka 2004; Billari et al. 2006; Bhrolchain & Beaujouan 2012].

Истраживања су показала да у условима повољне институционалне и друштвене климе (као што су земље Скандинавије), образованије жене показују тенденцију ка „надокнађивању” касног уласка у родитељство повишеним стопама рађања у познијим годинама живота, доприносећи на тај начин сужавању образовне разлике фертилитета. Иако стицање терцијарног образовања повлачи касније рађање првог детета, повишеним стопама рађања након тридесете и тридесет пете године живота најобразованије жене теже „опоравку” плодности, што се често у литератури назива квантум-тајминг интеракцијом [Rendall & Smallwood 2003; Neels & De Watcher 2010; Frejka 2012; Castro 2015].

Берингтон, Стоун и Беижуан наглашавају да разлика у фертилитету према образовању жена све више бива детерминисана овом квантум-тајминг интеракцијом. Радећи истраживање за Велику Британију, аутори су на једној страни указали да образовној разлици фертилитета доминантно доприносе израженије одлагање рађања и последично фреквентније неучествовање у репродукцији код најобразованијих жена у односу на мање образоване (кохорта рођена 1950–1959. године). На другој страни, више стопе рађања код најобразованијих жена, које су прво дете родиле у тридесетим годинама живота у односу на мање образоване, „ублажавају” образовну разлику фертилитета за око 16% у овој кохорти [Berrington et al. 2015].

ЦИЉЕВИ И КОНТЕКСТ ИСТРАЖИВАЊА

Претходна истраживања у Србији такође су указала на разлике у фертилитету према образовању жена у смислу његове најниже вредности код најобразованијих [Рашевић 2015]. Међутим, истраживање Н. Мирић [2018] показало је да генерално утицај образовања на фертилитет временом слаби наводећи податак да је завршни фертилитет најобразованијих био за 20% нижи у односу на жене које немају терцијарно образовање у 2011. години, док је две деценије раније (1991) овај проценат износио чак 39%. Управо је то био мотив да се образовној диференцијацији фертилитета детаљније приступи и да се испита шта, и у којој мери, њој доприноси.

Интензивније одлагање рађања препознато је као главни узрок нижег фертилитета најобразованијих жена у Србији. Радећи анализу из моментне перспективе, Рашевић и Васић [Rašević i Vasić 2017] су показали да половину укупног рађања најобразованије жене остваре тек након 31. године старости, док жене без терцијарног образовања половину свог рађања остварују до 24. године. Одлагање родитељства код најобразованијих жена Рашевић [Rašević 2008] објашњава захтевима које пред жене поставља образовни систем, као и чињеницом да је школска спрема повезана с низом социјалних и психолошких фактора фертилитета, међу којима истиче запосленост, занимање, животни стандард, статус у друштву, мобилност, индивидуалне потребе и аспирације и могућности њиховог остварења, различити притисци и обавезе које се постављају пред жену, поимање вредности брака, породице и деце, психолошка цена родитељства, цена мајчиног времена, индивидуализам. Треба споменути и социолошка истраживања која су показала да се у транзиционим условима млади у Србији

тешко осамостаљују истичући феномен „продужене младости”, што у крајњој линији резултира пролонгирањем ступања у брак и заснивања породице [Ignjatović 2009; Tomanić 2012].

Дефинитивно је да је одлагање родитељства повезано с фреквентним неучествовањем у репродукцији код најобразованијих. Фокусирајући се на постфертилни контингент жена (50–59), Мирић [Mirić 2017] је указала да се стопа неучествовања у репродукцији креће у распону од око 5% код жена без школе или с основном школом до чак 25% код жена с академском титулом (магистри и доктори наука).

Имајући у виду налазе претходних студија, овај рад треба да пружи одговор на питање: у коликој мери одступања по питању старости при уласку у родитељство односно неучествовања у репродукцији доприносе разлици у нивоу рађања између жена са и без терцијарног образовања у Србији?

Пошто су истраживања у европским земљама показала да је одлагање рађања првог детета неретко праћено „опоравком” плодности у каснијим годинама живота најобразованијих, циљ рада јесте и да испита да ли ово важи и за Србију. Другим речима, треба одговорити на питања: да ли је интензивније одлагање родитељства праћено повишеним стопама рађања у тридесетим, четрдесетим годинама живота најобразованијих жена? Да ли „опоравак” плодности може ублажити ефекте интензивног одлагања рађања и неучествовања у репродукцији код најобразованијих и на тај начин допринети смањењу образовне разлике фертилитета у Србији?

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Анализа је базирана на подацима Пописа становништва и домаћинства (2011).¹ Обухваћене су жене које су у моменту пописа биле на крају фертилне доби (45–49) или су из ње изашле (50–54, 55–59). Коришћена је дихотомна класификација образовања: жене с терцијарним образовањем (виша и висока школа, факултет, академија) и жене без терцијарног образовања (Табела 1).

Табела 1. Образовни састав жена кохорте 45–49, 50–54 и 55–59, Република Србија, 2011.

Старосне кохорте	Укупно	Жене с терцијарним образовањем	Жене без терцијарног образовања	Непознато
Број				
45–49	245.484	48.570	196.043	871
50–54	265.836	46.947	217.941	948
55–59	306.713	45.800	259.783	1,130
%				
45–49	100	19,8	79,9	0,3
50–54	100	17,7	82,0	0,3
55–59	100	14,9	84,7	0,4

Извор: Попис становништва и домаћинства (2011)

Напомена: Није обухваћена територија АП Косово и Метохија

¹ Резултати су исказани за Републику Србију без података за АП Косово и Метохија.

По угледу на рад [Berrington et al. 2015], анализа је подразумевала примену метода декомпозиције.² Овај метод омогућава да се разлика у стопи кумулативног фертилитета (просечан број деце по жени) између жена са и без терцијарног образовања (наведених старосних кохорти) разложи на три ефекта: 1) Ефекат неучествовања у репродукцији; 2) Ефекат композиције-старости жена при рађању првог детета; 3) Ефекат стопа-стопа фертилитета према старости жена при рађању првог детета.

Допринос неучествовања у репродукцији разлици у фертилитету између две образовне групе жена, израчунаће се на следећи начин (Формула 1):

$$СКФ_{т} - СКФ_{о} = \left(\frac{П_{м,т} + П_{м,о}}{2} \right) * (СКФ_{м,т} - СКФ_{м,о}) + \left(\frac{СКФ_{н,т} + СКФ_{н,о}}{2} \right) * (П_{м,т} - П_{м,о}) \quad (1)$$

СКФ – стопа кумулативног фертилитета жена одређене старосне кохорте; СКФ_м – стопа кумулативног фертилитета мајки (нису узете у обзир жене које нису учествовале у репродукцији); П_м – удео мајки у укупном броју жена одређене старосне кохорте; т – жене с терцијарним образовањем; о – жене без терцијарног образовања.

Друга компонента у формули (1) представља ефекат неучествовања у репродукцији. Добијена вредност биће релативизиована тако што ће бити израчунат њен процентуални удео у разлици (СКФ_т – СКФ_о).

Исти метод биће искоришћен за разлагања разлике у стопи кумулативног фертилитета мајки са терцијарним образовањем и мајки без терцијарног образовања (СКФ_{м,т} – СКФ_{м,о}) на две компоненте. Прва компонента рефлектује допринос различитости између ове две групе жене по питању старости при рађању првог детета (ефекат композиције). Друга компонента рефлектује различитост између ове две групе жена по питању стопа фертилитета према старости при рађању првог детета (ефекат стопа). Другим речима, добија се увид у то у којој мери разлика (СКФ_{м,т} – СКФ_{м,о}) варира под претпоставком константних стопа фертилитета према старости при рађању првог детета (прва компонента) односно константне дистрибуције жена према старости при рађању првог детета (друга компонента). Предочене компоненте изражене су кроз Формулу 2:

$$СКФ_{м,т} - СКФ_{м,о} = \sum_i \left(\frac{Б_{т,i} + Б_{о,i}}{2} \right) * (СКФ_{м,т,i} - СКФ_{м,о,i}) + \sum_i \left(\frac{СКФ_{н,т,i} + СКФ_{н,о,i}}{2} \right) * \left(\frac{Б_{т,i}}{Б_{т}} - \frac{Б_{о,i}}{Б_{о}} \right) \quad (2)$$

Б_т – број мајки с терцијарним образовањем у одређеној старосној кохорти; Б_о – број мајки без терцијарног образовање у одређеној старосној кохорти; *i* – старост жена (старосна група)

² Метод декомпозиције је фокусиран на компонентама разлике између две стопе. Сматра се једном од техника стандардизације због тога што се при израчунавању једне компоненте (ефекта), друга узима као стандард. Иако има широку примену, често се истиче недостатак овог метода који је везан за његову зависност од произвољног стандарда. Постоји више врста метода декомпозиције. Најједноставнија јесте она која се базира на подацима класификованим за један фактор, уведена од стране Китагаве (Kitagawa, 1955). Такође постоји метод декомпозиције који узима у обзир два или више фактора [Kim & Strobino 1984], као и метод који узима у обзир зависност резултата од реда којим се фактори израчунавају [Gupta 1978].

при рађању првог детета; $B_{t,i}$ – број жена са терцијарним образовањем које су у i -тој старости родиле прво дете; $B_{o,i}$ – број жена без терцијарног образовања које су у i -тој старости родиле прво дете; $СКФ_{m,t,i}$ – стопа кумулативног фертилитета жена са терцијарним образовањем које су прво дете родиле у i -тој години старости; $СКФ_{m,o,i}$ – стопа кумулативног фертилитета жена без терцијарног образовања које су прво дете родиле у i -тој старости.

Добијене вредности ефекта композиције и ефекта стопа биће релативизоване тако што ће бити израчунат њихов процентуални удео у разлици ($СКФ_{m,t} - СКФ_{m,o}$). На крају су вредности ова два удела (ефекат стопа и ефекат композиције) примењени на остатак разлике ($СКФ_t - СКФ_o$) који није објашњен ефектом неучествовања у репродукцији (Формула 1).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Разлике у паритету деце између жена са и без терцијарног образовања

Стопа кумулативног фертилитета жена с терцијарним образовањем нижа је у односу на оне без терцијарног образовања у свим старосним кохортама у просеку за 0,35. Учешће жена без деце је двоструко веће код оних с терцијарним образовањем (око 15%) у односу на оне без терцијарног образовања (7%). Растући карактер неучествовања у репродукцији типичан је најобразованијим, док је код жена без терцијарног образовања евидентирана стагнација. Тако 18% најобразованијих жена најмлађе кохорте 45–49 није имало ни једно дете у време последњег пописа (Табела 2).

Генерално, доминантну категорију чине жене с два детета без обзира на образовање. Око половине испитиваних старосних кохорти жена с терцијарним образовањем односно око 60% жена без терцијарног образовања имало је двоје деце. Разлике су видљивије када је у питању заступљеност оних које се одлучују за већи број деце (троје и четворо и више) или пак за само једно дете. С једне стране, пропорција оних с једним дететом (око 25%) је троструко већа у односу на пропорцију оних које се одлучују за троје и више деце (око 8%) код најобразованијих, док су, с друге стране, ови удели готово уједначени код жена без терцијарног образовања (око 16%) (Табела 2).

О постојаности и хомогености изразито ниских репродуктивних норми код најобразованијих жена сведочи анализа вероватноћа повећања броја деце. Иако највиша вероватноћа рађања најмање једног детета упућује на изузетну важност мајчинства у животу жена свих нивоа образовања [Мирић 2018], одступања између жена са и без терцијарног образовања су знатно израженија када је у питању прогресија ка деци виших редова рођења (што је у складу с напред предоченим одступањима у самој структури жена према паритету деце). Тако је пропорција најобразованијих жена с најмање двоје деце у контингенту оних с једним дететом мања за преко 10 процентних поена у односу на жене без терцијарног образовања. Слично важи и за вероватноћу рађања најмање троје односно четворо и више деце (Табела 2).

Табела 2. Стопа кумулативног фертилитета, дистрибуција према паритету деце и вероватноћа повећања броја деце према образовању жена, по старосним кохортама, Република Србија, 2011.

Старосне кохорте	Паритет деце	Жене са терцијарним образовањем		Жене без терцијарног образовања	
		%	ВПБД	%	ВПБД
45–49	0	18,1		8,6	
	1	25,2	0,819	16,8	0,914
	2	48,5	0,694	57,8	0,816
	3	7,4	0,145	13,1	0,225
	4+	0,8	0,100	3,7	0,219
	СКФ	1,48		1,86	
50–54	0	15,2		7,4	
	1	24	0,848	16,1	0,926
	2	52,7	0,718	61,0	0,826
	3	7,3	0,134	12,1	0,203
	4+	0,8	0,101	3,4	0,218
	СКФ	1,55		1,88	
55–59	0	14,3		7,2	
	1	23,7	0,857	16,9	0,928
	2	54,9	0,724	62,0	0,818
	3	6,4	0,115	10,8	0,183
	4+	0,7	0,094	3,1	0,224
	СКФ	1,56		1,86	

СКФ – стопа кумулативног фертилитета; ВПБД – вероватноћа повећања броја деце
Извор: Попис становништва и домаћинства (2011)

Напомена: Није обухваћена територија АП Косово и Метохија

Разлике у старости при уласку у родитељство између жена са и без терцијарног образовања

Подаци пописа (2011) показују да је просечна старост при уласку у родитељство код жена с терцијарним образовањем у просеку виша за скоро 5 година у односу на жене без терцијарног образовања. Да већина жена које се одлучују за стицање високог образовања улазе у родитељство тек након дипломирања потврђује просечна старост при рођењу првог детета која је на нивоу од 27 година. С друге стране, жене без терцијарног образовања постале су мајке у својој 22. години живота у просеку за све три кохорте (Табела 3).

О интензивнијем одлагању родитељства код најобразованијих сведочи податак да је око 45% њих родило прво дете између 25–29 година, док је нешто преко половине жена без терцијарног образовања ушла у мајчинство између 20–24 године. Велика одступања између ове две категорије жена присутна су и када је у питању заступљеност раног уласка у мајчинство, као и заступљеност уласка у родитељство након 30. године.

С једне стране, заступљеност раног уласка у родитељство (пре 20. године) скоро 20 пута је већа код жена без терцијарног образовања у односу на најобразованије (22% наспрам 1,5%). С друге стране, скоро четвороструко више најобразованијих жена (око 26–27%) је родило прво дете између 30–39. године у односу на жене без терцијарног образовања (око 7%). Веома је мало учешће жена, нарочито без терцијарног образовања, које су прво дете родиле након 40. године (0,5% жена без терцијарног образовања; око 2% жена с терцијарним образовањем) (Табела 3).

Табела 3. Дистрибуција жена према старости при рађању првог детета и образовању, према старосним кохортама, Република Србија, 2011.

Старост при рађању првог детета	Жене са терцијарним образовањем			Жене без терцијарног образовања		
	45–49	50–54	55–59	45–49	50–54	55–59
<20	1,3	1,4	1,8	20,2	21,5	23,8
20–24	24,1	26,1	26,1	52,2	52,7	51,7
25–29	43,4	44,8	45,6	18,6	17,8	16,8
30–34	21,4	19,1	18,7	5,7	5,0	5,0
35–39	7,1	6,3	5,6	2,0	1,7	1,6
40+	2,2	1,8	1,7	0,5	0,5	0,4
Непознато	0,5	0,5	0,5	0,8	0,8	0,7
Укупно	100	100	100	100	100	100
Просек	27,4	27,1	27,0	22,6	22,4	22,2

Извор: Попис становништва и домаћинстава (2011)

Напомена: Није обухваћена територија АП Косово и Метохија

Међутим, подаци показују да је на делу интензивирање одлагања родитељства код жена свих нивоа образовања о чему сведочи благи пораст просечне старости при рађању првог детета за 0,4 (поредићи најмлађу и најстарију кохорту). Евидентно је да се све већа пропорција жена обе образовне групе одлучује за мајчинство након 30. године (као и између 25–29. године код оних без терцијарног образовања), а све је мање оних које прво дете рађају пре двадесете и у раним двадесетим (Табела 3).

Веза између броја деце и старости при уласку у родитељство код жена са и без терцијарног образовања

Зависност нивоа рађања од старости при уласку у родитељство, у странијој литератури често називана квантум-тајминг интеракцијом фертилитета, егзистира и у нашој земљи. Евидентирана је негативна веза која се испољава кроз чињеницу да жене свих нивоа образовања које су постале мајке у млађим годинама (пре и ране двадесете) имају знатно већи фертилитет (за скоро прво дете) у односу на жене које су постале мајке у „познијим“ годинама (Табела 4).

Табела 4. Стопа кумулативног фертилитета мајки према старости при рађању првог детета и образовању, по старосним кохортама, Република Србија, 2011.

Старост при рађању првог детета	Стопа кумулативног фертилитета					
	Мајке с терцијарним образовањем			Мајке без терцијарног образовања		
	45–49	50–54	55–59	45–49	50–54	55–59
<20	1,99	1,96	1,93	2,31	2,25	2,17
20–24	1,98	1,98	1,95	2,08	2,07	2,03
25–29	1,89	1,89	1,88	1,91	1,91	1,90
30–34	1,65	1,67	1,67	1,66	1,68	1,68
35–39	1,34	1,37	1,38	1,39	1,37	1,39
40 +	1,12	1,13	1,11	1,13	1,16	1,15
Непознато	2,21	2,15	2,05	2,95	3,02	3,02
Укупно	1,81	1,83	1,82	2,06	2,05	2,02

Извор: Попис становништва и домаћинстава (2011)

Напомена: Није обухваћена територија АП Косово и Метохија

Међутим, разлика у стопи кумулативног фертилитета између мајки са и без терцијарног образовања уочена је једино код оних које су прво дете родиле пре 20. године. Прецизније, стопа кумулативног фертилитета од 1,95 (у просеку за анализиране старосне кохорте) је типична најобразованијим женама које су прво дете родиле пре 20. године живота, док иста стопа код жена без терцијарног образовања прелази 2,20 (Табела 4). Имајући у виду претпостављену старост границу за завршетак терцијарног образовања (23–24 година), чињеница је да су оне постале мајке и пре самог стицања дипломе.

Даље, стопа кумулативног фертилитета опада континуирано с растом старости при уласку у родитељство, док истовремено разлика према образовању ишчезава. Тако је ниво фертилитета готово уједначен код свих мајки које су прво дете родиле након своје двадесете године живота, нарочито двадесет пете године. Прецизније, стопа кумулативног фертилитета континуирано опада с растом старости при уласку у родитељство од око 1,9 код оних које су прво дете родиле између 25–29. године до свега 1,1 код оних које су постале мајке након 40. године, без значајних разлика према образовању (Табела 4).

Сумирано, супротно неким европским земљама, „компензовање” одлагања родитељства повишеним стопама рађања у познијим годинама живота најобразованијих жена није евидентирано у Србији.

Декомпозиција разлике у фертилитету између жена са и без терцијарног образовања

Предочено је да је ниво фертилитета жена с терцијарним образовањем нижи за 0,35 детета у односу на жене без терцијарног образовања, у просеку за анализиране старосне кохорте. Иако је ублажена изостављањем жена које нису учествовале у репродукцији, негативна корелација

између нивоа фертилитета и образовања је присутна и када су у питању само жене које су рађале. Тако је просечан број деце по мајци с највишим степеном школске спреме у анализираним старосним кохортама за око 0,20–0,25 мањи у односу на мајке без терцијарног образовања (Табела 4 и 5).

Метод декомпозиције је показао да ефекат неучествовања у репродукцији значајно доприноси разлици фертилитета између жена са и без терцијарног образовања. Прецизније, одступање по питању фреквентности неучествовања у репродукцији доприноси са око 45% укупној разлици у фертилитету између ове две категорије жена, без значајних разлике између старосних кохорти (45,9%, 43,6%, 43,4%) (Табела 5). Овакав налаз је у складу с предоченим образовним патерном (схемом) немања деце у смислу његове двоструко веће заступљености код најобразованијих. На велики значај неучествовања у репродукцији индиректно упућује ублажена разлика у стопи кумулативног фертилитета мајки (СКФм).

Табела 5. Релативни допринос ефекта неучествовања у репродукцији, ефекта стопа и ефекта композиције разлици у стопи кумулативног фертилитета између жена са и без терцијарног образовања, према старосним кохортама, Република Србија, 2011.

Старосне кохорте	СКФ			СКФм			Допринос разлици у СКФ између жена са и без терцијарног образовања (%)		
	Жене с терцијарним образовањем	Жене без терцијарног образовања	Разлике	Жене с терцијарним образовањем	Жене без терцијарног образовања	Разлика	Ефекат неучествовања у репродукцији	Ефекат стопа	Ефекат композиције
45–49	1,48	1,86	0,38	1,81	2,06	0,25	45,9	19,2	34,9
50–54	1,55	1,88	0,43	1,83	2,05	0,22	43,6	20,8	35,6
55–59	1,56	1,86	0,30	1,82	2,02	0,20	43,4	22,2	34,4

СКФ – стопа кумулативног фертилитета; СКФм – стопа кумулативног фертилитета мајки

Извор: Попис становништва и домаћинстава (2011)

Напомена: Није обухваћена територија АП Косово и Метохија

Паралелно с овим, ефекат композиције доминира у односу на ефекат стопа у објашњавању разлике у фертилитету између жена са и без терцијарног образовања. Релативни допринос ефекта композиције износи 35–36% без значајних разлика између старосних кохорти. Овако јак ефекат осликава каснију доб при уласку у родитељство код најобразованијих жена у односу на жене без терцијарног образовања (Табела 3). Метод

декомпозиције је такође указао на позитиван ефекат стопа који се креће у распону од 19,2% у најмлађој кохорти до 22,2% у настаријој (Табела 5). Позитивном, али ипак доста слабијем ефекту стопа доприноси то што је образовна диференцијација фертилитета мајки СКФм (у смислу његове веће вредности код жена без терцијарног образовања) присутна само код жена које су се као млађе оствариле као мајке (до 25. године живота). Готово уједначене стопе кумулативног фертилитета код свих мајки које су након 25. године родиле прво дете (без обзира на образовање) утичу на то да је њихов допринос укупној разлици у нивоу рађања између две категорије жена најмањи.

Сумирано, модел повишених стопа рађања у познијим годинама живота најобразованијих који „умањује” ефекат каснијег родитељства и тиме доприноси ублажавању образовне диференцијације фертилитета, иначе евидентиран у неким европским земљама, изостао је у Србији. Другим речима, сва три ефекта делују у истом правцу, тј. у правцу постојања (а не ублажавања) диференцијације фертилитета према образовању жена.

* * *

Метод декомпозиције је указао да образовна диференцијација старости при рађању првог детета и последично неучествовање у репродукцији, доприносе у збиру чак 80% разлике у фертилитету између жена са и без терцијарног образовања. Може се закључити да одлагање родитељства код најобразованијих жена најнепосредније, континуирано и доминантно детерминише разлику нивоа рађања између жена различитог нивоа образовања.

Изостанак „компензовања” одлагања рађања вишим стопама фертилитета у каснијим годинама живота код најобразованијих жена искључио је могућност ублажавања образовне разлике фертилитета. Ово заправо сведочи о истом социо-економском и институционалном контексту живљења у којем жене свих нивоа образовања реализују своју репродукцију.

Овакви резултати отварају питања која су веома важна с апликативног аспекта и која ће као таква бити предмет будућих истраживања, а то су: да ли постоји „право време” за спровођење мера за подстицање рађања? Да ли треба деловати у правцу усклађивања образовања и рађања или у правцу „опоравка” рађања? Ова питања нарочито добијају на значају имајући у виду то да је на делу трансформација образовне структуре фертилног контингента у правцу експанзивног раста пропорције најобразованијих.³ Дакле, све је већа пропорција оних жена чија је основна карактеристика репродуктивног понашања – одлагање родитељства.

Имајући то у виду, отворено је питање да ли би евентуално смањење година индивидуалне старости при завршетку школовања могло допринети ублажавању образовне диференцијације фертилитета, а уједно и свеукупном порасту рађања у нашој земљи. Иностране студије су указале на „најбољи демографски сценарио“ према којем би се управо реформом

³ Према подацима пописа становништва (2011), преко једне петине жена фертилног контингента (15–49) поседовало је терцијарно образовање.

образовног система у овом смислу смањила просечна старост жена при рађању деце за две године што би довело до раста кумулативног фертилитета [Lutz & Skirbekk 2005; Рашевић 2008].

Додатно, простор за деловање у правцу усклађивања образовања и рађања у нашој земљи може се сматрати поприлично ограниченим. У прилог томе говори истраживање Томановићеве и сар. [2016] које је показало да образовање диверзификује транзицију у родитељство унутар животног циклуса младих родитеља. За већину испитаника с високим образовањем не постоје институционалне могућности усклађивања студирања и родитељства (и потенцијално рада), тако да је „путања“ транзиције у родитељство стандардна и подразумева: најпре образовање и запослење, па потом брак и заснивање породице у каснијим годинама. Нестандардне животне путање су ређе и у највећем броју случајева подразумевају напуштање школовања (или запослења) у случају заснивања породице. Додатно, ово истраживање је показало да макро-друштвени контекст поставља знатна структурална ограничења за транзицију у родитељство. Висока незапосленост, нестабилно и нерегулисано запослење, материјална угроженост чине младе (чак и оне са факултетском дипломом) све више зависним од ресурса родитељске породице и отежава транзицију у родитељство.⁴

Сходно томе, да ли се онда као најреалније намеће деловање у правцу „опоравка“ рађања, односно стварања институционалне климе која би омогућила „надокнађивање“ одлагања мајчинства. Иако одговор на ово питање захтева дубља квалитативна истраживања, извесно је да би се спровођењем адекватних мера за усклађивање каријере и родитељства могли постићи позитивни ефекти на овом пољу што би ублажило негативне ефекте одлагања родитељства. О томе сведочи Истраживање о усклађивању рада и родитељства [Бјелобрк 2017] спроведено у нашој земљи на репрезентативном узорку. Полазећи од теоријских упоришта према којима су најобразованије жене (које су притом све бројније) оне које најчешће теже каријери, слободном времену и осталим потребама „вишег реда“ [Lesthaeghe & Van de Kaa 1986], може се претпоставити да би уравниотежење различитих сфера живота ових жена у великој мери олакшало њихову одлуку о проширењу породице и у каснијим годинама живота.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бјелобрк, Гордана (2017). Истраживање 'Усклађивање рада и родитељства'. *Демографски преглед*, XVII, 65: 1–4.
- Мирић, Наталија (2018). Пораст завршног фертилитета код високообразованих жена: фокус у креирању популационе политике у Србији. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 167: 409–419.

⁴ Прва фаза истраживања била је анкета из 2011. године на репрезентативном узорку у 62 општине Србије која је обухватила 1.627 испитаника узраста од 19 до 35 година у четири узрастне категорије 19–20, 24–25, 29–30 и 34–35. Друга фаза истраживања била је квалитативна и обухватила је интервјуе са 74 тридесетогодишњака који су спроведени током маја и јуна 2012. године.

- Rašević, Mirjana (2015). Феномен рађања у Србији – нови увиди. У: *Популација Србије њоучејком 21. века* (ур. В. Никитовић). Београд: Републички завод за статистику, 78–94.
- Beaujouan, Éva; Zuzanna Brzozowska and Kryštof Zeman (2016). Childlessness trends in twentieth century Europe: Limited link to growing educational attainment. *Population Studies*, LXX, 3: 275–291.
- Billari, Francesco; Aart Liefbroer and Dimiter Philipov (2006). The Postponement of Childbearing in Europe: Driving Forces and Implications. *Vienna Yearbook of Population Research*, 4: 1–17.
- Becker, Gary (1991). *A treatise of the Family*. Harvard University Press.
- Berrington, Ann; Juliet Stone and Éva Beaujouan (2015). Educational differences in timing and quantum of childbearing in Britain: A study of cohorts born 1940–1969. *Demographic Research*, XXXIII, 26: 733–764.
- Bhrolcháin, Máire and Éva Beaujouan (2012). Fertility postponement is largely due to rising educational enrolment. *Population Studies*, LXVI, 3: 311–327.
- Castro, Ruben (2015). Late-entry-into-motherhood women are responsible for fertility recuperation. *Journal of Biosocial Science*, XLVII, 2: 275–279.
- Frejka, Tomas (2012). The role of contemporary childbearing postponement and recuperation in shaping period fertility trends. *Comparative Population Studies*, XXXVI, 4: 959–994.
- Gupta, Prithwis Das (1978). A general method of decomposing a difference between two rates into several components. *Demography*, XV, 1: 99–112.
- Ignjatović, Suzana (2009). Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju. *Stanovništvo*, XLVII, 1: 7–22.
- Kim, Young J. & Donna M. Strobino (1984). Decomposition of the difference between two rates with hierarchical factors. *Demography*, XXI, 3: 361–372.
- Kitagawa, Evelyn M. (1955). Components of a difference between two rates. *Journal of American Statistical Association*, L, 272: 1168–1194.
- Lesthaeghe, Ron and Dirk van De Kaa (1986). Two demographic transitions. In: *Population Growth and Decline* (ed. R. Lesthaeghe and D. Van de Kaa), Deventer, 9–24.
- Lutz, Wolfgang and Skirbekk, Vegard (2005). Policies addressing the tempo effect in low-fertility countries. *Population and Development Review*, 4: 703–723.
- Mirić, Natalija (2017). Educational pattern of childlessness in Serbia. Proceedings 2017. “International scientific conference Geobalcanica 2017”, Skoplje, Makedonije, 20–21. Maj 2017. godina. [Doi: <http://dx.doi.org/10.18509/GBP.2017.32>].
- Neels, Karel and De Wachter, David (2010). Postponement and recuperation of Belgian fertility: how are they related to rising female educational attainment? *Vienna Yearbook of Population Research*. 8: 77–10.
- Rašević, Mirjana (2008). Fenomen nedovoljnog rađanja i obrazovni sistem. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, XL, 1: 192–206.
- Rašević, Mirjana i Petar Vasić (2017). Obrazovanje kao faktor fertiliteta i populacione politike u Srbiji. *Annales–Anals for Istrian and Mediterranean Studies*, XXVII, 3: 599–610.
- Rendall, Michael and Smallwood, Steve (2003). Higher qualifications, first-birth timing, and further childbearing in England and Wales. *Population Trends*, 111: 18–26
- Sobotka, Tomas (2004). *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Doctoral Thesis, University of Groningen.
- Tomanović, Smiljka (2012). Changes in transition to adulthood of young people in Serbia between 2003 and 2011. *Sociologija*, LII, 2: 227–243.
- Tomanović, Smiljka; Dragan Stanojević i Milana Ljubičić (2016). *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

DIFFERENCE IN FERTILITY BETWEEN WOMEN
WITH AND WITHOUT TERTIARY EDUCATION IN SERBIA

by

NATALIJA MIRIĆ

University of Belgrade, Faculty of Geography

Department of Demography

Studentski trg 3, Belgrade, Serbia

nmiric@gef.bg.ac.rs

SUMMARY: This paper points to the relative importance of childlessness (childlessness effect), postponement of motherhood to later ages (age composition effect), and fertility rates conditional upon age at entry into motherhood (rates effect) in explaining overall difference in the level of fertility between women with and without tertiary education. The author estimates these indicators for three age cohorts, 45–49, 50–54, and 55–59, and thus show whether and how the relative contribution of these three effects has changed over time. The decomposition method based on the data from the Census of Population, Households and Dwellings (2011) is used in this paper. The results indicate that the difference in fertility between women with and without tertiary education is 0.35, on average for the analyzed age cohorts. Decomposition method shows that childlessness effect and age composition effect have significantly contributed with over 80% to this difference. This finding suggests that postponing of childbearing among women with tertiary education has a continuous, dominant importance in the deterministic basis of the educational differentiation of fertility. On the other side, a weaker rates effect (20–23%) is evident in all age cohorts. Reason for this is an absence of fertility recuperation among women with tertiary education (in contrary to some European countries), thus reflecting the same (not so favorable) socio-economic and institutional context of life in which all women realize reproduction.

KEYWORDS: fertility, female education, decomposition method, Serbia

ПРЕВОДИ / TRANSLATIONS

UDC 342.722
UDC 343.85:343.412

(НЕ)ЈЕДНАКОСТ ЉУДИ: ВЕЧНА – ПРЕДМОДЕРНА,
МОДЕРНА И ПОСТМОДЕРНА – ИЛИ ДЕМОДЕ
ПРАВНА ИДЕЈА?¹

ЈАСМИНКА ХАСАНБЕГОВИЋ

Универзитет у Београду, Правни факултет
Булевар краља Александра 67, Београд, Србија
hasanbegovic.j@gmail.com

САЖЕТАК: Рад се бави идејом правне једнакости људи тако што покреће следећа питања: да ли су у праву два Питера, Питер Вестен, када говори о празној идеји правне једнакости, и Питер Унгер, када говори уопште о празним идејама критикујући аналитичку филозофију? Да ли је идеја правне једнакости људи демодирана и празна? Може ли идеја правде без идеје једнакости? Када је настала једнакост људи као правна идеја? У антици? Који софисти је заступају? Како је схвата Аристотел? Шта мисле стоици? Потом, какав је став различитих хришћанских учења и цркава према тој идеји, а у модерно доба и према правним праксама које је радикално негирају? Ко је *liber homo* из *Велике њовеље слобода* и како је *liber homo* постао *homo*? И како је у модерно време мушкарац губио ексклузивност да једини буде сматран човеком и постајао само једна врста људског бића, које пак може бити како мушкарац тако и жена? Или, обрнуто, како и колико су у модерно доба жене, обојени, сиромашни, аналфабете, иноверци и странци правно постајали људска бића? Који су правни проблеми модерне, и пре него што су решени, увећани и закомпликовани постмодерним

¹ Рад је први пут изложен на енглеском језику на Конференцији CEENJ у Лођу (Пољска) 28. 9. 2014. На енглеском језику (с резимеом на словеначком) објављен је у словеначкој ревији *Pravnik* (Lj.), (In)equality of Human Beings: Eternal – Premodern, Modern and Postmodern – or Outdated Legal Idea?, Category: Original Scientific Article, 2015, LXX, 132, Nos. 3–4: 155–170; UDC: 340.12:342. Рад је на српском изложен на годишњој Конференцији Српске секције Међународног удружења за правну и социјалну филозофију која је одржана у Београду 11. јуна 2016.

питањима једнакости људи (нпр., позитивном дискриминацијом, новим, ширим појмом правног субјективитета, правном заштитом мањина, промењеним ставом према људској хомосексуалности)?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: једнакост, празне идеје, неједнакост људи, историја идеје једнакости, правна једнакост у историји

Овај рад бави се идејом правне једнакости, и то првенствено идејом правне једнакости људи. Али не само идејом једнакости људи, нити само правном идејом о једнакости било чега. Идеја једнакости људи чини срж идеје правде, и то сваке идеје правде, сваке концепције или сваког појма правде.

Схватања о правди је безброј. Али постоји небројено много, и мање-више разрађених и заокружених, теорија правде те стога треба подсетити само на ону с античког почетка, наиме, Аристотелову, изложену највећим делом у петој књизи *Никомахове еџике* [Aristotel 1980], и на две теорије са савременог краја тог дугог низа: Перелманову теорију, коју је започео да излаже у послератној књижици *О љравди* (спису који је потом увршћен у његову књигу *Правда и разум*, а под насловом *Пеј љредавања о љравди* објављен и у књизи *Право, морал и филозофија*) [Perelman 1945, 1963, 1968, 1983] и Ролсову теорију, чији се заматак налази у чланку „Правда као правичност” из 1957. године, а која је потом непрестано развијана и изложена у две Ролсове чувене књиге: *Теорија љравде* и *Правда као љравичности: Поновно излагање* [Rawls 1957, 1971, 1999, 2001; Rols 1991, 1998].

Идеја једнакости чини срж идеје правде зато што правда налаже једнако поступање с једнакима, а неједнако с неједнакима. Због тога је правда и више од једнакости. Једнакост налаже једнако поступање с једнакима, а правда пак не само што изричито налаже и неједнако поступање с неједнакима него, самим тим, налаже још две ствари: с једне стране, разликовање суштинских и несуштинских (не)једнакости и, с друге, сразмерност, сразмерно поступање, сразмеру у поступању, тј. третирању суштинских (не)једнакости. Дакле, једнакост узета сама за себе може да буде и апсолутна, док једнакост као средишни део идеје правде мора да буде и релативна баш зато што је подложна поређењу и степеновању. О томе да се поређење и степеновање односи само на акциденције ствари, као и о разлици између суштине и својствености, Аристотел говори у својој *Тоџици* (која ће се касније објављивати као пети део његовог *Орџанона*), нарочито у другој и трећој књизи, у којима излаже топосе акциденције и топосе поређења као врсту топоса акциденције [Aristotel 1965]. И само на први поглед парадоксално, из околности што једнакост узета сама за себе може да буде и апсолутна, док једнакост као средишни део идеје правде мора да буде и релативна – баш зато што је подложна не само одређивању (не)суштаствености (не)једнаког, него и поређењу и степеновању суштаствено (не)једнаког – из те околности произлазе могућности постојања како мањих и већих неједнакости тако и мањих и већих једнакости. И мада мање и веће једнакости звуче орвеловски, иронично, саркастично или чак тоталитарно – како коме драго – ипак, то не мора увек бити тако, иако

јесте тако када се каже да су све животиње једнаке, али да су неке једнакије од осталих [Ogwell 1946/2004: 57]. О томе ће још бити речи.

Када се правди (тј. праведности) дода и правичност, која је још од Аристотела прецизно одређена као нешто што је више и од правде, а наиме, као правда (тј. праведност) конкретног случаја, дакле, (не)једнакост због конкретних околности,² онда се још јасније сагледава да се не само једнакост него и правда (тј. праведност) може поредити и степеновати, и, штавише, уочава се дијалектика у односу једнакости и правде, односно дијалектика њихових универзалности (тј. општости) и конкретности (тј. појединачности), у којој неједнакост због конкретних околности може водити ка ономе што је боље и веће од правде, наиме, ка правичности. Овако комплексна повезаност једнакости и правде води томе да се на универзалном, општем плану веома мало може рећи о једнакости, а сходно томе и о правди, па се поставља питање нису ли у праву два Питера – Вестен (*Peter Westen*) и Унгер (*Peter Unger*) – када говоре о празној идеји правне једнакости, односно, уопште, о празним идејама, критикујући аналитичку филозофију.

ДА ЛИ СУ У ПРАВУ ОВА ДВОЈИЦА ПИТЕРА?

А да ли су у праву ова двојица Питера? Изгледа да јесу. Погледајмо сад мало ближе зашто мислимо да јесу.

Неслагање са ставом Питера Вестена о празној идеји правне једнакости почело је пре него што је 6. фебруара 1980. на свом универзитету имао излагање на конференцији, које је потом објавио у *Harvard Law Review* под насловом „Празна идеја једнакости” [Westen 1982]. На та неслагања и критике Вестен је убрзо одговорио чланком „Значење једнакости у праву, науци, математици и моралу”, објављеним у правној ревији свог факултета у Мичигену [Westen 1983], а онда и чланком „Појам једнаких шанси”, објављеним у чувеном часопису *Еџика* (чикашког универзитета) [Westen 1985], и на крају и својом књигом *Говорећи о једнакости: Анализа рејторичке снаге „једнакости” у моралном и правном дискурсу* [Westen 1990].

Питер Унгер је 2014. објавио књигу *Празне идеје: Критичка аналитичка филозофија*, у којој прави разлику између „конкретно супстанцијалних” и „конкретно празних” идеја и показује да се савремена аналитичка филозофија бави преваходно „празним идејама”, пуко појмовним питањима и ничим „конкретно супстанцијалним”, значајним за конкретну реалност [Unger 2014].

Унгер је у праву када говори о празним идејама аналитичке филозофије, која се и не бави ничим „конкретно супстанцијалним”, па и не може и нема да каже ишта значајно за конкретну реалност. Тиме Унгер – после 34 године – филозофски и епистемолошки утемељује Вестенов критички

² Аристотел у десетом поглављу пете књиге *Никомахове еџике* изричито каже: „Дакле, иста је ствар праведно и правично, и обе су добре, али је правично боље. ... Природа је правичног да оно буде корекција закона тамо где је он мањкав због своје општости. ... Јасно је, дакле, шта је правичност и да је боља од једне врсте правде [Aristotel 1980: V, X, 2, 6, 8].”

став о празној идеји правне једнакости [Westen 1982: 537–596] заснованој (свесно или несвесно – свеједно) на аналитичкој филозофији, која је током 20. века доминирала англоамеричким интелектуалним светом [Unger 2014].

Међутим, Вестен грешити што и сâм на исти начин приступа принципу једнакости као фиксацији западне мисли која траје хиљадама година и која је управо стога учинила да принцип једнакости јесте садржајно празан [Westen 1982, 1985, 1990]. Јер, управо је универзализацијом, поопштавањем које нема везе (са увек парцијалним, пароксијалним, провинцијским, локалним) с конкретним реалностима, испражњена садржина принципа једнакости а сâм принцип претворен у појам који се у аналитичкој филозофији и у различитим изданцима аналитичке правне филозофије појмовно-логички анализира без везе са стварношћу. А шта је аналитичка правна филозофија? Не улазећи у детаље одговора на то питање, јер то у овом оквиру и није могуће, довољно је подсетити да је појам аналитичке јуриспруденције елементарно одређен у *Речнику њравне њеорпије* Брајана Бикса (Brian Bix) у одредницама *Analytical jurisprudence* и *Analytical legal philosophy* [Bix 2004: 6–7]. Аналитичка јуриспруденција је традиција, која, према неким, почиње још с Бентамом (Jeremy Bentham), наставља се с Остином (John Austin), а у 20. веку представља је, пре свих, Харт (Herbert Lionel Adolphus Hart), али, наравно, не само он и његови следбеници.

Међутим, с друге стране, као на Унгеровом трагу (а заправо антиципирајући Унгера), Вестен сматра да принцип једнакости, да би имао значење, тј. смисао, мора инкорпорисати неке спољне вредности које одређују које особе и поступања јесу једнаки, односно слични. Међутим, када се пронађу те спољне вредности, принцип једнакости постаје сувишан и, штавише, изазива конфузију и логичке грешке, па реторику једнакости треба напустити [Westen 1982: 537–596]. Дакле, Вестен је у праву да су конкретно супстанцијални принципи једнакости увек на одређени начин повезани с посебним, парцијалним, пароксијалним конкретним реалностима и – да тако кажем – њима контекстуализовани, да су им значења одређена тим контекстима, тј. конкретним реалностима. Али, Вестен се не подухвата контекстуалних деконструкција садржинâ идеја или принципâ правне једнакости, већ сматра да ту универзалну, садржински испражњену идеју и реторику једнакости треба напустити. У томе, сматрам, Вестен није у праву: *ѡринцип ѡ једнакости није демодирана, ни сувишна, а камоли логички и у конкретности, ѡа и ѡосѡмодерној реалности ѡ ѡѡеѡна идеја.*

Дакле, напустићемо теоријски оквир англоамеричке аналитичке филозофије и вратити се у оквир континенталне филозофије, и то не оне 20. века или, шире, модерне континенталне филозофије, већ у саме њене темеље. Хајдемо, најпре, још једном до Аристотела. Због чега? Зато што нам је, како смо видели, управо он објаснио откуд таква дијалектичка комплексност веза (не)једнакости, (не)правде и (не)правичности, те њихових универзалности (тј. општости) и конкретности (тј. појединачности), о коју су се саплеле и у коју су се уплеле подједнако англоамеричка аналитичка филозофија и англоамеричка јуриспруденција више од два миленијума после Аристотела, како су нас о томе обавестила поменута двојица

Питера. Али, то није све. Уз Аристотелову помоћ можемо стећи још неке важне увиде.

Из чувене пете књиге *Никомахове еџике* знамо да једнакост (као обична или суштинска или апсолутна једнакост и као сразмерна или релативна једнакост, тј. пропорционалност) чини срж идеје правде као савршене, потпуне, највеће врлине, односно врховне правне вредности. Правда као одређени тип једнакости разапета је, дакле, између идеје идентитета као истости или истоветности, с једне стране, и идеје правичности као јединствености, с друге.

Погледајмо најпре како једнакост и идентитет „распињу” правду. Само за суштински једнаке или бар суштински сличне појаве каже се да су исте, идентичне, да се могу изједначити. Но, овде настаје први проблем. Суштина је унутрашњи принцип појава (тј. бића), који се у логичком смислу изражава дефиницијом (тј. најближим родом и специфичном разликом). Суштина надилази све појединачне појаве (тј. појединачна бића), али ње нема, она не постоји изван тих појединачних бића. То је оно основно о суштини што смо научили још од Аристотела, из *Метџафизике* [Aristotel 1985: V, 1017b: 23–26].

Аристотелово учење о идентитету указује пак на други, још већи извор проблема. Подсетимо се да он у седмој књизи *Тоџике*, посебно у првој глави [Aristotel 1965: V, VII, I], говори о три основне врсте идентитета: 1) нумеричком (који је заправо идентитет ознака једне исте појаве, као што синоними означавају једну исту појаву, нпр. кућа на углу Дечанске и Влајковићеве и зграда на углу Дечанске и Влајковићеве), 2) о специфичном идентитету (који је пак идентитет појавâ, а не њихових ознака, и то идентитет према врсти, нпр. Хутси, као народ, етнос, и Туту, као други народ, етнос, јесу два различита народа, тј. две различите врсте етничких група како у Бурундију, тако и у Руанди), и 3) о генеричком идентитету (који такође јесте идентитет појава и није идентитет њихових ознака, али сад је то идентитет према роду, нпр. црнац и вранац, тј. човек црне расе и коњ црне боје имају идентичан род: обоје су животиње). Када се говори о идентитету, каже ту Аристотел, најчешће се мисли и говори о нумеричком идентитету (1), који може бити: (1a1) номинални (тј. синонимни идентитет, нпр. кућа и зграда), или пак (1a2) дефиницијски (нпр. квадрат и једнакостранични правоугаони четвороугао), (1б) својствени идентитет (нпр. човек, с једне стране, и биће способно да се смеје, с друге) и (1в) акцидентални идентитет (професорка Правног факултета из Београда 28. септембра 2014. у Лођу на Конференцији CEENJ, с једне стране, и Јасминка Хасанбеговић, с друге). Треба запазити да се код нумеричких идентитета (као идентитета ознака, тј. значења термина) ради о две ознаке (тј. два термина) а једном појму и једном феномену (тј. бићу или појави или ствари), док се код специфичког и генеричког идентитета (као идентитета бића или феномена или појавâ или ствари) ради о три ознаке (тј. три термина) и три појма а два феномена (тј. бића или појаве или ствари). Треба такође запазити да се од четири нумеричка идентитета (као идентитета ознака, тј. значења термина) само један – дефиницијски идентитет односи

на суштину, или прецизније речено, на означавање суштине бића (или феномена или појаве или ствари), и то на означавање потпуне суштине бића, док се остала два идентитета – специфички и генерички идентитет (као идентитети бића или феномена или појава или ствари) односе на суштину, али сваки од њих само на део суштине бића или феномена или појава или ствари [Hasanbegović 2000: 33, 66–67 et passim]. Аристотелово учење о идентитету јасно указује на темељне онтолошке и епистемолошке тешкоће и инхерентна ограничења при утврђивању и изрицању како идентитета тако и једнакости. Њих ваља имати на уму увек, а нарочито у филозофији и у јуриспруденцији.

Погледајмо сад сразмерну или релативну једнакост, тј. пропорционалност. Када је постигне законодавац, дакле, када се постигне на општи, апстрактан начин, говоримо о праведним законима. Наравно, ова генерална, апстрактна сразмерна једнакост, тј. пропорционалност само је један од услова праведности закона. А када сразмерну или релативну једнакост, тј. пропорционалност постигне судија у конкретном случају, у односу на претходне, исте или сличне случајеве судске праксе, говоримо о (праведном и) правичном судији. Наравно, и овде је конкретна сразмерна једнакост, тј. пропорционалност међу пресуђеним истим или сличним случајевима постојеће судске праксе само један од услова правичности судије.

И погледајмо, коначно, како једнакост и правичност „распињу” правду. На тај начин што правду стављају између једнакости као суштине или бар језгра, сржи правде, и то једнакости и као квалитативне, суштинске једнакости бића (тј. појава, феномена, ствари), која је, као што се видело, онај недостижни идентитет, или пак једнакости као квантитативне, сразмерне једнакости као пропорционалности бића (или појава), с једне стране, а с друге стране, правичности као јединствености, тачније, као јединствене праведности, која је не само правда него је и више од праведности у конкретном случају, управо зато што придаје значај и неким несуштинским конкретним околностима бића (или појаве), тј. узима у обзир и нека небитна својства конкретног случаја у питању (или, Аристотеловим речима: узима у обзир и неке привремене својствености и акциденталности). То је управо дијалектика парадокса. И то је, изгледа, највише што се на универзалном, општем плану може рећи о једнакости, правди и правичности. А отуда и утисак да после Аристотела – тј. његове теорије правде, или, боље речено, после његовог учења о правди садржаног у *Никомаховој еџици* – ништа ново није речено. Тај утисак је у основи исправан када су у питању теорије, учења и схватања правде.

Све у свему, и Аристотелови појмови правде и једнакости били би празне идеје када би се њихова извођења исцрпљивала у петој књизи *Никомахове еџике*, тј. када би се сводили на оно што је ту речено, занемарујући остала Аристотелова дела, пре свих *Полиџику*. У том смислу довољно је подсетити на његове ставове о питању које је и овде централно, наиме, на његове ставове о (не)једнакости људи. Неједнакост робова, варвара, жена и деце – посматраних како међусобно, као различитих припадника породице односно друштва, тако, и у односу на Грке – Аристотел

објашњава као природну неједнакост, као неједнакост утемељену у њиховим неједнаким, различитим природама, а то ће рећи првенствено у различитом логосу (којим истовремено означава и језик и разум) свих ових бића.³ Овде ипак треба упутити и у неке нијансе. Реконструкција Аристотеловог појма човека указивала би у овом контексту на то да за њега човек јесте Грк (а не варварин) мушкарац (а не жена) одрастао (а не дете). Ово нарочито када се сетимо да су за њега робови „жива оруђа” [Aristotel 1960: I, IV, 3 – 1253b *in fine*], да су „варвари и робови по природи исти” [I, II, 2 – 1252b3], да „жене имају логос али им недостаје ауторитет, а да деца имају непотпун логос” [I, XVII, 1 *in fine* – 1260a11]. Дакле, када се прихвати да је за Аристотела човек – одрасли грчки мушкарац, онда се може рећи да је Аристотел заговорник једнакости људи. Штавише, овоме треба додати још пар нијанси. Аристотел је сматрао да муж и жена треба да живе у политеји [I, XV, 1 – 1259a39; I, XVI, 1 – 1259b1], дакле, владавини која одговара слободнима и једнакима [I, VIII, 3 – 1255b20; I, XVI, 1 – 1259b4-6; III, VII, 1 – 1277b7-9], али је ипак сматрао да жена не треба да напушта женске кућне одаје, можда стога, како је малочас речено, што је сматрао да жена има логос али јој недостаје ауторитет.

Из данашњег угла посматрано, могло би се рећи, имајући на уму не само Аристотела него скоро целокупну мисао, да је не само атинским светом (укључив и период њене демократије) и не само целим античким (грчким и негрчким) светом већ, уопште, да је целокупним предмодерним светом владала идеја о неједнакости људи, и то идеја о неједнакости људи као природној, односно богомданој (тј. богом одређеној) природној неједнакости људи, а из ове идеје и производећа идеја о сасвим природној, односно богомданој правној неједнакости људи. Та идеја је имала различите конкретне реализације, али је била скоро неупитна. Такође треба нагласити да је идеја, односно појам човека у предмодерно доба био изузетно мали по обиму а „пребогат” према садржини (заправо, условима да неко буде сматран и називан човеком), као што се видело на Аристотеловом примеру.

СОФИСТИ, СТОИЦИ И ИДЕЈА ЈЕДНАКОСТИ

Утолико пре треба бар унајкраће поменути ретке драгоцене изузетке – софисте Хипију, Антифонта и Алкидаманта [Ђурић 2009: 181] и стоике (управо насупрот оној идеји која ће после њих преовлађивати у Европи, наиме, хришћанској идеји /не/једнакости). Јер, када се говори о правној једнакости људи, може се рећи да се током целог предмодерног времена не само у конкретним друштвеним реалностима већ ни у свету идеја није десило скоро ништа у огромном временском распону од помнутих античких изузетака до Француске револуције. Ово је, наравно,

³ Треба напоменути да је за та Аристотелова извођења, која преко два миленијума побуђују пажњу најразличитијих ауторитета, најзначајнија прва књига *Полиџике*, али и његови списи *О рађању животиња* (посебно I, II и VI књига) и *Историја животиња* (посебно IX књига).

грубо речено. Прецизније би било рећи да се скоро ништа није десило од поменутих античких изузетака до Сер Едварда Кука (Sir Edward Coke) и Џона Лока (John Locke), а у утицајном, узорном законодавству до америчког *Била о њравима* (1789) и француске *Декларације о њравима човека и грађанина* (1789), или евентуално, још прецизније, до њихових претеча: енглеског *Била о њравима* (1689) и вирџинијске *Декларације о њравима* (1776). Но, о томе нешто касније.

Хипија из Елиде је први направио разлику између природног и позитивног права те стога не чуди што је почетком 20. века у стручним круговима „представљен” као антички Хуго Гроцијус (Hugo Grotius). Пишући, наиме, о грчком добу просветитељства (7–5. век пре н.е.), које почиње с пресократовцима и наставља се са Сократом и софистима, Јоханес Гефкен (Johannes Geffcken) је, поредећи Хипију с Гроцијусом као „оцем модерног природног права”, оног првог назвао – краткоће и ефектности објашњења ради – „античким Хугом Гроцијусом” [Geffcken 1923: 15–31, посебно 23], мада је можда било примереније назвати га оцем античког природног права или природноправног учења. Хипија је све људе сматрао саплеменицима, сродницима и суграђанима према природи, али не и према људском закону, зато што је једнако с једнаким према природи сродно, а људски закон је тиранин људима и често врши насиља противна природи [Diels II 1935: 333].⁴ То Хипијино становиште је саопштено у Платоновом *Проџаџори* [Platon 1968: 337с]. Модерна читања и разумевања овог става нису јединствена, па се на питање да ли је Хипија први космополита, први представник космополитског становишта, или тек један од многих панхелениста – није одговарало на исти начин, али аргументи Ђурићевог истраживања, бар до даљњег, јасно казују да је Хипија први јуснатуралиста и космополита, те стога прави претеча стоичара ако не већ први стоичар [Ђурић 2009: 203–217].

Антифонт прави проблеме још од позне антике: да ли је иста личност Антифонт софист и Антифонт из Рамнунта, ретор и политичар? Када су почетком 20. века у Египту, међу случајно откривеним папирусима нађени и фрагменти Антифонтског списа *Aletheia* (*Истиина*) као једини оригинални документ софистичког учења о природном праву, питање Антифонта или Антифонтâ опет је добило на живости и траје и у 20. веку [Ђурић 2009: 239–243]. Тим поводом треба запазити (премда за схватања правне једнакости то не мора бити битно) да се спор о коме Ђурић говори 50-их година прошлог века наставља и у најновијој литератури 21. века, па тако Мајкл Гагарин (Michael Gagarin), велики савремени стручњак за старогрчко право, реторику, књижевност и филозофију у својој књизи износи аргументе у прилог изједначавању Антифонта Софисте и Антифонта из Рамнунта [Gagarin 2002], док у својој књизи објављеној исте

⁴ Ђурић [2009: 203, фн 12], говорећи о овоме, указује и на исправку Хајндорфа, али је остало нејасно којег Хајндорфа (да ли Лудвига Фридриха Хајндорфа /Ludwig Friedrich Heindorf/?), јер, говорећи о Хајндорфовој исправци, само упућује на дело Ерика Волфа *Грчка њравна мисао* [Wolf 1952: 52].

године Церард Пендрик (Gerard Pendrick) наводи аргументе да су Антифонт Софиста и Антифонт из Рамнунта двојица различитих људи, што га је подстакло да направи ново издање и коментар фрагмената који се приписују Антифонту софисти [Pendrick 2002].

Антифонт изричито каже да је сасвим варварско разликовање између добрих и рђавих породица, тј. између племства и грађанства, које је, према његовом схватању, карактеристично за важећи правни поредак позитивног права, јер су сви људи, Грци и варвари, савршено једнаки. Биолошка једнакост, према њему, тражи правну једнакост при уређивању међуљудских односа [Diels 1935: frg. B, col. I, 35 ff. – према: Ђурић 2009: 248–254]. Према свом изразито индивидуалистичком, хуманистичком, демократском и космополитском опредељењу, Антифонтско природно-правно схватање је исто толико реформаторско и револуционарно, како показује Ђурић, колико и Хипијино. Јер, насупрот строгој сили и пукој санкцији људских закона и насупрот подели људи на богате и сиромашне, Грке и варваре, коју уводе ти људски, данас бисмо рекли: позитивни закони, Антифонтскова *Исџина* прокламује слободу личности и једнакост људи [Ђурић 2009: 253–261].

Конечно, међу софистима треба поменути и Алкидаманта из Елеје због његовог чувеног става који правну једнакост људи уздиже у ранг утемељеног принципа, а који гласи: „Бог је све људе створио слободне. Природа никога није начинила робом.” Тај Алкидамантов став, како каже Ђурић [2009: 257], забележен је у једној схолији, белешци која је као коментар написана у Аристотеловој *Реџорици* (у књизи I, глави XIII 1373b18), али нам Ђурић није јасно рекао где се та схолија може прочитати [2009: 257–258].

Када се има на уму да софисти уопште нису имали усклађен заједнички поглед на свет, већ напротив – не само дивергентне него и потпуно супротне погледе, онда се стоицизам може означити као прва филозофска школа мишљења која је поставила принцип правне једнакости људи, темељећи га у једнакој људској природи свих појединаца без обзира на све могуће разлике међу њима. Тај допринос стоика политичкој мисли оцењује се као највећи односно најдубљи [McIlwain 1932: 114–115].

Будући да је космополитизам особена својственост целокупне стоичке социјалне филозофије, и то од појаве стоицизма у Атини са Зеноном из Китијума крајем 4. и почетком 3. века пре н.е. па до Јустинијанове забране свих паганских филозофских школа 529. године, овде је довољно подсетити да нас Епиктет у својим *Разџоворима* обавештава [Epictetus 1925: I, IX, 1] о ономе што је Диоген Лаертије после даље раширио [Laertije 1979: VI, II, VI (72)], наиме, да је још давно, на самом почетку стварања стоичке школе, Лаертијев чувени имењак стоик Диоген из Синопе рекао: „Нисам Атињанин ни Коринћанин. Ја сам грађанин света – *kosmopolites*.” А и сâм Епиктет је изрекао чувену мисао: „...човек није човек ако је одвојен од других људи. Јер, шта је човек? Део државе, оне прве што се састоји од богова и људи, а онда и оне што долази одмах после и мала је слика оне универзалне” [Epictetus 1925: II, V, 26].

ХРИШЋАНСТВО И ИДЕЈА ЈЕДНАКОСТИ

Стоички поглед на свет с централном идејом једнакости људи није само дуго трајао као филозофска школа – више од осам векова – него је био и веома распрострањен у Грчкој и уопште у хеленистичком свету, односно потом у римској империји. Наравно, не може се рећи колико би и како био утицајан да га није потиснуо хришћански поглед на свет поминутом Јустинијановом правном забраном из 529. године. Но, са сигурношћу се може рећи да је ранохришћанска мисао преузела и користила многе централне стоичке идеје, филозофске концепте, па и термине [Ferguson 2003].

Међутим, иако се може рећи да је хришћанство – насупрот дотадашњим религијама – представљало прву универзалистичку религију и проповедало једнакост свих људи: Јевреја, Грка, Римљана, сиромашних, богатих, жена, мушкараца, оно је проповедало једнакост свих људи пред Богом и Страшним (или Последњим) судом, али не и једнакост свих људи по људским законима, односно пред људским законима и људским судовима. Однос хришћанства према државним властима вековима се изражавао познатом изреком Исуса Христа: „Дајте цару царско, а Богу Божије.” – како стоји у јеванђељима по Матеју (22: 15–22), Марку (12: 13–17) и Луки (20: 20–26), као и у неканонском јеванђељу по Томи (100). Као што је познато, током векова хришћанство се поделило у разне хришћанске конфесије односно цркве, али је став према правној једнакости људи према људским, тј. земаљским законима (*per leges terrenaе* или *per leges terrae*) остао у суштини исти, непромењен. Посебан проблем у том смислу у новијој историји представљају ставови Протестантске и Римокатоличке цркве односно Ватикана (али не само њих) према нацизму у Немачкој и према њему сличним државно-правним порецима, нпр. у Хрватској тога времена, али и другде.⁵ Стога изгледа да после Другог светског рата ставове разних хришћанских и свих осталих конфесија односно цркава према овоземаљској правној (не)једнакости људи треба ценити на основу њиховог става према људским правима. Но, то је огромна тема у коју овом приликом не можемо улазити.⁶

MAGNA CARTA LIBERTATUM

Да ли се после поменуте тројице софиста (Хипије, Антифонта и Алкидаманта) и нарочито, после стоика па све до Америчке односно Француске револуције и њихових устава и декларација о правима – дакле, током дванаест и по векова – у историји идеје правне једнакости људи и у друштвеној пракси заиста ништа није догодило? Скоро да би се могло рећи да је тако. Јер, идеја овоземаљске правне једнакости људи само је као

⁵ О томе постоји огромна литература па овде без претензије на критичку експертску стручност упућујем само на новију: [McNab 2009; Michael 2006; Redles 2005; Griffin 2005; Krieg 2004].

⁶ Треба ипак обавестити о постојећој литератури о томе на домаћем језику: [Karić 1996; Рапо 1998; Blažević 2000]. Та литература настала је у оквиру пројеката које је осмислио и којима је руководио Здравко Гребо.

идеја тек блеснула начас у антици, да би је потом хришћанство трансцендирало у Божју државу, па се тек у модерно доба опет појављује у оностраности, и то сад као једно битно, суштинско обележје, критеријум модерности, и тек отада почиње полако и мукотрпно да се остварује у пракси, у стварности.

Ипак, идеја правне једнакости људи није у модерну стигла ниоткуда, нити је поменутих дванаест и по векова било тек река сивог времена у чијем се току ништа није дешавало. Један правни, политички, друштвени и културни догађај ипак заслужује сву пажњу. И то, не по томе шта је значао када се десио 15. јуна 1215. на пољу Ранимид на обали Темзе близу Виндзора, где су се окупили краљ Јован без Земље и његових 25 барона (а и 12 епископа и 20 опата – као сведоци), већ првенствено према томе шта је значао вековима после. Реч је, дакако, о *Magna Carta Libertatum* [Holt 2010]. Као први документ који су краљу наметнули његови поданици феудалци у настојању да правом ограниче његову власт и заштите своја права, *Велика њовеља слобода* је тек накнадно, током своје дуге и сложене историје постала важан део модерног конституционализовања власти, и претеча људских права, и правни узор и изван Енглеске. Како је рекао Лорд Денинг (Lord Denning), „највећи уставни документ свих времена – темељ слободе појединца против арбитрарне власти деспота” [Danzinger 2004: 278].

За тему правне једнакости људи, а и иначе, важна је и данас важећа одредба 29 (односно касније 39 и 40) *Велике њовеље слобода*, која гласи:

„*Nullus liber homo capiatur, vel imprisonetur, aut disseisiatur, aut utlagetur, aut exuletur, aut aliquo modo destruatur, nec super eum ibimus, nec super eum mittemus, nisi per legale iudicium parium suorum vel per legem terre.*

Nulli vendemus, nulli negabimus, aut differemus rectum aut justiciam.”⁷

[Holt 2010: 460–461]

А ко је *liber homo*, слободан човек? Само краљев поданик феудалац, барон, ерл или лорд, или неки његов мушки потомак, али наравно не и обичан човек (*man*), нити кмет, био је 1215. *liber homo*, слободан човек (*freeman*) на кога се односи поменута одредба *Велике њовеље слобода*. Али, већ законом из 1354. одредба 29 је редефинисана и *слободан човек* је постао просто *човек*, тј. човек било којег имовног или друштвеног стања (*man of whatever estate or condition he may be*), а у одредбу је додат и израз о исправном правном поступку за правоваљану пресуду коју доносе једнаки према закону земље (*due process of law for lawful judgement of his peers or the law of the land*) [Turner 2003: 157]. Стога не чуди што је још

⁷ „Ниједан слободан човек неће бити ухапшен, или затворен, или лишен имовине, или стављен ван закона, или изгнан, или на било који други начин уништен, нити прогањан, осим на основу правоваљане пресуде оних њему равних или по закону земље.

Никоме нећемо продати, нити икоме ускратити или одуговлачити право или правду.”

Сер Едвард Кук настојао да негира Краљева суверена права позивајући се на Велику повељу: “*Magna Carta* is such a fellow, that he will have no ‘sovereign’ (*Магна картиа* је такав другар који нема ’суверена’)”. Кук је сматрао да закони а не Краљ имају апсолутну власт [Turner 2003: 157]. То је, запажамо, потпуно *модерно* становиште: Није суверен Краљ, већ закони, односно законодавац, тј. Парламент. Али, надовезујући се непосредно на Кукову мисао да је *Magna Carta* такав другар који нема суверена, долазимо и до *посљемодерног* става: није суверен ни Краљ, ни закони, односно законодавац, тј. Парламент, већ је суверен(а) *Magna Carta*, односно права и слободе човека (доцније названа људска права) која су у њој (или било где другде) садржана [Hasanbegović 1991: 52–61].

ОСТВАРИВАЊЕ ПРАВА ИЗ МАГНА КАРТЕ: КРАТАК ПРЕГЛЕД

Енглеске конституционалистичке идеје, које су почеле као предмодерне идеје *Велике њовеље слобода*, развијане су и допуњаване постепено вековима, а потом су и трансплантиране у Америчкој и Француској револуцији у њихове уставе и декларације о правима, да би се одатле у времену које је долазило даље шириле по свету. Отуда би се могао извести закључак да је и принцип правне једнакости људи, када је једном постављен, тј. конституционализован у модерним државама, био оствариван без икаквих питања и проблема. Али, није било тако. Нигде. Само илустрације ради, ево неколико примера. Енглеска се сматра колевком модерне демократије. Па ипак, све до 1948. ту су неки људи били „једнакији” од осталих, и то баш „једнакији” у изборним правима. На пример, представници буржоазије могли су да уђу у Дом комуна (тј. Доњи дом) тек реформом од 1832, а новом реформом од 1867. имовински цензус је даље снижен Законом тако да је маса индустријских радника добила бирачко право и теоријску могућност да то радништво буде заступљено у Дому комуна. Бирачко право су имали само мушкарци све до 1918, када су га добиле и жене, али само оне старије од 30 година. Тек 1928. бирачко право мушкараца и жена потпуно је изједначено, и то за лица оба пола старија од 21 годину. Али, тек су реформом од 1948. укинута последњи случајеви дво-струког, односно вишеструког права гласа. Наиме, Законом о представљању народа из 1948. укинута је право које су дотад имали универзитетски професори који су истовремено и власници некретнина да гласају како у изборној јединици где живе тако и у универзитетској изборној јединици и, исто тако, изборно право власника некретнина да гласају како у изборној јединици где живе тако и у изборној јединици где се налази њихова некретнина (наравно, ако се те изборне јединице разликују), а евентуално и троструког, односно уопште вишеструког права гласа, нпр. и у изборној јединици где живе и у универзитетској изборној јединици и у изборним јединицама где се налазе њихове некретнине (наравно, опет, ако се те изборне јединице разликују) [Barnett 2011: 344]. Чини се да је сад више него јасно откуда Орвелу инспирација да су на животињској фарми све

животиње једнаке, али да су неке једнакије од других. И тек отада, дакле, од 1948. године, бирачко право је у Енглеској у потпуности опште и једнако [Jovičić 1984: 29–30].

Када је у питању правна једнакост мушкараца и жена у бирачким правима, о томе би се могла сакупити библиотека књига а да опет има још много ненаписаног што заслужује и чека истраживање и анализу. Зато овом приликом треба навести само неколико илустративних података. Још у 18. веку (додуше, тек понегде, нпр. у Шведској и Пољској) и у 19. веку жене почињу да добијају право гласа, али само ако су пореске обвезнице (било као чланице гилди било као удовице) или пак на локалном нивоу. Могло би се рећи да је Аустралија прва земља у којој су жене – истинна, само оне неаборицинске – 1902. добиле право гласа на федералном нивоу. Финска је у Европи прва земља која је 1906. увела опште право гласа – и активно и пасивно – за све пунолетне без обзира на пол, имовно стање, расу или друштвени положај. Следе, само примерице, 1917 – Пољска и Русија; 1918 – Немачка; 1920 – САД, када је усвојен 19. амандман на Устав, који гласи: „Право грађана САД да гласају неће бити порекнуто или умањено од САД или од ма које државе чланице на основу пола”. (*“The right of citizens of the United States to vote shall not be denied or abridged by the United States or by any State on account of sex”*), али то ипак још увек није значило увођење општег права гласа у САД; 1945 – Француска и Југославија; 1965 – САД обезбеђују опште право гласа Законом о гласању, који онемогућава расну, полну, образовну и језичку дискриминацију у праву гласа; 1971. – Швајцарска на федералном нивоу (а на кантоналним од 1958. до 1990); 2006. и 2011. – Уједињени Арапски Емирати уводе, односно благо проширују веома ограничено бирачко право жена; а 2015. – Саудијска Арабија га уводи заједно с правом жена да буду биране на локалним изборима [Timeline of women’s suffrage, *Wikipedia*].

ПОЈАВА И ИМПЛЕМЕНТИРАЊЕ НОВИХ ПРАВА

Овај овлашни поглед на освајање правне једнакости људи у материјалном избору а без обзира на њихов пол, чини се, јасно говори о томе колико много посла предстоји у остваривању принципа правне једнакости, који је један од темеља и критеријума модерности. Треба запазити да је највећи део тог посла модернизације у светским размерама далеко од тога да је обављен и тек предстоји да се остварује [Williams 2009; Barth 2008], а већ су отворена нова, постмодерна питања и проблеми које треба решавати. Стога у вези с правном једнакошћу људи треба поменути, примерице, само нека од тих питања:

Позитивна дискриминација – или, афирмативна акција – као феномен „једнакијег” третирања неких људи јесте директно супротна принципу једнакости људи и – само на први поглед парадоксално – представља покушај да се негативне последице раније дискриминације, која је сада забрањена, што пре отклоне или бар ублаже у име правде, правичности и будуће једнакости, и то баш неједнаким, привилегованим третманом

који ће сâм себе у будућности учинити непотребним или пак битно мање потребним [Smith 2011: 89–216; Altwicker 2011: 551].

Правна једнакост људи изражава се на посредан начин у међународном праву у принципу суверене једнакости држава. Постмодерно време доноси и ту обиље нових, горућих проблема које треба решавати превасходно у међународном кривичном праву, али доноси и један нови тип космополитизма примерен овом времену, о чему, примерице, говоре скоро сви прилози у Споменици за Питера Хендрика Којманса (Pieter Hendrik Kooijmans) [Nijman et al. 2013; а нарочито: Nijman 2013: 3–24; Roth 2013: 25–52; Carty 2013: 53–82; Simpson 2013: 83–98; Dunoff 2013: 99–127; Higgins 2013: 129–149; Nouwen 2013: 151–181; Gordon 2013: 183–203].

Посебно су значајна и тешка постмодерна питања која произлазе из односа према људској хомосексуалности. Донедавно третирана као кривично дело, хомосексуалност одраслих, пунолетних људи прешла је потом у правно слободан простор (нем. *rechtsfreier Raum*) и постала оно што се не регулише и не треба да се регулише правним нормама, што је правно индиферентно, па се под одређеним условима мора толерисати. Сада се иде корак даље па се хомосексуалним везама пружа правна заштита слична или једнака правном регулисању брачне везе, или се и називају браком, а понегде се у тим везама дозвољава и усвајање деце. О овим и другим савременим питањима једнакости у САД, али не из угла конзервативног Врховног суда САД, већ из угла уставног права држава чланица и њихових врховних судова склоних повећавању једнакости и слободе, веома информативно, критички и добро теоријски засновано пише Џефри Шаман [Shaman 2008].

Могу ли се филозофски уобличити нова поимања једнакости, праведности, слободе, разумности и других темељних појмова модерне, примерена нашем времену? Могу. Тешко! Али могу. Без претензије, наравно, да изражавају једну једину могућу истину и исправност. Без празних идеја аналитичке филозофије, па и празне идеје једнакости. Уз свест сваког модерног „зоона политикона” о важном делићу своје правне, моралне, политичке и сваке друге одговорности за себе, свој модерни демократски полис, тј. своју националну државу, и свој космополис, тј. човечанство, па и одговорности за све (не)подношљиве правне (не)једнакости, све идентитете и неидентичности. Јер, свако друштво у свом времену, свако поколење, дакле људи, увек испуњавају садржином све идеје, па и оне „празне”, „испражњене”, укључив и идеју правне (не)једнакости људи. Али, не треба заборавити ни то да људи такође празне, испражњују идеје, тј. њихову садржину и значај, као и значења речи. У модерним демократијама људи стога носе и треба да носе одговорност за своје одлуке. А те одлуке могу своје важење изводити из већинског принципа, али не и своју исправност. У модерној демократији стога нема заклањања иза већине, јер она *eo ipso* није у праву. Модерност демократског принципа је много више од већинског принципа, јер модерна демократија нужно захтева и супстанцијалну правну заштиту одређене мањине, односно мањина. А постмодерно време тражи и супстанцијалну правну заштиту не само свих

људи као појединаца и неких мањина него и неких који нису људи: животиња, биљака, вода, природе, културних добара и др., што све подразумева различите конкретне супстанцијалности идеје (не)једнакости и, наравно, одговорност за те конкретне супстанцијалности.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђурић, Михаило (2009). *Сабрани сјиси Михаила Ђурића*. Књига 1. Београд: Службени гласник и Правни факултет у Београду.
- Altwickler, Tilmann (2011). *Menschenrechtlicher Gleichheitsschutz*. Heidelberg etc.: Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht & Springer.
- Aristotel (1985). *Metafizika*. Zagreb: FPN & Liber (prev. Tomislav Ladan).
- Aristotel (1980). *Nikomahova etika*. Beograd: BIGZ (prev. Radmila Šalabalić).
- Aristotel (1965). *Organon*. Beograd: Kultura (prev. Ksenija Atanasijević).
- Aristotel (1960). *Politika*. Beograd: Kultura (prev. Ljiljana Stanojević-Crepajac).
- Barnett, Hilaire and Robert Jago (2011). *Constitutional & Administrative Law*. 8th ed. Abingdon & New York: Routledge.
- Barth, William Kurt (2008). *On Cultural Rights: The Equality of Nations and the Minority Legal Tradition*. Leiden & Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Bix, Brian H. (2004). *A Dictionary of Legal Theory*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Blažević, Velimir (ur.) (2000). *Ljudska prava i Katolička crkva*. Sarajevo: Pravni centar.
- Carty, Tony and Zhang Xiaoshi (2013). From Freedom and Equality to Domination and Subordination: Feminist and Anti-Colonialist Critiques of the Vattelian Heritage. In: Nijman, Janne E., Wouter G. Werner /eds./, *Netherlands Yearbook of International Law 2012*: 53–82.
- Danziger, Danny, John Gillingham (2004). *1215: The Year of Magna Carta*. London: Hodder and Stoughton.
- Diels, Hermann Alexander (1935). *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Hrsg. v. Walther Kranz. Berlin: Weidmann.
- Dunoff, Jeffrey L. (2013). Is Sovereign Equality Obsolete? Understanding Twenty-First Century International Organizations. In: Nijman, Janne E., Wouter G. Werner /eds./, *Netherlands Yearbook of International Law 2012*, 99–127.
- Epictetus (1925). *Discourses*. Oldfather. Loeb Classical Library. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press & William Heinemann Ltd: London. Transl. by W. A.
- Ferguson, Everett (2003). *Backgrounds of Early Christianity*. 3rd expanded & revisited ed. Grand Rapids (Michigan): William B. Eerdmans Publishing Company.
- Gagarin, Michael (2002). *Antiphon the Athenian: Oratory, Law and Justice in the Age of the Sophists*. Austin: University of Texas Press.
- Geffcken, Johannes (1923). Die griechische Aufklärung. *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, 51–52: 15–31.
- Gordon, Geoff (2013). Legal Equality and Innate Cosmopolitanism in Contemporary Discourses of International Law, in: Nijman, Janne E., Wouter G. Werner /eds./, *Netherlands Yearbook of International Law 2012*, 183–203.
- Griffin, Roger (2005). *Fascism, Totalitarianism and Political Religion*. Oxon & New York: Routledge.
- Hasanbegović, Jasminka (1991). Retoricitet prava i pravnost države – O nespojivosti suverenosti i pravne države. U: Danilo N. Basta, Diter Miler (ur.), *Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje*. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu – Centar za publikacije i Nemački kulturni i informativni centar u Beogradu, 52–61.

- Hasanbegović, Jasminka (2000). *Topika i pravo*. Podgorica: CID.
- Higgins, Rosalyn (2013). Equality of States and Immunity from Suit: A Complex Relationship. In: Nijman, Janne E., Wouter G. Werner /eds./, *Netherlands Yearbook of International Law 2012*, 129–149.
- Holt, James Clarke (2010). *Magna Carta*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jovičić, Miodrag (1984). *Veliki ustavni sistemi: Elementi za jedno uporedno ustavno pravo*. Beograd: IRO „Svetozar Marković“.
- Karić, Enes /ur./ (1996). *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*. Sarajevo: Pravni centar.
- Krieg, Robert Anthony (2004). *Catholic Theologians in Nazi Germany*. London: Continuum International Publishing Group.
- Laertije, Diogen (1979). *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*. Beograd: BIGZ (Prev. Albin Vilhar).
- McIlwain, Charles H. (1932). *The Growth of Political Thought in the West: From the Greeks to the End of the Middle Ages*. New York: Macmillan.
- McNab, Chris (2009). *The Third Reich*. London: Amber Books Ltd.
- Michael, Robert (2006). *Holy Hatred: Christianity, Antisemitism, and the Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan.
- Nijman, Janne E. and Werner G. Wouter (2013). Legal Equality and the International Rule of Law. In: Nijman, Janne E., Wouter Werner G. /eds./, *Netherlands Yearbook of International Law 2012*, 43: 3–24.
- Nijman, Janne E. and Werner G. Wouter /eds./ (2013). *Netherlands Yearbook of International Law 2012: Legal Equality and the International Rule of Law: Essays in Honour of P. H. Kooijmans*. The Hague: Asser Press, Cambridge: Cambridge University Press, Heidelberg: Springer, No. 43.
- Nouwen, Sarah M. H. (2013). Legal Equality on Trial: Sovereigns and Individuals Before the International Criminal Court. In: Nijman, Janne E., Wouter G. Werner /eds./, *Netherlands Yearbook of International Law 2012*, 43: 151–181.
- Papo, Eliezer /ed./ (1998). *Judaizam i ljudska prava*. Sarajevo: Pravni centar.
- Pendrick, Gerard (2002). *Antiphon the Sophist: The Fragments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perelman, Chaïm (1945). *De la justice*. Bruxelles: ULB.
- Perelman, Chaïm (1963). *Justice et raison*. Bruxelles: ULB.
- Perelman, Chaïm (1968). *Droit, morale, philosophie*. Paris: LGDJ.
- Perelman, Haim (1983). *Pravo, moral i filozofija*. Prev. Dušica Guteša i Vera Mihajlović. Beograd: Nolit.
- Platon (1968). *Protagora & Gorgija*. Prev. Mirjana Drašković i Albin Vilhar. Beograd: Kultura.
- Redles, David (2005). *Hitler's Millennial Reich: Apocalyptic Belief and the Search for Salvation*. New York & London: New York University Press.
- Rawls, John (1957). Justice as Fairness. *Journal of Philosophy*, October 24, 54(22): 653–662.
- Rawls, John (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge (Massachusetts): Belknap Press of Harvard University Press. (Rev. ed. 1999.)
- Rawls, John (2001). *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge (Massachusetts): Belknap Press.
- Roth, Brad R. (2013). Sovereign Equality and Non-Liberal Regimes, in: Nijman, Janne E., Wouter G. Werner /eds./, *Netherlands Yearbook of International Law 2012*, 43: 25–52.
- Rols, Džon (1991). Pravda kao pravičnost. Prev. Vasa Pavić. *Polja XXXVII*, 383–384: 15–19.
- Rols, Džon (1998). *Teorija pravde*. Podgorica & Beograd: CID & Službeni list SRJ (Prev. Milorad Ivović, red. prev. Đorđe Pavićević, Tatjana Glintić).
- Shaman, Jeffrey M. (2008). *Equality and Liberty in the Golden Age of State Constitutional Law*. New York: Oxford University Press.
- Simpson, Gerry (2013). Great Powers and Outlaw States Redux, in Nijman, Janne E., Wouter G. Werner /eds./, *Netherlands Yearbook of International Law 2012*, 43: 83–98.

- Smith, Nicholas Mark (2011). *Basic Equality and Discrimination: Reconciling Theory and Law*. London & New York: Routledge.
- Turner, Ralph V. (2003). *Magna Carta*. London: Longman.
- Unger, Peter (2014). *Empty Ideas: A Critique of Analytic Philosophy*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Westen, Peter (1982). The Empty Idea of Equality. *Harvard Law Review*, XC, 3: 537–596.
- Westen, Peter (1983). The Meaning of Equality in Law, Science, Math, and Morals: A Reply. *Michigan Law Review*, 81: 604–663.
- Westen, Peter (1990). *Speaking of Equality: An Analysis of the Rhetorical Force of “Equality” in Moral and Legal Discourse*. Princeton (N.J.): Princeton University Press.
- Williams, Susan H. /ed./ (2009). *Constituting Equality: Gender Equality and Comparative Constitutional Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolf, Erik (1952). *Griechisches Rechtsdenken*, II. Frankfurt am Main.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Orwell, George (1946/2004). *Animal farm: A Fairy Story*. AAARGH Internet Edition. Доступно на: <http://vho.org/aaargh/fran/livres4/AFarm.pdf>. Приступљено: 5. 2. 2015.
- Timeline of women’s suffrage, *Wikipedia* (2014). Доступно на: http://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_women’s_suffrage. Приступљено: 27. 7. 2014.

TRANSLATIONS

(IN)EQUALITY OF HUMAN BEINGS: ETERNAL – PREMODERN, MODERN AND POSTMODERN – OR OUTDATED LEGAL IDEA?

by

JASMINKA HASANBEGOVIĆ
University of Belgrade, Faculty of Law
Bulevar kralja Aleksandra 67, Belgrade, Serbia
hasanbegovic.j@gmail.com

SUMMARY: This paper focuses on the idea of legal equality of human beings, and raises the following questions: Have the two Peters, Peter Westen and Peter Unger, been right when talking respectively of the empty idea of legal equality and empty ideas in general while criticizing analytic philosophy? Is the idea of legal equality of human beings empty, i.e. outdated? Can the idea of justice exist without the idea of equality? When did the equality of human beings arise as a legal idea? Was it in Ancient Greece? Which sophists argued for it? How did Aristotle understand it? What did the stoics think? Then, what was afterwards the perspective of Christianity and of all its different teachings (i.e. churches) on this idea, as well as on the legal practices radically denying it in modern times? Who was the *liber homo* from *Magna Carta Libertatum*, and how did *liber homo* become *homo*? And how did in modern times man transform into a human being who can be both male and female? Or, conversely, how did in modern times women, the coloured, the poor, the illiterate, the heterodox, and foreigners become human beings? What are the legal problems of the modern era that, before even being resolved, have been further enlarged and complicated by the postmodern equality issues (e.g. positive discrimination,

the new, wider concept of legal subjectivity, legal protection of minorities, changed view on human homosexuality)?⁸

KEYWORDS: equality, empty ideas, inequality of human beings, history of equality idea, legal equality in history

⁸ The paper was first presented in English at the CEENJ Conference in Lodz (Poland) on 28 September, 2014. It was published in English language (with a summary in Slovenian) in the Slovenian magazine *Pravnik* (Lj.), under the title *(In)equality of Human Beings: Eternal – Premodern, Modern and Postmodern – or Outdated Legal Idea?*, Category: Original Scientific Article, 2015, LXX, 132, Nos. 3–4: 155–170; UDC: 340.12: 342. The paper was presented in Serbian at the Annual IVR Serbia International Conference, held in Belgrade on 11 June, 2016.

ОСНОВЕ ОИКОЛОШКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ

ХАНС РАЈНЕР ЗЕП

Карлов универзитет, Факултет за хуманистичке студије
Департман за француску и немачку филозофију
У Криже 8, Праг, Чешка
hr.sepp@web.de

ШТА ЈЕ ОИКОЛОШКА ФИЛОЗОФИЈА?¹

Познато је да је феноменологија усмерила питање о *Шта*, о предметима искуства, на питање о *Како*, на предметни однос који подразумева и предметни смисао. При томе се искристалисао још један правац питања, наиме онај о *Где*, о месту с којег сваки однос тек постаје могућ и евентуално стваран. Ово Где као такво (коликогод обухватало и *Шта* и *Како*) најчешће није било тема – иако је свакако именовано у појединачним феноменологијама. То Где налази се већ у оном “*in*” у Августиновој изреци *in te redi* којом Хусерл завршава своје *Картезијанске Медијације*.² Такође, јавља се у Хајдегеровом у-бивствовању бивствовања-у-свету [Heidegger 1977: § 12] још директније у његовом позном делу, али и у Нишидиној логици места [Nishida 1999: 72–139], као и у Шелеровој „Релативности постојања” [Scheler 1976: 196–200] у Паточкином „усидрењу” [Patočka 1991: 139] и Ромбаховом „извору” [Rombach 1994]. При свему томе оно обележава не само полазну тачку сваког односа, већ и његову проблематичну, задњу страну³, непојмљивост његове дубине, иако је у исти мах покушавано поимати то непојмљиво и одомаћити га у херменеутичким круговима. Такво једно поспремање у кући – у *кући бивсћивовања* – само појашњава да је сâмо бивствовање куће при томе претпостављено. А упитно је да

¹ Текст „Шта је оиколошка филозофија?“ је увод у књигу Ханса Рајнера Зепа посвећену оиколошком истраживању која је тренутно у припреми.

² “*Noli foras ire, sicut Augustinus, in te redi, in interiore homine habitat veritas*” [Husserl 1950: 183].

ли му мишљење које мисли градњу и становање, а не доводи свој одомаћујући приступ у питање, може донети правду.

Које тумачење *места* би могло бити оријентир? Говор о ‚месту‘ указује на једну, најмање, двослојну творевину. Прво, ‚место‘ означава реалан простор у еминентном смислу, оно реално што стварно могу дотаћи, на чему стојим и што ме окружује, оно што на мене утиче и на шта ја утичем. Истовремено, оно реално у мом односу према месту, оно имагинативно, већ је пресвучено смисленим садржајима који потичу од заједничке градње смисла и заснивања традиције, од једног света у којем сам стасао и који ме одређује много пре него што га као таквог постанем свестан. Чињеница је да су оба момента један у другом: *моја* интегрисаност у реално као и *моје* срastaње са друштвено створеним садржајима смисла, јесте оно што ми описује моје сасвим властито ‚*основно*‘ *искусство*, тј. моје место.

Суштински оиколошки проблем може се формулисати следећим питањем: ако је тачно да се кућа и становање у њој може поимати једино из саме унутрашњости куће, тј. из *већ-бивствовања-у*, дакле полазећи од места на којем се већ налазимо, следи ли из тога да поимање изнутра треба да се исцрпи у самој себи? Или не би ли то *унутра* пре требало изложити оном њему *поједино* *другом*, тако да *сама граница*, бивствовање куће као такво, постане проблем?

Тиме се филозофија која се односи на оно што *јесте*, што се поставља, што је утемељено, и која све то опет доводи у питање, сама ставља на пробу, и то не само европска. Каква је пак веза између филозофије и куће? Кућа је засигурно старија од филозофије. Питање дакле гласи шта човекова настањеност значи за *надоградњу* његовог *становања*, при чему се у надоградњу не убрајају само *подизања* религије, мита и уметности, већ и, као каснији производ, филозофија. Другим речима, ради се о томе да се филозофија промисли уназад и то филозофским средствима. То значи не посматрати европску метафизику само као покушај утемељења света и мишљења, већ и питати се какву улогу игра тежња ка утемељењу, постављању темеља, ка накнадној стабилизацији куће за оне који чињеницу своје настањености желе да осигурају на тај начин.

Споља посматрати саму филозофију значи пажњу усмерити на њен нагон ка интериоризацији, истражити споља унутрашњу надоградњу куће којом се филозофија бави. Овај нагон сам по себи није филозофски, као што нагон науке није научан. Ово посматрање споља пак није натуралистичко, оно уопште није објективистичко, већ се односи на живот и његово само одвијање. Тај нагон има везе са изворним тенденцијама живота, са појудом која се са Левинасом, у најбољем случају, може назвати бесконачном [Levinas 1961: Préface], а у најгорем (и најчешћем) случају, коначном појудом једне пукне намере осигурања поседа, домаћинства, кућне моћи. Изворна интенција европске филозофије тада није жеља за бољим сазнањем, већ трансформација појуде при чему је сазнање само средство. Мотив да се таква трансформација уопште потражи као нужна одговара на досадашњу чињеницу ратничког насиља којим једна кућа прекрива другу, тј. тај мотив подразумева настањеност. Последица је да

не само одређени нивои ‚високих религија‘ и мит, већ и филозофија и наука остају у тами, ако се не покуша феноменолошки и у једном интеркултуралном контексту оиколошки објаснити настањеност и све оно што из ње произлази – односно Егзистенција се бескрајно врти у круг унутар вековима подизане куће кроз коју споља више не допире светлост.

Филозофско повлачење у кућу изузетно је, дакле, амбивалентно. Мишљење ступа на сцену да би сукобљеним странама супротставило коначну алтернативу, било на ексклузивном месту мишљене коинциденције, било у реалном иступању у самотност, а тиме се запетљава у свом сопственом производу, заборављајући порекло свога повода. Уместо реновирањем куће, филозофско се повлачење очевидно бави самим собом, или, још мање од тога, једино формом коју сâмо себи даје. При томе се посебно у европском контексту све више истиче једна основна црта. Она се састоји – само наизглед парадоксално – у томе да се филозофија, а за њом и наука – *продају*³.

Продавати – то је пре свега пракса којом нешто постаје *објекат* међуљудског односа, а у ужем смислу објекат продаје. Објекат је у овом контексту такав да је фиксиран у свом смисленом садржају и подређен интересу размене, при чему је размена неједнако-једнака: жели се једно, рецимо знање, разменити за друго, рецимо моћ, утицај или новац, и при томе наравно не изгубити, већ добити – очување и увећање поседа у извршењу коначне пожуде. Продаја је као *апсолутизовање*, као прекривање једног места, тј. постављање као апсолутног одређеног основног искуства, замена релације за њену апсолутизацију. Овде се једно за друго мења, са идејом кретања у оном сопственом које у исти мах подразумева и увећавање. Јер апсолутизовањем сопственог становишта оно заиста јесте и оно сâмо, али је и истовремено више од њега. Ако ‚основно искуство‘ подразумева непреносиви модус једног доживљаја у чијем се извршењу генерише ‚место‘, онда прекривање овог места и његовог искуства подразумева чињеницу да се тиме прескаче оно релационално, посебност одређеног доживљаја. Апсолутизацијом релације ова се увећава продуживањем без границе, али се зато лишава своје незаменљиве јединствености. Апсолутизација тиме представља размену која ову јединственост мења за чек (без покрића) на свеважност. Тамо, где једно место чини друштвеном размену која се апсолутизовањем саме себе реализује у интеракцији са другима, перспектива која има претензију на свеважност и сâм њен садржај постају роба која се намеће другима, уз помоћ безусловне претензије на важност – све у свему чудно оикономско понашање које жели да наметне (по могућности свима) другима номос *једно*, властитог оикоса који је, пак, већ одао своју властитост прекорачењем лимита сопственог рачуна.

Продаја је – корелативно са извршењем коначне пожуде – скраћена примена. Оиколошко-економски посматрано, то је продаја са изгледом

³ Аутор на овом месту користи формални глагол „veräußern“, који значи „продати“, али који етимолошки у себи садржи „außen“, односно „споља“. Овде се дакле алудира не само на „продају“, већ и на кретање „испољавања“ односно „екстериоризације“, које је у супротности са кретањем „интериоризације“ о којем је раније било речи (прим. прев).

на брзу добит. Продаје се оно што одговара менталитету купца. У односу на филозофију, ово доводи до апсурда изворну намеру револуције боравка у свету. Та околност рано мотивише филозофију на обновљени заокрет или на интензивирање њеног изворног животног окрета. Одлично место, релевантна тачка односа, сада постаје субјект. Јасно је сада, да се не ради о томе да се освоји други и друго, већ првенствено о освајању самог себе.⁴ То јасно позивање на властито, та „брига о души” [Patočka 1988] доводи до учвршћивања оног што се налази најдубље у кући; супстанца се постепено, већ у антици, исписује у смислу субјекта. Тиме што се обећава да је овај појмљив, однос ка овом најдубљем долази у опасност да сâм постане јефтин новчић којим се тргује и тиме се учвршћује могућност да се оно што је најдубље прода.

Европска филозофија и наука до данас се крећу у овом опсегу. Између спремности да се буде услужан поједностављеној вољи за грабљењем моћи – вољи да се са што је могуће мањим улогом у што је могуће краћем временском периоду стекне највећа добит (при чему напори усмерени ка упрошћавању економског мишљења представљају само почетни стадијум тражене реално-економске вредности) – и појединачних покушаја да се сломи ова тенденција. У том смислу треба већ сâм „природни став” описати као економски, коначно појмљив једино као такав. Интерес се завршава само у томе да посед остане очуван – да свет *јесће* и да он *јесте за мене* – као и да се повећава. Проблем се састоји у томе да тиме не само да се не указује на излаз из колизије интереса, већ се продужује и ситуација конфликта. Филозофија и наука ступају у овај зачарани круг оног тренутка када се продају – којим год средствима.

Против ове главне тенденције усмерени су увек нови покушаји да се окретима и заобилазницама интензивира однос према сопственом; било то у облицима европске мистике, у зен будизму или у филозофији живота, па све до мотивације за феноменологију и њену епоху (*epoché*). Ови покушаји сâми израз су незадовољства ситуацијом у којој се кућни садржаји продају без нуђења одговарајућег рецепта да се продаја спречи. Они су само индикатори за то да се живот не поклапа са овом продајом. А рецепт се не може припремити управо због тога што не постоји место с којег би још била освојива сâма градња мѐста, запоседања куће. У том смислу смо увек *унућра* – у конструкцији *оикоса*. То ипак не значи да је циљ живота апсолутизовати то „у” и продати се током апсолутизације. Дакле, није довољно задовољити се тиме. Ако се и не може превазићи у смислу да се оно напусти, треба то „у” превазићи колико је неопходно да би се сломила његова тежња ка апсолутности. Ово ломљење не ограничава сваку појединачну форму, већ је управо открива самој себи и искључивањем егоизма доводи то „у” на пут могућег испуњења самог себе, до испуњења које се постиже само у другој и које указује на *догађање* испуњења које нигде не проналази свој крај. Пут до тамо је *иовраћѝак*,

⁴ Упореди Сократов одговор Каликлу у Платовном Горгији: „Ја мислим да је сваки човек свој сопствени владар. Можда ти мислиш да није потребно да свако влада собом, него да је важно само владати другима?” [Platon 1968: 140].

посао разјашњења порекла које је усмерено ка поимању места, властитог основног искуства.

Колико далеко можемо и морамо да се *враћимо*? Која је *метода* овог повратка, а шта је Шта за однос према Где? Потребно је видети да метода сама није ништа друго до једна оиколошка категорија. Као *методос* она указује на пут који се прелази и који треба *негде* да води; чак и позивање на циљ који је усидрен у самом путу подразумева оиколошку релевантност. Ради се о томе да се са једног места стигне на друго, тј. да се у кући подстакне питање о структурама које је носе. Оиколошки гледано, повратак је увек генеалогски, а генеалогска оперише у области *оикоса*. Цела ствар се поштрава кад се на то дода да уопште не постоји и да не може постојати одлично место, рај, *фундаментум инконкусум* (*fundamentum inconcussum*), да се једино треба *зајуишии* у смеру који одговара животу, даље од предавања свом сопственом егу, даље од његовог учвршћивања, даље од економије његове продаје кроз коју бива ојачан, усмерено ка конфронтацији која постаје могућа генеалогским повратком и која се отелотворила у властитој егзистенцији.

Сигурно је да се оиколошка генеалогска оперише на различите начине. Две могућности – које се међусобно преплићу – састоје се у томе да се прво узме у обзир трансцендентална генеалогска индивидуалног живота као таквог, рођење *ин-дивидуе* (*In-dividuum*) као упада у свет, у један већ постојећи *оикос* који тиме пролази кроз реконструкцију, и начин на који се то преплиће са друштвеним односом у којем индивидуална путеност⁵ није само гранична, већ и усмерена и смислена у једном и бива одређена друштвено у контексту оријентације и смисла.⁶ То да се живот одувек налази у друштвеним структурама ипак не значи да је индивидуални живот релативан у односу на те структуре и њихов свет. Друго, нема само индивидуална путеност своју специфичну генезу већ је има и друштвеност. Овде постаје релевантно анализирати чињеницу настањености и њене изворе у функцији грађења куће, као и све потоње културне активности. При томе не треба постављати питање о условима културалности у контексту филозофије културе. Док ова превише тога подразумева – нпр. културалност, друштвеност, субјективност, па чак и саму филозофију и науку – задатку оикологије припада управо разјашњавање трансценденталне генезе ових постојаности. Експликовати процес грађења куће генеалогски се враћајући уназад, имало би онда обе ове међусобно испреpletене основне аспекте анализе појединачних индивидуалних упада у свет и друштвеног настанка света, посебно у односу на заузимање места. Усмерена путеност у спони са граничном и смисленом, игра носећу улогу код оба поменута аспекта. Она је та која оснива димензионалност након упада у свет, односно она исеца свет тиме што га као

⁵ Појам „путености“ (*Leiblichkeit*) односно „пути“ (*Leib*) односи се на телесност онако како се она субјективно доживљава. Насупрот томе, појам „тело“ (*Körper*) односи се на његово објективно посматрање (прим. прев).

⁶ О разлици између граничне, смислене и усмерене путености видети од аутора [2017: 23–37].

прва мери, пре уплива смисла. Потребно је видети које различите куће себи егзистенција подиже у зависности од тога како се усмерена путеност јавља у различитим културама, у различитим епохама, било у европском контексту или код Аборигина Аустралије.

ЗЕМЉА И ПУТ⁷

I

У својој студији *Стабилне неравнотеже*, биолог и еколог Јозеф Х. Рајхолф, предлаже опраштање од принципа равнотеже с обзиром на заштиту и одрживост природних основа живота [Reichholf 2008]. Својим заступањем концепта „стабилне неравнотеже”, он пледира за покретљиву равнотежу, чиме оставља иза себе алтернативу статичне равнотеже с једне стране и „слепог веровања у изводљивост свега”, с друге стране [Reichholf 2008: 128]. Аргумент за то узима из природе и то онакве, каква се приказује еволуционом биологу. Природа је стабилно неуровнотежена – што значи „чување сачуваног и отварање ка новом” и тиме изражава „принцип еволуције” [Reichholf 2008: 129].

Ипак је упитно да ли је надовезање на теорију еволуције, уз узимање у обзир теорије „флуидних равнотежа” која је први пут формулисана у термодинамици, само по себи довољно како бисмо се приближили циљу креирања *будућности човека* [Reichholf 2008: 136]. Сигурно је неопходно знати „колико велики смеју да буду протоци енергије и претварање материјала да се не би пробио оквир и не би нанела штета другим људима и локалној, регионалној и глобалној природи” [Reichholf 2008: 136]. Али питање је да ли је довољно односити се према природи природно-научно, када се истовремено ради о човеку као актеру овог програма? Заправо је неопходно показати да не само природно биће човек, посматран еволуционо-биолошки, већ и пре свега његова животносветовно-телесна конституција треба да задовоље концепт стабилне неравнотеже, односно увид у чињеницу да је живот управо у својој животносветовној локализацији једнак промени која тражи да се према њој поставимо.

Још 1901. године, у једном писму Ернсту Маху, Хусерл је указао на ову локализацију [Husserl 1994: 256]. Хусерл помиње, много година пре настанка његове трансценденталне филозофије, „изворни круг” свега искуственог. Искушено није апсолутно, већ јесте само у односу на субјекат искуства. Данас се с тим у вези обично говори о перспективи првог лица. Поглед природних наука, поглед теорије еволуције, представљао би перспективу трећег лица, уједно неутрални вид који није ни мој ни твој. Појединачне феноменолошке позиције се добрим делом слажу у вези са структуром искуства – перспектива трећег лица не може просто бити придодата перспективи првог лица, а камоли да представља „праву” истину.

Перспектива трећег лица доминира не само мишљењем природних наука, већ и својом животносветовном седиментацијом у свакодневници.

⁷ Текст „Земља и пут”, представља једно поглавље исте књиге (прим. прев).

Последице су очите. Једва да има еколошких теорија које су ослобођене једностраног фиксирања на ову перспективу. Свет се, може се рећи, превише предао *равнојшежи ѿређеџ лица*. Ово води, као и свака равнотежа, не до стабилне, већ до еклатантне неравнотеже. Наиме, до тога да човек који увек само из свог 'изворног круга' мисли и дела, себе и све друго премешта у једну анонимну спољашност, а за место на трибини на којој присуствује дешавањима те спољашности, спремно држи једино обележје нелагоде трећег лица – дакле једно ни-ни.

С друге стране, феноменологија је, с линијом у позадини која у историји европске филозофије пролази од Николе Кузанског преко Лајбница до Ничеа, приложила низ централних операција које не воде ни до чег другог до управо стабилне неравнотеже, као што то рецимо показује разлика између природног и трансценденталног става код Хусерла, између аутентичног и неаутентичног модуса бивствовања код Хајдегера, између свето-унутрашњости и односа према свету код Финка, између коначне и бесконачне пожуде код Левинаса, или, пак, између идола и иконе код Мариона. У свим овим случајевима не ради се о замени једног модуса одношења другим, већ о напетом односу оба, при чему се напетост, стабилна неравнотежа, путем другог модуса ствара и држи. Још је млади Паточка енергично нагласио да треба „животу у амплитуди” одлучно дати предност у односу на „живот у равнотежи” [Patočka 1999: 91–102].

Феноменологија до сада једва да је применила потенцијал својих специфичних покушаја мишљења стабилне неравнотеже на еколошка питања. Ипак, постоје назнаке код Хусерла које барем дозвољавају да се настави у том смеру, надовезујући се на њега. У том контексту, централни проблем требало би да гласи да ли настанак перспективе трећег лица и уплив њених теоретских импликаата у животни свет не значе само повод за нестабилну равнотежу, већ да ли би их требало држати одговорним и за то што се до сада једва стигло до концепата еколошког мишљења, који се развијају систематски, на основу питања о месту онога који пита.

II

Хусерлова феноменологија пути која је постала основни модел за све потоње феноменолошке теорије пути, консеквентно је уобличиће његовог поимања изворног круга из којег потиче све искуствено. Шта дефинише овај круг и по чему је он изворан? Ако изворност значи да се све искуствено и искушено знање темељи на конкретној пути, онда је она сâма 'круг' за који све јесте оно што му се приказује. Познато је да Хусерл означава овај изворни домен пути као „нулту тачку”, „нула’ означава оно изворно преко чега се више не може прећи. Круг, међутим, није тачка. Оно тачкасто код њега је већ израз релације за оно како се круг организује, усмерава. Пут је центар оријентације.⁸

⁸ О пути као „нултој тачки” свих њених „оријентација”, видети нпр.: [Husserl 1952: 158].

Перспектива која је усидрена у изворном кругу, бива конкретна тамо где се односи према путу и њеним основним могућностима кретања у простору. Хусерлов интерес није само да феноменолошки разоткрије изворну перспективу, такорећи оваплоћену перспективу првог лица, већ и да покаже како се долази до просечних вредности, посебно до безмесе перспективе трећег лица. Ова перспектива настаје већ у објективном погледу на свет и бива радикализована у модерном природно-научном погледу на свет.

У знаменитом рукопису „Основна истраживања о феноменолошком извору просторности природе” из 1934. године [Husserl 1968: 307–325], Хусерл говори о разлици између перспективе првог и трећег лица – између погледа преднаучног и изваннаучног животног света и посткоперниканске природне науке – с обзиром на *Земљу*. Необично је да Хусерл „нулту тачку” нашег односа према Земљи одређује у строгој аналогiji с нултом тачком наше путу. Ако се нулта тачка путу може управо тако одредити, наиме да није могуће према њој развити дистанцу (просторно су нам у најбољем случају дати делови нашег тела, „путено-телесни” региони), онда за Хусерла у односу на бивствовање на Земљи прво важи следеће: Земља је за изворно, животносветовно схватање „Земљано тло за сва тела”. Као ово тло, Земља је апсолутно поље односа. Не помера се, а једино у односу на њу, кретање и мировање имају смисао [Husserl 1968: 309]. Пошто Хусерла у овом тексту занима питање на који начин Земља више не игра улогу централног тла у коперниканском погледу на свет, већ постаје једно од многих тела, он прави паралелу између ове конституције са генезом конституције која путу (*Leib*) допушта да постане тело (*Körper*).

Аперцепција сопствене путу као тела претпоставља другог. У међусобном искуству тела као стране путу конституише се, с једне стране, тело другог као пут „баш као моја”, дакле као једна посебна пут, као „пут-тело” (*Leibkörper*); с друге стране учим да себе видим очима другог и конституишем своју пут такође као једно такво тело. У овој међусобној конституцији настаје, као треће, схватање *једно* просторног света испуњеног телима. Пут-тела више нису (само) апсолутне нулте тачке, већ стоје релативно једна према другом и у релацији према „објективној” просторности која се изграђује у њиховом међусобном поређењу.⁹

На тај начин Хусерл описује равнотежу. Ова равнотежа је нужно нестабилна утолико што су појединачни делови од којих је састављена – управо појединачне апсолутне нулте тачке – сваки за себе нешто што противречи равнотежи. Уколико у равнотежи ове нулте тачке као такве не играју никакву улогу, равнотежа тежи ка нестабилности. Насупрот томе, перспектива која се односи према овим нултим тачкама је неуравнотежена, а могла би истовремено бити и стабилна. Неуравнотежена утолико што се нулте тачке путу као такве не могу помешати једне са другима, а стабилна уколико би се њихов међусобни однос успео стаби-

⁹ Упор. нпр. стандарни опис у: [Husserl 1950: §§ 49].

лизовати – не у рачуници једне престаблиране хармоније, већ у покушају једне постстабилизујуће акције. Једна таква акција имала би већи изглед за успех уколико би се више мотрило на оно властито – дакле на бивствовање нулте тачке, на оно неуравнотежено. С друге стране, делује да је свака акција на темељу равнотеже мање-више осуђена на пропаст.

А како је у случају Земље? Да ли се паралела са оријентацијом нулте тачке пути може толико далеко довести да се и у овом случају може говорити о стабилној неравнотежи? Постоји велика разлика између Земље и пути. Земљу у принципу и можемо напустити, нашу пут не. Да ли онда Земља уопште поседује апсолутну усидреност? Може ли, дакле, у њеном случају релација перспективе првог лица бити с правом претпостављена? На ово питање Хусерл одговара јасним да.

Када би неко, тако претпоставља Хусерл, био рођен у „свемирском броду”, било би то онда његово тло, његова ‚Земља’ – разуме се, само до тренутка када тај неко не сазна да је његово „уточиште” само летелица која је једном са Земље кренула на своје путовање [Husserl 1968: 318]. Уточишта такве врсте била би онда релативна у односу на „прадомовину” Земљу, пошто повесност релативног света дома указује на једну „праисторију” [Husserl 1968: 318]. Тиме би се у једном генеалошком посматрању поклопили светови дома. За Хусерла ово води до доказа о једном више несавладивом „извору свег стварног и могућег смисла бивствовања”, наиме „у раскораку стојеће историчности већ конституисаног света” [Husserl 1968: 318]. У континууму те историчности Земља не може да „изгуби свој смисао као ‚пра-дом’” – и то, како Хусерл наглашава, аналогно „пра-пути”, тј. примордијалној путености пре њеног поређења [Husserl 1968: 318]. Резултат је, дакле, да све „има смисао бивствовања једино полазећи од моје конститутивне генезе, а ова ‚Земљана’ јој претходи” [Husserl 1968: 324].

Чињеница генезе смисла која би се у принципу могла представити, била би онај моменат уз помоћ којег би везаност за једно пра-уточиште могло бити доказано и као такво постало оперативно. У овом случају произишла би, такође, и стабилна неравнотежа, али другачије структурирана него у случају путености. Ако је то, код ове последње, мноштво ‚пра-пути’ који се међусобно не могу помешати, у случају Земље постоји – под претпоставком *једног* човечанства – само једно једино пра-тло. Једно могуће мноштво пра-уточишта, као секундарних у односу на Земљу, стајало би у сваком случају насупрот једном једином пра-уточишту (што је одлика неуравнотежености) и у исти мах у њој поседовало усидреност (што је одлика стабилности).

Постоји ли, питали бисмо се даље, ово јединствено пра-тло само зато што не можемо да напустимо нашу пут, тј. зато што свако од нас у њој поседује апсолутну усидреност? У случају да је тако, може ли пут бити оно на чему се – на један још нејасан начин – темељи сваки однос према стабилној неравнотежи? У сваком случају, однос између Земље и пути био би више од простог натезања поредбеног хоризонта. Хусерл даје само назнаку о томе када примећује да је „у раскораку стојећа историчност” оно што јесте само у односу на его [Husserl 1968: 323–324]. Како

је генеалогска конституција смисла увек еголошка, конституисана од трансценденталног ега и за трансцендентални его, јасно је да је генеалогски доказ пра-уточишта Земље неопходно повезан с чињеницом ега који конституише смисао. Ипак, Хусерл не пропитује даље его у односу на његову путеност, а то је одлучујућа ствар.

Тиме што генетичко-смислено питање води до пра-тла, оно показује не само порекло оног остварења хомогенизације на основу којег пра-уточиште бива постављано као тело, оно, такође, показује под којим условима пра-уточиште као такво задржава своју валидност. Човеку на земљи у ставу животног света Сунце и даље „излази” и то не као последица навикнутог вида, већ на основу директног погледа. Хусерл је спровео упит у односу на остварење хомогенизације у настајању нововековне природне науке са њеном редукцијом на преднаучни и изваннаучни животни свет, и паралелно је спровео упит у погледу на „ранију” хомогенизацију са њеном конституцијом објективности и редукцијом на примордијалну путеност. Док редукција на пра-уточиште Земљу и редукција на животни свет воде у области у којима смо код куће или то можемо бити, упит о примордијалности, пак, води до једног апстрактума: да је путеност за Хусерла повезана са егом који већ стоји у процесу подруштвљења. Не указује ли ово још јасније на необичну границу генетичко-смисленог питања управо у односу на путеност?

Ако се из питања о конституцији смисла изузме тема путености, две ствари постају упитне: прво, да ли је довољно спој ега са пути мислити само путем смисла и конституције смисла; друго, поставља се питање шта овај спој имплицира за задатак конципирања стабилне неравнотеже као оквира за једну еколошку теорију. Само оволико делује сигурно: ако се пређе преко границе показане стабилне неравнотеже пути, дакле преко „изворног круга” о којем говори Хусерл, излажемо се опасности. Опасности да ја у својој пра-путености бивам нападнут и од себе отуђен и исто тако ја продирем у окружења других и прилагођавам их себи. Дакле, опасност повреде кроз преобликовање и нивелисање.¹⁰ Међутим, ову границу прелазим од самог почетка, већ у животносветовно-објективном погледу на свет. Шта покреће ову хомогенизацију? Да ли је она само процес конституције смисла или нешто друго? Не лежи ли њен извор пре у *смеру* путеног центра оријентације у који се смисао тек уписује?

III

И за одговор на ово питање Хусерл нам даје једну назнаку. У случају градње објективног света, полазећи од свог путеног *овде* ја спознајем тело *џамо* као пут попут мог, али притом поимам ту другу пут, као уосталом и своју, као посебно тело, као пут-тело (*Leibkörper*). Хусерла и овде занима градња смисла овог процеса, а не питање какво *крейшање* предузима примордијална путеност *одавде ка џамо*. Да би се смисао градио,

¹⁰ С тим у вези види истраживања Тору Танија, нпр. [Tani 2005: 113–122].

неопходан је, пак, овај прелаз, могућност да померим место своје пути. Пошто није могуће напустити сопствену пут, однос између овде и тамо може једино да значи да сам, с обзиром на пут, променио своју позицију, дакле да се *крећем*. Да бих једно ,тамо' *разумео* као ,тамо', морао сам и сâм једном да одавде ка тамо *одем*, да начиним један потез у реалном. Тек кад сам ову могућност кретања заиста и искусио (*er-fahren*)¹¹, у стању сам да путем имагинације трансцендирам. Међутим, у овоме већ потпуно, у смислу одомаћеном прескоку, садржан је моменат смера који претходи смислу и који му даје динамику. Интенционалност је смисао *и* усмереност.

Начин да се уђе у траг усмереном понашању пути које лежи у основи сваког настанка смисла, јесте кроз анализу *ѿерсѿекиѿиве*. Перспективни доживљај као начин отварања простора у корелацији је с перспективом првог лица. Јер, перспективни доживљај је везан за „нулту тачку” путене оријентације, за коју се отвара просторни свет. Видно поље може изворно да дâ само „површинско (двојако) мноштво”, као што то Хусерл 1893. примећује, у белешкама за једну недовршену књигу о простору [Husserl 1983: 406]. Међутим, када он додаје да „све што се односи на дубину тек кроз фантазију и употребу суђења” [Husserl 1983: 406] бива могуће, онда и овде прескаче чињеницу да дубина мора путено да буде прекорачана да би могла имагинативно бити произведена.

Простор који је перспективно-јединствено искушен, простор представе, већ је резултат остварења хомогенизације. Притом нулта тачка није избачена из строја. Напротив! У односу на њу, читав простор се јединствено развија. Приближни ортоперспективни начин гледања и представљања, неуобичајени је случај да хомогенизације простора следе из перспективе првог лица које нужно остаје у строју. У развоју човечанства јавља се касно, у зрелој европској антици, а проналази свој привремени врхунац у зидном сликарству помпејских стамбених простора. Упркос томе што је одлучујућа улога придата нултој тачки и смеру који од ње полази, они бивају дословце „прикривени”¹². Оваква перспективна представа не произлази случајно из сценографских проспеката грчког театра. Светови смисла овде тријумфују над усмереним, односно покретним капацитетима пути.

У раној ренесанси, приближно ортоперспективно стварање јединственог простора радикализује се у виду централно-перспективне конструкције. Њу по први пут теоријски утемељује Алберти својим геометријским поступком у тексту *Дела Пийѿура* (*Della Pittura*) из 1435, неких десет година након Брунелескијевог практично опробаног метода реза. Оваква геометризација видног простора води до даље радикализације путене нулте тачке. Иако нулта тачка и даље постоји (без ње не би било ни цен-

¹¹ На немачком се реч “*erfahren*” која значи „искусити“ дâ раставити на префикс “*er*” и глагол “*fahren*” који значи „путовати”. Аутор у овој реченици дакле доводи у везу појам искуства с појмом путовања, односно кретања, што је непреводиво на српски (прим. прев).

¹² На немачком “*überspielt*”. Овај глагол садржи у себи корен “*Spiel*” који означава игру. Аутор овде индиректно прави алузију на појам позоришне представе који се на немачком каже “*Theaterspiel*”, дакле позоришна „игра“ (прим. прев).

трално-перспективне представе), она истовремено бива потпуно обесплоћена. Као центар у развоју перспективно конструисаног простора слике, она постаје само пука геометријска тачка којој одговара једна друга геометријска тачка – прибежиште. Како прибежиште заправо иде у бесконачно, усидреност у ‚овде‘ не бива прикривено само кроз свет смисла једне позоришне представе већ бива отргнуто у бесконачност геометријског простора. Усмереност путене оријентације потпуно је дакле пренета на један конструкт смисла. Путена нулта тачка и њена оријентисаност замењени су перспективом, а ова одговара систему који је сâма претходно утемељила. Та перспектива је ‚индивидуална‘, јер зависи од своје геометријске нулте тачке. Али како су, међутим, нулте тачке геометризоване, оне одговарају путеним нултим тачкама само још *more geometrico* (more geometrico). Резултат је јака субјективизација (нулта тачка) захваљујући геометрији (геометријска нулта тачка) – потпуна контрадикција. Она указује још јасније, двеста година пре Галилејеве математизације природе (Хусерл је описује у *Кризи*), на почетак једног процеса, у којем животни свет бива прекривен „оделом идеје”.

Стога, геометријски систем који је инкорпорирао у себе нулту тачку не корелира више у првој линији са оваплоћеном нултом тачком перспективе првог лица. Он ствара нешто сасвим ново, неусидреног посматрача који одговара систему као таквом, а то је перспектива трећег лица. Перспектива првог лица као геометријска нулта тачка јесте потребна за стабилност система, али му она управо својом функционалношћу бива потпуно подређена. Геометријски систем на тај начин ствара равнотежу у својој хомогенизирајућој активности. Пошто је нулта тачка обесплоћена, а прибежиште лежи у бесконачном, равнотежа је тамо где се односи на животни свет у двоструком смислу нестабилна. Прво, равнотежа не поседује никакву усидреност изван себе сâме. Дакле, у животном свету. Друго, она и даље стоји у вези са животним светом, не само из разлога што се с њим делимично сече, већ и зато што користи субјективност у једном деформисаном облику, или још горе, зато што субјективност геометријски, готово божански, идеализује.

Супротан модел нуди византијско-руско иконосликарство. Није случајно што они говоре о употреби ‚обрнуте перспективе‘. ‚Обрнуто‘ овде значи да се линије не сужавају у хоризонту, у прибежишту, већ конвергирају код посматрача, код нулте тачке његове пути. Пут посматрача сусреће у својој коначности поглед божанског. Тиме се нулта тачка не прикрива нити обесплоћује већ она бива такорећи ‚узнесена‘ у сусрету с другим који је апсолутно превазилази; она не бива релативизована већ доведена у релацију. Релација значи укидање субјективне моћи оног ‚овде‘, тиме што се из ‚овде‘ премешта у радикалну разлику једног ‚тамо‘; али ‚тамо‘ не сме да се помеша са ‚овде‘, јер га оно као божанско апсолутно превазилази. То значи да овде не постоји релација искуства другог са потоњом конституцијом заједничког ‚објективног‘ света. Нема релације ‚кад бих био тамо‘ [Husserl 1950: 147], него ‚кад бих био апсолутно други‘. Искушавам апсолутно другог, али без могућности да икад будем он,

тј. разлика у односу на моје коначно бивствовање управо светли у искуству апсолутне другости.

Овде дакле, постоји неуравнотеженост, јер разлика између мене и апсолутно другог није поништена. А како се од мене тражи да издржим ову разлику, она је утолико и стабилна. Истовремено, постаје јасно да стабилизујући фактор није пуки *смисао* овог апсолутно другог, већ да његово другачије бивствовање које ме бесконачно превазилази, настаје кроз избегавање ортоперспективног начина гледања, кроз прекид моје путене *оријентације* уз помоћ које обично са собом доводим у релацију ствари и људе из мога окружења. Узимање смера које се од мене тражи трансцендира такорећи моје уобичајено трансцендирање и на тренутак осећам како се апсолутно други усмерава ка мени. У овој неуравнотеженој повратности не конституише се један Трећи. Остају само Ја и Ти у својој непремости-вој разлици.

IV

Кретања која полазе од нулте тачке и иду само у *једном* смеру, у једнакој мери воде до хијерархија и хомогенизација. У сваком случају, до нестабилних равнотежа. Крећу се једносмерним улицама, а смисао им прискаче у помоћ. Пошто их смисао савладава, дакле, већ претпоставља њихов курс, ови путеви кроз пакао не могу се до краја расветлити само методским принципом генеалошког разјашњавања конституције смисла. Оно Ми једног заједничког света на који се разјашњавање смисла односи, већ је производ нивелисања. Насупрот томе, пак, не стоји један *солус ипсе* (*solus ipse*), несавршени примордијални его којег као таквог заправо нема, пошто је подруштвљење које је од њега потекло, већ извршило своју службу – сопство у смислу одвојености о којој говори Левинас [Levinas 1961: 25–53 & 81–94]. Смисао игнорише коначност која је везана за место, *границу* која пут – просторно и временски – обележава у њеној нултој тачки; а смисао прекрива и *смер* којим се пут отвара према свету. Смисао је дељив (*mit-teilbar*) и стоји у корелацији са умножавањем. Путено место се не може умножити; оно је у мери у којој је оно одвојено сопство – оно одвојено *само*.¹³

Одвојено сопство радикални је израз перспективе првог лица и тиме оно у исти мах представља услов могућности за реализацију стабилних неравнотежа. То значи да човек кроз своју чињеницу (границу своје пути) и кроз своју перспективу која је утемељена у овој чињеници (смер своје пути) у природу уноси неравнотежу. Задатак феноменолошке оикологије која је путено-теоријски фундирана, састојао би се, стога, у томе да се покаже како ова неуравнотеженост прелази у једну стабилну, затим како се могу избећи случајеви нестабилне равнотеже.

Дефицијентни модус којим су нестабилне равнотеже претпрограмиране састоји се из прескакања путене границе и стварања само једног

¹³ У вези с терминологијом везаном за граничну, усмерену и смислену пут, упоредити од аутора [2007: 173–183].

смера. При томе, прекривањем смисла оба ова аспекта бивају заборављена. Из тога резултирају како могућност пренаглашавања сопственог места у контексту доминације ега, тако и могућност одустајања од сопственог места на темељу нивелисања. Ове две могућности само наизглед противрече једна другој. У стварности су повезане и обе раде на подривању сопства. На крају, оне кулминирају и коинцидирају тамо где укупна тежина припадне једној не-личности, трећем лицу. *На ње мељу њерси екџиве њрећеџ лица није могућа оиколоџија која укључује човека – било као ауџора, било као њему.* Није могућа, јер она никад неће постићи неопходну стабилност.

Фундаментално је питање, како стабилизovati неуравнотеженост првог лица уз признање њене неизбежности. Питање се тиче проблема како перспективе првог лица један према другом могу бити стабилизовани и то у погледу на чињеницу да ми већ полазимо од хомогенизованих форми саживота. Питање се не тиче етике као теорије међуљудског делања; као *оиколоџко* питање, оно мора дубље и раније започети, тамо где усидрености првог лица гарантује њену неуравнотеженост. Етичким размисљањима која полазе од социјализације и која се на њу односе, може бити придата позадинска, временски и просторно ограничена корист, али она не погађа у центар.

Да би човек постигао овакву стабилизацију, два су минимална услова у сваком случају неопходна:

1. Треба разумети да се човековом кривицом настале повреде стабилне неравнотеже могу разјаснити само рекурсом на прво лице које је утемељено у путу. Када је Венецијанска република посекала велике делове далматинске обале да би прибављено дрво искористила за изградњу својих бродова, није довољно констатовати да је тиме била угрожена природна равнотежа. Осим чињенице да у одређеним случајевима може бити тешко доказати такву неравнотежу. Поменути проблематика није окончана ни тиме да се уз констатацију сметње равнотеже именује онај који ју је проузроковао. Принцип узроковања може имати своју јуристичку оправданост у датом тренутку. Али у ствари се ради о нечем другом. Наиме, ради се о томе да се разуме шта се заправо десило, тј. да се види да је прво лице (Венецијанци) прекорачило своје место, тиме што се, с обзиром на стварност, формирало у смеру једне моћи опседнуте коначне чежње. На тај начин оно је искористило чек за који никад није имало покриће, а тиме је нестабилност претпрограмирана.

2. С друге стране, потребно је нагласити да се до стабилних неравнотежа може доћи само тамо, где допирање на које се једна особа одважује, зна да се мери према њеној фактичној путеној локализацији, што значи узимањем у обзир места свих оних који су тиме погођени.

Фактичка путена локализација подразумева конкретност просторно-временске коначности, која је свакоме урођена. Локализација је знак границе кроз коју ја као особа бивам индивидуализован и кроз коју добијам искуство оваплоћења. Рођење ме смешта на 'земљано' тло реалног биства. На тло, на којем почива моја пут. Ово још није тло које би било

приступачно питању о конституцији смисла. Оно је гола чињеница да са своје обе ноге дотичем ‚своје‘ тло – којегод тло оно било. Бестежинско стање било би само потоњи модус, јер изворно нисмо лебдећа бића. Исто-времено, како у тло нисам укореењен, не могу га сматрати својим. Апсолутно сам укореењен једино у чињеници да сам ‚на Земљи‘ осуђен да будем своја пут која је покретљива и која само дотиче тло. Нити могу да пустим корење као биљка нити да будем вођен инстинктима као животиња, усидрен у своју околину. Ја сам живо биће које на тло најмање може да полаже право. Сва права на власништво апсолутно су секундарне ствари и постоје захваљујући стварању смисла у традиционалним структурама. Ја имам право да будем, као и свако други, и то право ми ни једна традиција не може довести у питање, јер оно постоји пре сваког стварања смисла и дато ми је заједно са повлачењем границе кроз рођење. У исти мах, рођење ме и усеца у свет. Генеративни световни контекст смисла пролази кроз искуство расцепа, а мој живот бива угњежден у изворну, просторну и временску коначност, дакле он бива угњежден у један дисконтинуитет. Овај расцеп омогућава више тога: да допринесем благостању човека или да постанем монструм. Монструозан постајем онда, када свој раскид ширим – на рачун других и на рачун тла које носи и мене и друге.

Пред сваком коначности стоје могућности које се деле на оне које коначности одговарају и на оне које јој се супротстављају. Прве од њих стабилизују, док ове друге делују дестабилизујуће. Могућности одговарају онда, када изграђују односе који нису хијерархизовани, који не нивелишу, јер једино тако они нити прекривају оно властито нити га отуђују. Из тога произлази да се питање односа према природи не сме одвајати од питања односа према другом, али *пре* или *исход* социјализације.

Ова размишљања воде само у предворје феноменолошке оикологије. Она би у оквиру своје анализе морала да развије основне путене функције пути границе, пути смера и пути смисла. Такође би се морала оријентисати принципом стабилне неравнотеже. При свему томе, сâм принцип би морао имати своју усидреност, а она за нас људе не може лежати нигде другде до у теорији оваплоћеног првог лица.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Heidegger, Martin (1977). *Sein und Zeit*. F.-W. von Herrmann /hrsg./. Frankfurt am Main: Klostermann.
- Husserl, Edmund (1950). *Cartesianische Meditationen*. Stephan Strasser /hrsg./. Husserliana I. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund (1952). *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Zweites Buch, Marly Biemel /hrsg./. Husserliana IV. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund (1983). *Studien zur Arithmetik und Geometrie*, Ingeborg Strohmeier /hrsg./. Husserliana XXI. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund (1968). Grundlegende Untersuchungen zum phänomenologischen Ursprung der Räumlichkeit der Natur, in: *Philosophical Essays. In Memory of Edmund Husserl*. Marvin Farber (ed.), 2nd ed. New York, 307–325.

- Husserl, Edmund (1994). *Briefwechsel*, Elisabeth Schuhmann, Karl Schuhmann/hrsg./ Husserliana Dokumente, Bd. VI: Philosophenbriefe. Dordrecht/Boston/London: Kluwer.
- Levinas, Emmanuel (1961). *Totalité et Infini. Essai sur l'Extériorité*. Phaenomenologica 8. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Nishida, Kitaro (1999). *Logik des Ortes. Der Anfang der Philosophie in Japan*. Rolf Elberfeld /hrsg., übers./ Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Patočka, Jan (1988). Europa – Anfang und Ende der Geschichte? In: *Ketzerische Essays zur Philosophie der Geschichte und ergänzende Schriften*. Klaus Nellen, Jiří Němec /hrsg./ Stuttgart: Klett-Cotta.
- Patočka, Jan (1991). Zur Vorgeschichte der Wissenschaft von der Bewegung: Welt, Erde, Himmel und die Bewegung des menschlichen Lebens. In: *Die Bewegung der menschlichen Existenz. Phänomenologische Schriften II*. Klaus Nellen, Jiří Němec, Ilja Srubar /hrsg./ Stuttgart: Klett-Cotta.
- Patočka, Jan (1999). Leben im Gleichgewicht, Leben in der Amplitude. In: *Texte, Dokumente, Bibliographie*, Ludger Hagedorn und Hans Rainer Sepp /hrsg./ Orbis Phaenomenologicus Quellen 2. Freiburg/München/Prag: Karl Alber und Oikoymenh, 91–102.
- Platon (1968). *Protagora – Gorgija*. Mirjana Drašković, Alvin Vilhar /prev./ Beograd: Kultura.
- Reichholf, Josef H. (2008). *Stabile Ungleichgewichte. Die Ökologie der Zukunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Rombach, Heinrich (1994). *Der Ursprung. Philosophie der Konkreativität von Mensch und Natur*. Freiburg i. Br.: Rombach.
- Scheler, Max (1976). Idealismus – Realismus. In: *Späte Schriften*. Gesammelte Werke, Bd. 9. Manfred S. Frings /hrsg./ Bern: Francke.
- Sepp, Hans Rainer (2007). Bild und Leib, in: *Phänomenologie und das Leib-Seele-Problem*. Cathrin Nielsen, Michael Steinmann und Frank Topfer /hrsg./ Orbis Phaenomenologicus Perspektiven N.F. 15. Würzburg: Königshausen & Neumann, 173–183.
- Sepp, Hans Rainer (2017). *Philosophie der imaginären Dinge*. Orbis Phaenomenologicus Studien, Bd. 40. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Tani, Toru (2005). Transzendentes Ich und Gewalt, in: *Phänomenologie und Gewalt*. Harun Maye und Hans Rainer Sepp /hrsg./ Orbis Phaenomenologicus Perspektiven N.F. 6. Würzburg: Königshausen & Neumann, 113–122.

Ови чланци су остварени на Факултету за хуманистичке студије Карловог Универзитета у контексту истраживачког пројекта *Life and Environment: Phenomenological Relations between Subjectivity and Natural World* (Grantová agentura ČR, č. 401/15-10832S).

Превод с немачког
 Филип Гурјанов
 Карлов универзитет, Праг, Чешка
 & Универзитет у Бечу, Аустрија
 filip9@gmail.com

300 ГОДИНА ПРАВОСЛАВНОГ ХРАМА У ОСИЈЕКУ

У осјечком Храму успења Пресвете Богородице, 22. јуна 2019. године након вечерњег богослужења које је служио протојереј-ставрофор Миљен Илић, парох петровослатински и силашки, у Сали осјечке Српске православне црквене општине отворена је изложба старих фотографија.

Фотографија 1. Вечерње богослужење у осјечком Храму успења Пресвете Богородице, 22. јуна 2019.

Уз присуство бројних верника и гостију, изложба је отворена у поводу великог јубилеја – 300 година од подизања првог српског православног храма у Осиеку посвећеног Мајци Божјој. Догађају су присуствовали и представници и других верских заједница, представници Града Осиека и српских организација у овом граду. Српска православна црквена општина осјечка специјално за ову прилику штампала је брошуру о осјечком

храму и Каталог изложбе. Аутори брошуре и каталога су осјечки парох протојереј Александар Ђурановић и доктор медицине Зоран Мишковић, који се бави и историјом Срба на подручју Осиека и околине. Део приказане изложбе биће и стална поставка у Сали Српске православне црквене општине, док ће остале фотографије за посетиоце бити изложене током јула месеца текуће године.

Фотографија 2. Поздравна реч протојереја-ставрофора Александра Ђурановића и др Зорана Мишковића

Александар Ђурановић,
протојереј-ставрофор

ПОЗДРАВНА РЕЧ

У овој јубиларној години када наша Црква прославља јубилеј 800 година аутокефалности, осјечки Срби имају посебан разлог за радост, јер обележавају 300-ту годишњицу од подизања првог Храма успења Пресвете Богородице. У том смислу жеља нам је да низом духовних и културних манифестација и догађања на достојанствен начин обележимо овај јубилеј. Пре две недеље имали смо у

овој истој просторији предавање проф. др Бориса Стојковског који је говорио о Србима у Срему, Славонији и Барањи пре Велике сеобе. На јесен планирамо концерт духовне музике, централну академију и наравно литургијску прославу јубилеја.

За вечерас смо вам припремили благословом нашег Епископа Херувима изложбу старих фотографија осјечког Саборног храма али и осталих сакралних објеката црквене општине, као и низ изненађења као што су нпр. фотографије зграде Српског црквеног дома пре и после рушења или палаче Нешковић – Муачевић, која је такође порушена у Другом светском рату, а на том месту данас се налази зграда факултета за денталну медицину.

Вечерашња изложба својеврстан је приказ библијског страдања Срба у граду Осијеку и нестајања једног народа, односно, претварања од једне веома, рекао бих респектабилне и хомогене заједнице, у заједницу која је била на рубу истребљења и нестанка. Изложба је приказ страдања али и с друге стране васкрсења светосавског православља, христовљубивог српског народа Божјег.

Препоручујући вам разгледање изложбе, овом приликом не могу а да се не захвалим нашем младом др. мед. Зорану Мишковићу на огромној помоћи у организацији и припремању изложбе, јер сам сигуран да нема бољих познавалаца српских прилика у Осијеку од породице Мишковић. Оно што ми је посебно драго јесте чињеница да имамо и трећу генерацију Мишковића у Осијеку, а то је гаранција да имамо између осталог и интелектуалну будућност.

Фотографија 3. Изложба фотографија поводом јубилеја 300 година од подизања првог Српског православног храма у Осијеку

Специјално за ову прилику за вас смо штампали брошуру храма и каталог изложбе, али о свему томе више ће нам рећи споменути г. Мишковић млађи, плодносни изданак споменуте чувене осјечке породице.

Зоран Мишковић

ПОЗДРАВНИ ГОВОР ПОВОДОМ ПРОСЛАВЕ ЈУБИЛЕЈА 300 ГОДИНА ОД ПОДИЗАЊА ПРВЕ СРПСКО ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ОСИЈЕКУ

Ваше Преосвештенство, Поштована гђо конзулице, Уважени представници града Осијека и Осјечко-барањске жупаније, Господо свештеници, Уважени гости, Драги пријатељи,

Част ми је поздравити вас на прослави овога великог јубилеја за нашу националну заједницу – 300 година од подизања првог српско православног храма у нашем граду на Драви. Усред славонске равнице, на вјетрометини прошлости и садашњости и наша је црква дочекала прославу своје годишњице. Једна стара пословица каже да су сви важни тренуци у животу тачно записани и да они као ехо одјекују кроз вријеме. Символика овога тренутка је већа што је прослава поводом 150 година Српске православне цркве у Осијеку одржана у овим просторијама давне 1900. године у којима се ми данас налазимо. У овим је просторијама одржан и 1965. године састанак на коме је закључено да ће се зидати данашња црква Славонска Лазарица.

Српска заједница настанила се у Доњем граду, дијелу Осијека покрај којег је прошла Велика сеоба Срба, мјесту које јој је пружио други дом током ратова с Турцима те јој омогућило развитак и напредак. Срби су још око 1705. године имали прву цркву од дрвета, коју су 1719. године замијенили зиданом Црквом Успења Пресвете Богородице. Ова се црква уткала у мултиетнички и мултивјерски дио мозаика града Осијека, дајући му препознатљив изглед и особитост. Уз њу је 1716. године отворена Српска основна (вјероисповедна) школа, уједно и једна од првих народних основних школа овога краја. У тој су школи дјеца разних националности већ почетком 18. вијека стекла прво образовање, а које су потом настављала на универзитетима у Хрватској и Средњој Европи. Захваљујући

цркви која је окупљала око себе цијелу православну заједницу у Осијеку, у њезину је крилу 1720. године основан Цех доњоградских абација, јорганџија, ћурџија и клобучара православне вјере.

У коначници ова мала црква замијењена је велељепном барокном црквом у периоду од 1743. до 1750. године уз коју ће пак настати наша прва културна и просвјетна друштва: 1847. Српско пјевачко друштво „Гусле“, 1868. Српска читаоница и 1897. Српска женска добротворна задруга. На тај је начин црква свакоме појединцу усадила љубав према друштву, вољу за радом, али и одговоре на питања што су, тко су и колико вриједе. У периоду интензивне германизације у Осијеку током 19. вијека, црква је била једино мјесто гдје је његован српски језик, пјесма и писана ријеч.

Ипак, данашњи јубилеј вријеме је да се присјетимо наших предака и свих Осјечана чији су се животи уткали у цркву и Црквену општину. Присјетимо се Мијата и Павла Нешковића који су цркви дали земљиште за излазак на Змај Јовину улицу, потом бораца за хрватска и српска права Мојсија Георгијевића, Васе Атанасијевића и Димитрија Вуковића, председника Црквене општине Васе Ђурђевића, уједно и потпредседника Хрватског сабора; Душана Радановића, Прокопија Узелца, Стевана Ковјанића и других. С посебном захвалношћу желим споменути и црквене задужбинаре: Јулијану Кушевић, браћу Костић, Ђорђа Крестића, Јелисавету и Јована Лалошевића, Марију Аргировић, Јелисавету Вукашиновић и многе друге. **Нека им је вјечна спомен међу нама и хвала.**

Овај велики јубилеј посебно мјесто заузима у срцима чланова моје породице. Сада већ давне 1966. године започето је с откопавањем темеља раније срушеног светог храма, а што је уједно био и почетак изградње данашње „Славонске Лазарице“. Тадашња комунистичка власт противила се градњи цркве, али при томе није рачунала на устрајност Срба да поврате оно што су изгубили у Другом свјетском рату. Изградња је трајала 13 година и увијек је потпомагана од многобројних осјечких Срба, али и од многих људи добре воље и племенита срца. У изградњи ове цркве своју душу је уградио и мој дјед протојереј-ставрофор Лазар Мишковић, уједно и иницијатор њезине градње. У својим биљешкама он о дану кад је црква завршена пише: „*Моју душу захваћио*

је један њосебан осјећај, онакав, какав сам имао само у шренућку када сам рукојоложен у чин свещеника. Посебан је њо и јединствен осјећај – када се свешти црква, коју си са народом гратио из њемеља. Био сам радосиан – бац онако како се могу радоваћи само дјеца.“ За мога дједа ова је црква представљала Христову кућу, симбол мира, симбол побједе над заборавом, симбол устрајности, али и симбол праштања.

Данас у 2019. години сви ми Осјечани који смо трајно одабрали ове вјетрометне славонске просторе за своје трајно настањење, понављамо велике ријечи писца Иве Андрића: „Ово није мјесто за живот обичних људи и обичних судбина. Многи су овдје долазили да живе и да остану, а само они најупорнији и најжилавији остајали би и гледали у леђа онима који одлазе.“ Пролазећи тежак и трновит пут до данашњег тренутка, сретни смо да се с поносом можемо окупити под окриљем наше Пресвете Богородице. Стога ми је посебна радост да са сјећањем на мога покојног дједа могу да отворим ову изложбу посвећену нашој светој цркви и нашем граду на Драви.

На многаја љета!

Осијек, 22. јуна 2019.
Др Зоран М. Мишковић, Осијек

Александар Ђурановић
Зоран М. Мишковић

ТЕКСТ КАТАЛОГА

Прва црква српске православне заједнице у Осијеку подигнута је око 1705. године. Према писаним изворима била је грађена од дрвета, а налазила се на месту данашње цркве. Градња мање зидане барокне цркве Успења Пресвете Богородице започела је 12. јула 1718. године. Црква је завршена крајем 1719. године а освештана је почетком следеће године, од стране епископа Максима Гавриловића. Стална досељавања Срба и боравак српског патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте у Осијеку, довешће до градње монументалног барокног храма Успења Пресвете Богородице од 1743. до 1750. године. Ову цркву је освештао 18. јануара 1750. године епископ пакрачко-славонски и осјечкопољски Софроније Јовановић за време свог боравка у Осијеку.

Фотографија 4. Каталог изложбе у поводу јубилеја – 300 година од подизања првог српског православног храма у Осијеку посвећеног Мајци Божјој

У градњи монументалне барокне цркве учествовала је цела православна заједница у Осијеку, на челу са Српском православном Црквеном општином. Окупљала је угледне трговце и занатлије – Србе, Грке и Цинцаре, који су заједно подржали изградњу новог саборног храма. Својим архитектонским решењем црква је представљала један од најважнијих споменика барокне архитектуре у Осијеку. Осим архитектуром, црква се одликовала и богатом унутрашњом опремом. Високи барокни иконостас са бројним иконама израђен је између 1759. и 1761. године и представљао је ремек дело домаћег каснобарокног рококо дрворезбарства. Аутор икона је угледни српски сликар и иконописац Јанко Халкозовић из Новог Сада, док се резбарије, односно архитектонски оквир, приписује дрворезбару Билдхауеру. Вељко Петровић и Милан Кашанин 1927. године, сведоче у својим записима да је цели иконостас био изузетне лепоте следећим речима: „Резбарије у осјечкој цркви, на пример, такав су пример барока да би га као равноправни пример могли износити и у отаџбини Рубенса и Бернинија. То је обиље, то је раскош, сплет и склад и у целини и у подробностима. Савршена техника и апсолутно титрање стилем“. Својом лепотом и значајем, посебно се истицала икона Пресвете Богородице израђена на овчијој кожи, насликана средином 18. века. Западни, улазни зид у унутрашњости цркве

био је 1776. године осликан приказом Последњег суда, честом композицијом у средњовековном, али изузетно ретком у барокном сликарству 18. века. На храм је 1810. године постављен нови торањ обложен бакром. Крајем 18. века у барокној цркви је сахрањен епископ Јосиф Стојановић (†3. III 1775).

Фотографија 5. Почетак рушења Саборног храма од стране усташа (јануар 1942)

Ова велелепна црква је у потпуности срушена наредбом власти НДХ почетком 1942. године, а руководиоца рушења био је предузетник Марко Катанац из Дарувара. Рушењем је управљао Драган Фијембер из Осијека. Део инвентара са архивом Црквене општине Осијек однешен је у Музеј Славоније, да би након рата био враћен обновљеној Црквеној општини.

Данашња истоимена парохиска црква у Осијеку подигнута је у српско-византијском стилу, на месту порушене барокне цркве, између 1966. и 1979. године, према пројекту архитекте Драгомира Тадића из Београда, залагањем протојереја-ставрофора Лазара Мишковића, пароха и архијерејског намесника осјечког. Током ратних дешавања 1992. године новоподигнута црква је опљачкана и оскрнављена, све преостале иконе с барокног иконостаса отуђене су од стране непознатих починиоца и никада нису пронађене. Нови иконостас 2004. године, за цркву су израдила браћа Иван и Милан Димитријевић из Крагујевца, док је иконе за иконостас насликао Грк Константинос Стергију из Крагујевца. Израда и постављање куполе завршено је 2007. године, а унутрашње уређење (уграђња подног грејања са новим подом од мермера и фрескописање) рађено је у периоду од 2014. до 2017. године. Коначно уређење спољашње

јужне фасаде, као и завршно опремање црквеним мобилијарем унутрашњости очекује се у наредном периоду.

Фотографија 6. Поглед на Доњи град и стару барокну цркву

Фотографија 7. Стара барокна црква из 30-их година 20. века (рад Ивана Роха)

Фотографија 8. Саборни храм Успења пресвете Богородице (Славонска Лазарица) (1981. године)

Фотографија 9. Саборни храм Успења пресвете Богородице у Осијеку (Славонска Лазарица)

*Александар Бурановић,
протојереј-саврофор, Осијек
Зоран Мицковић, Осијек*

КАЛАЈЕВШТИНА ЈЕ КАО ПРОЈЕКТ
КАТОЛИЧКОГ ЗАПАДА ПРЕМА СРБИМА
ИЗМЕЂУ УНЕ И ДРИНЕ ЖИВА И ДАНАС:
РИЈЕЧ ПОВОДОМ ИЗУЗЕТНОГ ДЈЕЛА
ЈОВАНА ДУШАНИЋА

(Јован Б. Душанић – Липљански, *Срби Босне и Херцеговине у XIX веку: борба за слободу и уједињење*, Catena mundi, Београд 2018, 707 стр.)

Рећи ћу¹ одмах оно што се обично каже на крају, као закључак.

Јован Душанић је изврсно написао значајно дјело о Србима Босне и Херцеговине у 19. вијеку. И то, додао бих, веома актуелну књигу, јер се појавила у времену када Срби

бију још једну унутрашњу и међународну политичку битку за слободу и уједињење.

До сада познат и признат као врстан економски истраживач и писац, Душанић се у позним годинама, трагајући за свијетлим културним и политичким траговима својих блиских предака, овом књигом афирмисао у још једној области научног рада.

У обиљу ужих тема које је Душанић обухватио и на које се у оваквој прилици тешко и лапидарно осврнути, ја ћу нешто рећи о босанско-херцеговачким Србима само у посљедњим годинама тог дугог вијека који се не хронолошки, али историјски протеже и дубоко у наредни, па и у овај у којем живимо.

С једне стране, Душанић је показао невјероватну виталност и способност српске привредне, културне и политичке грађанске елите, која је била национално свјесна и вјери одана, те много предузимљивија, образованија и основано самопоузданија, него што је то био случај са друга два народа у БиХ.

С друге стране, показао је, како су аустро-угарска политика и иза ње моћни Ватикан, стрпљиво креирали, детаљно развијали и досљедно проводили једну антисрпску, антиправославну и антисловенску политику у БиХ. А што је најважније, аутор се не само није зауставио на календарском крају 19. вијека, него нам је овим дјелом освјетлио континуитет те и такве политике током 20. и почетком 21. вијека у лику европске, западне или политике једине суперсиле.

¹ На промоцији књиге Јована Душанића, у крипти Храма Светог Саве у Београду, 27. септембра 2018.

Централна фигура модерне верзије те политике несумњиво је био Бењамин Калај, моћни министар финансија Аустроугарске монархије и намјесник за најприје анектирану, а затим окупирану БиХ.

Калај је најприје написао једну од првих и најбољих *Историја српског народа*, и то с искуством дипломате у Србији, с поштовањем и симпатијама према српском народу, те са знањем нашег језика, а онда је као ревносни службеник двојне монархије, сво то знање ставио у функцију настојања Беча да трајно заповједне Босну и крене даље преко Србије.

Поједностављено речено, циљеви Калајеве стратегије били су – прекинути везе Срба из БиХ и Србије, завадати муслимане са Србима, спријечити уплив Руса преко Срба на Балкан.

Ваљда због непосредног неуспјеха који је доживио Калајев подухват стварања јединствене Босне, каснија српска историографија и политика су, рекао бих, потцијениле овај пројект.

Прије па ни послје драгоцјене дисертације Томислава Краљачића о Калајевој политици ми нисмо имали дјело одговарајућег значаја. А калајевштина је преживјела као стратешки пројекат римокатоличког запада према Србима између Уне и Дрине и касније се јавила у више реприза у духу новог времена.

Проф. др Јован Душанић је уочио ту празнину и у својој књизи Калају посветио безмало стотинак страница. И, уз то, врло прецизно изложио не само његове, него и сличне али и сасвим опречне анализе и консултације, других аустроугарских министара, генерала и других експерата о ситуацији у БиХ. И, сви су их писали с јединственим циљем да Беч добије квалитетне претпоставке за доношење политичких одлука.

Ма колико по Србе били погубни, ти оригинални записи, документи и литература, које Душанић прецизно наводи и сјајно уклапа у властите оцјене и процјене, импресионирају одличним познавањем локалних прилика, менталитета и односа.

Истовремено, не мање импресионира храброст, одлучност, вјера, вјештина и мудрост отпора који је пружала српска елита тога времена као и топлина с којом Душанић о томе приповједа.

Занимљиво је да се као прва реприза јавља у комунистичком периоду односно у терминалној фази Друге Југославије када римока-

толичке републике, Хрватска отворено и Словенија дискретно, сепаратистичком политиком раде на распаду државе.

Кардељ, који је, према свједочењу Добрице Ћосића у ужем кругу и раније говорио да се „није борио за Југославију него за социјализам“ и да је „Југославија за Словенце транзитна категорија до стварање националне државе“, прави Устав из 1974. године што је практично легализовало распад.

Бакарић је из прикрајка 1971. пасивно подржавао „Хрватско прољеће“ или „маспок“ и захтјев Хрватске за столицу у УН, а онда говорио о томе да је југо унитаризам опаснији од хрватског сепаратизма и о потреби „федерирања федерације“.

Дејан Јовић друго полувијеме СФРЈ основано назива „Кардељева Југославија“.

У књизи *Између клања и орања*, Екмечић упозорава на Титову посјету Светој столици и једночасовни разговор с папом у четири ока. Иако познат као главни координатор „пацовских канала“ за пребацивање усташких злочинаца преко Ватикана у Латинску Америку, римокатоличком свештенику Драгановићу из Сарајева није суђено него је удобно смјештен у неком од босанских самостана. Додамо ли томе да је SS официр Курт Валдхајм уз прећутну подршку СФРЈ изабран за генсека УН, а потом и за председника Аустрије, постаје више него очита спрега између Беча и Ватикана или прецизније Ватикана и Беча која је утицала и на аустроугарског каплара који је пред смрт у Клиничком центру у Љубљани тражио исповједника.

Екмечић у истој књизи такође пише да је „Кардељ деценију раније приликом посјета БиХ подстицао локалне функционере муслимане на формирање нације и да су га ти југословенски оријентисани ветерани партизанског покрета махом разочарали, али да је имао више успјеха међу интелектуалцима“.

Тако се и међу муслиманима заметнула идеја о српском хегемонизму, централизму, унитаризму, па чак и о економској експлоатацији.

У Босни је двојац Микулић–Поздерац, уз асистенцију Хасана Грабчановића и Хрвоја Иштука, током 15 година власти истрајно радио на стварању јединствене босанске историје, јединствене босанске књижевности и изолацији српских стваралаца од београдског својатања и душебрижништва, данас би се рекло малигног утицаја.

Бошњачки политиколог др Шафир Филандра са ФПН у Сарајеву, уза све симпатије за Микулићеву борбу за државност БиХ, констатује да је „друг Бранко радио на завађању Муслимана са Србима“. Дакле, све према Калајевом рецепту.

Нажалост отпор тој неокалајевштини нису пружили српски политичари у БиХ, а ни у Србији, него су напротив били или покровитељи или дистанцирани посматрачи.

Док су Марко Никезић и Латинка Перовић упућивали босанске Србе да своје проблеме рјешавају у Сарајеву, а не у Београду, Петар Стамболић и Родољуб Чолаковић су се чудили „бошњаклуку“ Рате Дугоњића и Цвијети-на Мијатовића.

Српски интелектуалци, попут Војислава Лубарде, Рајка Нога, Новице Петковића, Војислава Шешеља, који су, управо тако, рјешење потражили у Сарајеву један за другим су протјерани у Београд, баш као и нешто раније сâм Јован Душанић из Бањалуке.

Друга реприза калајевштине догодила се очи и почетком рата у БиХ.

Једна од првих иницијатива вишестраначке градске управе Сарајева на челу са Мухамедом Крешевљаковићем из СДА и Александром Балвановић из ХДЗ, била је да се Музеј Младе Босне преименује у „Музеј Франца Фердинанда“ или бар неутрално „Музеј Сарајевског атентата“ и да се испред зграде уклоне Принципове стопе. Речено је учињено, а било је прологомена за ревизију историје Великог рата коју смо касније могли да пратимо поводом 100-годишњице.

Папа Војгила и аустријски министар спољних и католички сјеменишарац Алојз Мок су главни лобисти за признање тада већ више католичких него социјалистичких република Словеније и Хрватске и најгрлатију сатанизацију Срба и апеле да се бомбардују и у Србији и у Српској.

Ако је некога изненадило ангажовање САД које су, насупротив већ њемачкој ЕЗ тј. ЕУ, у почетку подржавале опстанак Југославије, Смиља Аврамов објашњава пактом Ватикан–Вашингтон који је склопио Реган са Војгилом на бази истовјетних интереса рушења Совјетског Савеза. Клинтон је ту сарадњу само учврстио „обавезом САД да ће своју политику координирати с Ватиканом“.

А Ричард Аллен је тај дил назвао највећим тајним споразумом у свјетској историји.

Та, римокатоличко-протестантска сарадња, названа „Света алијанса“ оркестрирала

је у БиХ удруживање Хрвата и Муслимана против Срба, међународно признање референдума, Цимерманов наговор Изетбеговића да одустане од Лисабонског споразума и уђе у рат са Србима, инсистирање на јединственој мулти-култи БиХ. И сл.

Треће репризе свјedoци смо данас када Ватикан, преко Сарајевске надбискупије води битку против обнове Херцег-Босне јер не прихвата да самостани у средњој Босни или ти „Босни сребреној“ остану изван граница трећег ентитета. Односно неће да се одрекне резултата вишевјековне мисије ширења католицизма на Исток.

Загреб немоћно покушава да се проблем превазиђе тако што ће за херцеговачке Хрвате на челу са Човићем изборити бошњачке концесије у виду промјене по њих заиста дискриминаторног изборног закона. Али и, такође, по сваку цијену очувати бошњачко-хрватску Федерацију, како би у њу, притисцима, пријетњама, уцјенама, куповином медија у Српској и корумпирањем српских политичара, била усисана Република Српска. И опет су проблем словенске и православне „опасне везе“ с Русијом, а Срби су произведени у непоправљиве „мале Русе“.

Занимљиво је да се о савременој политици у Бошњака говори као панисламској, неосманској, али не и као неокалајевској.

У једној од уводних реченица књиге, Душанић констатује да су Срби у борби за слободу и уједињење имали успоне и падове.

Да ли се данас налазимо у једној или другој фази?

Ја бих, бар када је ријеч о Србима у БиХ, оптимистички рекао да је најгоре из недавне прошлости иза нас. Имају Републику Српску на безмало пола територије БиХ, зову се Срби без атрибута босански или херцеговачки, говоре српски језик, пишу ћирилицом, своју браћу у матици не зову Србијанцима него својим истим именом, развијају везе са Србијом.

Истина, нису слободни, јер живе под протекторатом тзв. међународне заједнице с високим представником наоружаним диктаторским, бонским овлашћењима, иако им је, како ономад рече Лавров у Сарајеву, одавно истекао потписани рок трајања.

Истина је, такође, да нису ни уједињени с матицом, али његују и развијају дејтонске специјалне и реципрочне везе, и њихови лидери говоре о сновима и перспективи уједињења до краја вијека.

Како би рекао пјесник Матија (Бећковић) – данас са обје стране Дрине живе прекодрински Срби.

У приватном разговору у јулу '92, након заједничке анализе ситуације у ратној БиХ – када је читав свијет био удружен у сатанизацији Срба – упитао сам Екмечића шта мисли да је могуће учинити. Рекао ми је: „Галамити о неправди коју нам чине и издржати док се међународна ситуација не промијени!“

Није знао да процијени када ће се то догодити али, ево, био је у праву, промијенила се, или се бар мијења.

Дјело Јована Душанића инспирише и охрабрује да се мудра, истрајна и самосвјесна политика предака и у овом времену настави

предвођена политичком, привредном, црквеном, културном и интелектуалном елитом.

У посвети коју ми је написао поклањајући ми своју књигу, Јово ме подсетио на наше породичне претке свештенике који су заједно прошли и Велеиздајнички процес и логоре у Араду и Цапрагу и заједно се жртвовали за националну слободу и уједињење и онда када се нису политички слагали.

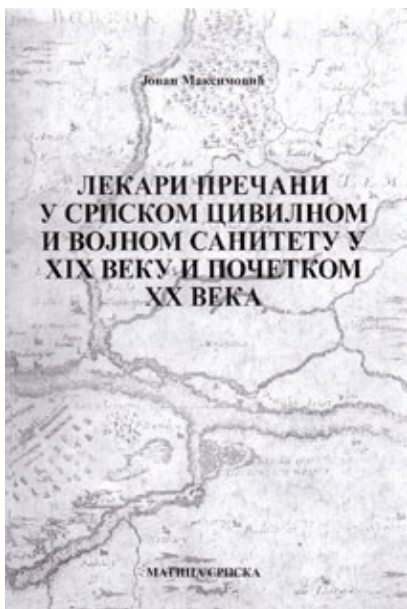
На крају честитам Јовану Душанићу и издавачкој кући Катена мунди!

*Ненад Кеџмановић
социолог и њолиџиколог
Бањалука – Београд*

UDC 614.253.1(497.11)"18/19" 049.32)

ЗНАЧАЈАН ДОПРИНОС ИСТОРИОГРАФИЈИ СРПСКОГ ЦИВИЛНОГ И ВОЈНОГ САНИТЕТА

(Јован Максимовић, *Лекари њречани у српском цивилном и војном саниџету у XIX веку и њочетком XX века*; Матица српска, Нови Сад 2017, 324 стр.)

Развој медицине у историји људске цивилизације имао је огроман значај. Тако је било и код нас. Историјом развоја медицине бавили су се не само историчари него и професионалци из струке. Један од њих је и аутор књиге која је пред нама – професор Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду, примаријус др Јован Максимовић, гинеколог-акушер, који се већ дуги низ година бави историјом медицине на територији Војводине и Србије, као и историјом балнеологије на тлу Војводине. Као рођени Сремац (Румљанин), бави се и историјом свог родног краја, као и медицинском тематиком у сакралној иконографији. Професор Максимовић уредник је у области медицине, ветерине и фармације на Матичином енциклопедијском пројекту „Српски биографски речник“.

Свако научно или стручно дело из било које области, на првом месту мора да задовољи један услов – да за сваког читаоца буде написано разумљиво и јасно. Такав је случај и с књигом професора Максимовића *Лекари њречани у српском цивилном и војном саниџету*

иу у XIX веку и иочейком XX века. Књига је из штампе изишла 2017. године, и резултат је рада на пројекту Одељења за природне науке Матице српске „Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине”, с којег је до сада изишло неколико значајних монографија. Књига је написана на јасан и прегледан начин и у њој се читалац лако може снаћи. Кроз синтезу дат је приказ рада великог броја лекара и медицинског особља. Књига има 324 стране и подељена је на 21 поглавље.

У краћем „Предговору” (стр. 5–6) и „Уводу” (стр. 7–8) др Максимовић је дао кратак преглед медицинског развоја након пропасти средњовековне Србије а затим и у окупираним провинцијама које су потпале под Отоманско царство, као и задржавствене прилике током 18. и 19. века. Такође је дао и дефиницију термина „пречанин”, чиме је уједно дао и оквире овој монографији. У пракси, овај термин односио се на становништво које је живело преко река Дунава и Саве, он је означавао становнике Аустрије, односно касније Аустроугарске и то не само Србе него и остале националности.

У трећем поглављу под насловом „Лекари емпирици и први лекари странци у време прве владавине кнеза Милоша” (стр. 9–15), аутор наводи имена првих здравствених радника (народних видара), који су почетком 19. века, односно током Првог и Другог српског устанка лечили народ у Србији, пошто школованих лекара није било. У то доба први лекари пречани почели су да долазе у Србију, те је забележен и први – Јохан Хитенмајер (родом из Кронштата у Ердељу). Нарочита пажња посвећена је животу и делу Нићифора Нинковића, берберина, хирурга и мемоаристе, као и странцима др Андрији Камберу, др Вити Ромити, др Силвестру Бартоломеу Куниберту итд.

У четвртном поглављу „Први дипломирани лекари пречани у Србији у првој половини 19. века”, аутор излаже детаљан преглед лекара, који су дошли да раде и живе у Србији, без обзира што се већина њих задржала кратко време. Прва четворица била су др Димитрије Давидовић из Земуна, др Јован Стејић из Арада, др Нестор Месаровић из Ирига и др Ђорђе Пантелић из Лединана у Срему, који су се у Србији задржали одређено време, као и двојица који су у Србији остали до краја живота (Максим Николић Мишковићев и Јосиф Ребрић). Од њих посебан и трајан печат на развој

здравства и науке уопште дао је др Јован Стејић, који је као први Србин дипломирани лекар у Србији био и преводилац, здравствени просветитељ, шеф Санитета, главни секретар Државног савета, и оснивач и први потпредседник Друштва српске словесности.

У петом поглављу „Лекари пречани, припадници других словенских народа, у српском Санитету 19. и 20. века” (стр. 51–69) професор Максимовић указао је на то да је значајан број лекара других словенских народа (Чеха, Словака, Пољака, Словенаца, Русина, Хрвата), који су били држављани Аустроугарске, долазио у Србију, у патриотском и пансловенском заносу да помогну својој словенској браћи у тренуцима борбе за слободу и стварање своје државе. Већина њих не само да су својим медицинским радом оставили дубок траг у Санитету Србије, него су и њихови потомци постали саставни део културне историје српског народа. Поједини су се толико сродили са српским народом да су се стопили у њега.

У поглављу „Пречани – државни лекари у Србији у 19. веку” (стр. 70–86) аутор се бави питањем лекара који су обављали дужност државних лекара (окружних, среских и општинских) у Србији у 19. веку. Већина њих медицину је студирала на универзитетима у Бечу и Пешти, а поједини и у Грацу, Берлину, Прагу, Цириху и Кљуку. Пре доласка у Србију боравили су на стручном усавршавању или су били у лекарој служби у иностранству. Бринули су се више о општем стању здравља становништва, него о здрављу појединаца и били су у обавези да здравственим властима шаљу редовне извештаје. И у овом делу књиге наводе се више или мање опширне биографије лекара: К. Пацек, И. Анђелковића, А. Бихла, Ф. Будаија, Р. Вукадиновића, А. Гродера, Ј. Димитријевића, А. Зајичека, Х. Мајнерта, П. Штекера и других. Посебно место заузео је Карло Пацек кога је кнез Милош 1839. поставио за шефа Санитета.

У седмом поглављу „Борба против епидемијских заразних болести до краја Великог рата” (стр. 87–115) како и сâм наслов говори посвећен је борби против заразних болести до почетка Првог светског рата (1915). Делови Османског царства често су били жаришта епидемија заразних болести, па су се превенције састојале у подизању карантина на граничним улазима. Такође су се дуж границе оснивали погранични санитарни кордони. Овај период обележен је појавом великих епи-

демија заразних болести (колера, тифус, велике богиње, сифилис, сточне заразе), од којих је најпознатија епидемија пегавог тифуса 1915. године, од које је умрло око 135.000 људи. У обновљеној Србији 19. века било је шест већих колеричних зараза, а болест се појавила и с балканским ратовима. Здравље у Србији озбиљно су угрожавале и велике богиње, као и венеричне болести, нарочито сифилис, који је у источној Србији постао и ендемски. Од сточних зараза најштетнија је била говеђа куга. Велики помор стоке био је изазван голубачком мушницом као ендемском врстом у области Ђердапа. Веома детаљно се описује самопрегоран рад лекара пречана у сузбијању ових епидемија, с посебним освртом на наведену епидемију пегавог тифуса. У овом поглављу наводе се биографије лекара учесника у овом раду: А. Верминског, К. Гонсиоровског, В. Јасњевског, И. Ковача, Ф. Копша, М. Копша, Д. Копша, Ј. Кужеља, М. Лешчинског, К. Липолда, Л. Лонткијевича, Е. Михела, Ј. Маржика, Ш. Недока, Ј. Недока, Ђ. Новаковића, И. Плесничара, Ф. Рибникара, С. Рибникара, Ј. Светича, В. Седлачека, Ј. Сенкијевича, В. Скубица, К. Станишевог, В. Стејскала. Међу лекарима помиње се и једна жена лекар, Ева Хаљецка, која је пореклом била Пољакиња, и прва жена гинеколог-акушер у Србији.

У поглављу „Прве болнице и болнички лекари” (стр. 116–120) аутор описује оснивање првих војних и цивилних болница, где су, такође, лекари пречани одиграли велику улогу, између осталог и у оснивању душевних болница. У овом поглављу аутор доноси биографију др Флоријана Бирга, физикуса Београдског округа и првог лекара и управника болнице за лечење душевно оболелих.

Прича о апотекама и апотекарима изложена је у деветом поглављу под називом „Прве апотеке и апотекари” (стр. 121–124) у којем су изложени и животописи апотекара Матеја Ивановића, Павла Илића, Јулија Драшковића, Милоша Михајловића, Фрање Вавричека и Ђорђа Крстића.

Рад Гимназије, Лицеја и Велике школе испричан је у десетом поглављу (стр. 125–137). Овде је истакнута значајна улога пречана који су уједно били и лекари. Донета је биографија др Вука Маринковића, др Ђорђа Мушницког, др Ђорђа П. Јовановића, др Милана Јовановића Морског, др Јосифа Панчића (који је био и први председник СКА), др Јована Валенте и др Јанка Шафарика.

У поглављу „Лекари пречани и оснивање Српског лекарског друштва” (стр. 138–148) аутор је приказао историјат овог сталешког удружења лекара. Оснивање СЛД-а уследило је 1872, а две године касније и издавање првог органа удружења – *Српског архива за целокуино лекарство*. Од 16 лекара – оснивача СЛД-а – једанаесторица су били пречани. Професор Максимовић у овом поглављу донео је биографије др Аћима Медовића (први председник СЛД-а), др Јована Машина, др Јосифа Холца, др Ђорђа Клиновског, др Младена Јанковића, др Јулијуса Ленка и др Бернарда Брила.

У поглављу о Медицинском факултету (стр. 149–161) говори се о вишегодишњем настојању медицинске струке да се оснује факултет. Препочетак и основе за оснивање факултета потичу од оснивања Лицеја и Велике школе. До оснивања факултета дошло је после Првог светског рата, а један од најзаслужнијих иницијатора и један од оснивача и први декан био је пречанин и рођени Митровчанин Милан Јовановић Батут. У књизи је с доста детаља приказана његова биографија. Аутор ове књиге доноси и биографије других оснивача Медицинског факултета у Београду: др Војислава Ј. Суботића, који је био покретач и носиоца савремене хирургије у Србији, председник СЛД-а, први продекан, а потом и декан Медицинског факултета; Ђорђа Јоановића, првог професора патолошке анатомије и патолога европског угледа; др Михајла Петровића, професора Медицинског факултета и управника Хирушке клинике новооснованог факултета; и Александра Радосављевића, професора и декана Медицинског факултета и оснивача Фтизиолошког удружења.

Поглавље о учешћу лекара у ратовима („Лекари пречани у српским ослободилачким ратовима”, стр. 162–165) доноси податке о њиховом учешћу у српско-турским ратовима, Српско-бугарском рату, балканским ратовима и Првом светском рату.

Поглавље о учешћу лекара у ратовима се кроз причу наставља у следеће, четрнаесто поглавље: „Лекари пречани које су ратна дешавања затекла на положајима у Српском грађанском санитету” (стр. 166–191). У овом поглављу дат је читав низ биографија лекара (58), који су се одазвали позиву и позиву своје професије и који нису напустили Србију у њеним најтежим данима, већ су многи свесно ишли у смрт вршећи своју дужност. Међу ле-

карима које је неки од ослободилачких ратова затекао на територији Србије била је и једна жена др Марија Вучетић Прита, супруга Николе Вучетића, који су заједно радили у болницама у Србији за време Првог светског рата. Готово све што је до сада објављивано у виду чланака у часописима и зборницима радова у књизи је обједињено на једном месту.

У петнаестом поглављу („Лекари пречани добровољци у српским ослободилачким ратовима”, стр. 192–216) говори се о добровољцима у српским ослободилачким ратовима. Надахнути патриотизмом, значајан број Срба пречана, држављана Аустроугарске, прелазило је у Србију у помоћ својој браћи преко Саве и Дунава. Међу њима био је и знатан број лекара. Поред Срба, значајан број лекара чинили су и припадници других словенских народа (Чеси, Словаци, Пољаци, Словенци, Русини, Хрвати), који су у свом патриотском и пансловенском заносу долазили у Србију у помоћ својој словенској браћи. У овом поглављу аутор доноси биографије 52 лекара. И овде се наводи име једне жене – др Катарине Јакшић Радулашки, која је била родом из Глине. Дошла је у Србију као лекар добровољац за време балканских ратова.

Шеснаесто поглавље говори о лекарима пречанима у добровољачком покрету Јужних Словена у Русији 1914–1915. (стр. 217–224).

У седамнаестом поглављу говори се о лекарима пречанима који су изгубили живот у ослободилачким ратовима (стр. 225–227). Поред погибије на ратиштима, већи број жртава однеле су епидемије заразних болести, нарочито пегавац, али и друге епидемијске заразне болести, пре свега, трбушни тифус и повратни тифус.

Већ у првим данима након отпочињања Првог балканског рата па и у Другом балканском рату, било је толико рањеника да се веома брзо показао велики недостатак лекара, а посебно хирурга. У таквој атмосфери почели су пристизати лекари пречани, учесници добровољних медицинских мисија у српском војном санитету. У овом поглављу (стр. 228–234) који носи назив „Добровољне мисије лекара пречана у балканским ратовима” изнета је прича о добровољним мисијама у ратовима (1912–1913) као и исцрпне биографије личности које су биле значајне за организацију ових мисија (др Ватрослав Флоршиц, др Јулије Будисављевић, др Рудолф Једличка, др Иван Оражен).

Свако поглавље обогаћено је напоменама у којима аутор упућује на опширније и де-

таљније информације о догађајима и личностима које су предмет ове књиге.

Укупно 106 илустративних прилога чини посебан део ове монографије (стр. 237–276). Илустративне прилоге чине карте, фотографије значајних личности за српски цивилни и војни санитет, насловнице књига, фотографије диплома, објеката, одликовања итд.

За писање књиге *Лекари пречани у српском цивилном и војном санитету у XIX и XX веку* аутор је користио богату и релевантну изворну грађу и литературу: зборнике, споменице, монографске публикације, периодичне публикације, архивску грађу итд. (стр. 277–283).

Књига је обогаћена исцрпним Именским и Географским регистром (стр. 295–316), те Резимеом на енглеском језику (стр. 317–322).

Велик значај књиге је и у томе што су се до сада овом тематиком историчари бавили парцијално у смислу изучавања рада појединих лекара, или само у односу на изоловане проблеме медицинске службе.

Ауторов научни допринос у осветљавању почетних етапа развоја здравствене службе и медицинске културе у Србији морамо нарочито ценити и сагледати у контексту чињенице да се пред нама налазе резултати индивидуалног, а не групног, институтског рада на овако широко постављену и задату тему из наше прошлости. Њој ће због саме њене величине и комплексности моћи истраживачки да се приступи на легитиман начин и у будућности, пошто се за овакве подухвате никада не може рећи да су потпуни и завршени. Евидентно је да је аутор уложио велики напор, што се у сваком случају и исплатило, како би се добило што обухватније, прегледно и стручно урађено дело, на чему му одајемо велико признање.

Монографија је намењена, како историчарима медицине, тако и онима који се баве културном историјом и општом историјом Србије 19. и 20. века, али и заинтересованим читаоцима, који желе више да сазнају о историји Србије. Сваки такав читалац ће у монографији пронаћи велики број података о многим, данас у великој већини заборављеним лекарима, који су најбољи део себе, често свесно жртвујући свој живот, дали за добробит своје нове отаџбине, без обзира да ли су били Срби или припадници других народа. Наравно, књига може бити и полазна основа за даља и исцрпнија истраживања.

Књига се завршава ауторовом посветом одређеним личностима из своје породице. Нису лекари и на први поглед не уклапају се

у основну тематику књиге. Повезују их две околности, родбинска веза с аутором и Први светски рат. Дирљива је прича о ауторовом деди по оцу, који је у интернацији за време рата, далеко од куће, уснио видовит сан о томе како му се шеснаестогодишња ћерка није вратила из школе, а он ју је чекао. Због тога је у сну горко плакао. Тек када се по окончању рата вратио кући сазнао је да је исте ноћи када је уснио поменути сан његова ћерка после кратке болести умрла у Младеновцу, где је

била у посети код тетке. Отац је све то записао на маргинама породичног Јеванђеља.

Последња реченица демантује привид да се три породичне приче не уклапају у тематику књиге. Она својом јасном антиратном поруком гласи: „Ова мала породична прича, као и неке трагичне судбине људи, описане у књизи, недвосмислено говоре о погубном утичку свих ратова, било којим поводом, било где и било када да су вођени”.

Владимир М. Николић
Мајница српска, Нови Сад

UDC 271.222(497.11)(091)(049.32)

ДУХОВНА ВЕРТИКАЛА СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА

(Јован Јањић, *Косовски завет: српски савез са Боџом*,
Институт за српску културу, Никшић 2019, 117 стр.)

Књига *Косовски завет: српски савез са Боџом* носи у себи највише духовне вредности.

Аутор овог дела Јован Јањић велики део свог живота посветио је писању и тумачењу православља, као и положају Српске цркве након Другог светског рата¹. Такође, велики део научних дела и публикација овог аутора задиру дубоко у историју српског народа и проучавају однос нашег народа према вери и духовности православља, све до периода династије Немањића. Кроз историју српски духовни и национални идентитет много пута био је мета напада и оспоравања. Једна од кључних битака у одбрани српског националног идентитета десило се 1389. године. Управо о овом времену и начину на који је српски народ одбранио свој идентитет и духовност (1389. године²) говори Јањић у својој студији *Косовски завет: српски савез са Боџом*, где народно опредељење исказано кроз Косовски завет третира као духовну вертикалу српског народа у потоњем времену.

Српски национални завет, назван Косовски завет, настао је и искуствено потврђен у

¹ Јован Јањић често у својим делима истиче да се борба за очување православља одувек водила, и да је посебно била наглашена након Другог светског рата, у комунистичком режиму.

² Опречна су мишљења о исходу битке српске војске и османских снага. У сваком случају више деценија је успорено османско ширење на Балканско полуострво и даље према централној и западној Европи.

великом историјском догађају – Косовској бици. Своје животе за слободу и узвишеност дали су владари, властела и највиталнији део српског народа, а то је српска војска која је ратовала на Косову пољу. На 115 страна Јован Јањић, као културолог, анализира све битне историјске догађаје српског народа у којима је завет изаткан на Косову одиграо кључну улогу у борби за слободу. Методолошки посматрано, након увода, где се врши анализа и позиција људског бића у Новом завету, постоје одређени чиниоци који чине срж самог дела, а то су: а) Косовски завет, б) Светосавски завет, в) Нови завет. За сваки од ових чинилаца дата су јасна појашњења и описи. Своје дело Јањић отвара насловом „Човек и народ у завету”. Окренут дискурсу вере, аутор нас упознаје с потребом човека да живи у савезу с другима. Тако је човек заветно биће, а народ заветна заједница. Заветовањем сопственог бића пред Богом и пред људима, заветујемо себе без обзира на исход који следи. „Срби имају свој (национални завет) – Косовски завет“ наводи аутор и тиме одређује пут којим треба да иду наша духовна култура и културне вредности. Такође, овом реченицом аутор нас уводи у језгро схватања на који смо начин одбранили духовност сопственог бића. Косовски завет, с обзиром на исказано одређење кнеза Лазара и његових косовских јунака, значи и борити се за Царство небеско. Ко је одредио такав термин? Колико он значи нашем народу кроз историју? Јањић одређује кључну фигуру у српској историји чије речи и данас позивају на јединство и узвишеност. Реч је о кнезу Лазару, који доноси судбоносну одлуку за српски народ уочи Боја на Косову. Кнез Лазар доноси тешку и одговорну одлуку која ће своју рефлексију имати касније у надолазећим временима. Он се препушта духовној вертикали која долази одозго. Та одлука има највећи духовни смисао, с том одлуком се добија Царство небеско, сва узвишеност која краси смисао православља. Она је оличена у Лазаревим речима: „*Земљско је за малена царство, а небеско увек и довека*”. Има ли Лазар слободу избора? Има је, јер сваки човек има право да бира којим путем жели да иде. Исти тај избор прихвата и есенција српског народа у то време, српска војска. Она жели да следи Христа Спаситеља, као што то чини кнез Лазар. Идеологија тог времена огледала се у вери. Крај 14. века, када се десио овај велики догађај, временски

посматрано, јесте предворје ренесансе. На подручју средњовековне Србије одредница идеологије се огледа у православљу. На подручју Централне и Западне Европе букти сукоб на релацији *Схоластике* и *Хуманизма*. На врху топоса суверености идентитета налази се *Боџ*. Окренутост кнеза Лазара ка небу и Божјим законима огледа се уочи Косовске битке. Цела војска на челу са својим кнезом причестила се у белој цркви Самодрежи, у Вучитрну, на Косову пољу.

Због давања живота за слободу Србије на Косову пољу, српски народ доживљава српску војску на челу с кнезом Лазаром као мученичку. Постоји ли веза у духовној хијерархији у односу жртве и мучеништва оличена у српској војсци? Она постоји и огледа се у речима аутора: „У жртви, у мученичкој смрти кнеза Лазара, српски народ сагледаваће своју историјску судбину. Разумеће и, са вером истражавати на путу голготе, знајући да тај пут води до васкрсења“. У овом делу посебно је посвећен утицај Косовског завета и на догађаје који ће уследити касније у нашој историји. Наводи се да је победа на Косову пољу победа духовне хришћанске цивилизације. Она се огледа и у томе да су многи аутори писали о кнезу Лазару и његовој војсци након битке. Ти аутори нису истицали своја имена, већ им је било важно да истакну Лазарево. Отуда се у неким случајевима и српска историја и књижевност сагледава од периода пре и после Косовског боја. Наиме, требало је готово целих четрдесет година да највећи јунак Косовског боја буде забележен у писаној речи. Управо тада настају први писани трагови о Милошу Обилићу. Јован Јањић наводи да се Косовски мит поштовао код младог нараштаја у средњовековној Србији. Наиме, након пада Цариграда 1453. године, турски султан Мехмед II Освајач заузео је Ново Брдо када је 320 младића одведено за јаничаре у Анадолију. Цар је потом од њих одабрао осморицу за коморнике. Седморицу је погубио јер су хтели да убију турског цара и да следе пут кнеза Лазара, да се жртвују за Христа и за своју веру.

Након овога, аутор *Косовског завешта* врши анализу свих битнијих историјских догађаја где је кључну улогу одиграо Бој на Косову и Лазарево завештање. То се десило у великим сеобама Срба 1690. и 1735. године. Исти је случај и 1804. године за време Првог српског устанка на челу с Карађорђем Петровићем. Такође, велики мислиоци попут Његоша,

Иве Андрића и др., тумачили су и препознали духовну вертикалу Косовског завета. У ери модерне Јањић истиче велики број песника који се позивају на косовско заветно искуство. То чини Милан Ракић 1907. године у чувеној песми *На Газиместану*. Такође, кључну улогу у оба балканска рата, посебно Првом светском рату, а једним делом и у Другом светском рату има Косовски завет. У ери постмодерне велики мислилац и српски патријарх Павле казује следеће: „Царство се небеско задобија на земљи, животом својим, с тим што опредељењем за непролазно Царство небеско не отказујемо од пролазног живота на земљи“. Из ових патријархових речи можемо закључити да је Косовски завет прва степеница ка вечности, у духовној вертикали српског народа.

Другу степеницу ка вечности и духовности код српског народа према Јањићу има Светосавски завет. Родоначелник српске духовности је архиепископ Сава. Својим речима то и говори: „Гледајући на бесмртни дар Христов, творите свагда бесмртна дела у Христу.“ Овим речима архиепископ Сава у 12. веку указује пут свом народу у односу на хришћанску веру. Замонашивши се на Светој Гори, Сава свом телесном оцу великом жу-

пану Стефану Немањи казује: „Уместо земаљског царства, за које ако ме слушајући оставиш и к нама дођеш – небеског вечног царства бићу ти посредник.“ Из ових речи види се рефлексивна српског бића 200 година касније, уочи велике битке на Косову пољу. То је управо духовна вертикала о којој говори аутор *Косовског завета*. Нови завет коначна је степеница ка вечности. Јер, Срби су народ Косовског завета, то значи да су народ Светосавског завета и коначно народ Божјег Новог завета. Духовна вертикала се овде завршава, а то је у ствари сама бесконачност. Јер, уколико се Срби држе ове вертикале, они су у савезу са самим Богом. Тиме јача њихово биће, национални идентитет и духовност. На овим темељима стасала је српска средњовековна држава. Сведоци смо да и у данашње време наш народ прати Косовски завет, и да су пред нама судбоносне године у очувању културног наслеђа српског народа на тлу Косова и Метохије, а самим тим и српског бића.

Књига садржи велики број илустрација (фресака, средњовековних текстова, слика познатих личности из наше историје). У прилогу аутор бележи и све свете Србе који су пратили пут српске духовне вертикале.

Војислав Тодоровић
ОШ „Душан Дуѓалић“, Београд
vojatodorovic@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ВЕЉКО БЛАГОЈЕВИЋ (Београд, 1968). Научни сарадник у Институту за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије (Одељење за безбедносне студије).

Мастерирао 2006. (*Утицај сипраиџије националне безбедности Сједињених Држава из 2002. године на међународне односе*). Докторирао на ФПЈУБ Универзитета „Цон Незбит“ у Београду (*Полиитичко-йравни йоложај йредсйавнищйва сисйема одбране у реализацији сйольнойолийичке функције Рејублике Србије*). Области интересовања: одбрамбена дипломатија, међународно јавно право, дипломатија, међународни односи, спољна и безбедносна политика. Објавио је двадесетак научних радова.

Важније књиге: *Тероризам као облик уђрожавања щйићених личностйи и мјере защйищйе*, Источно Сарајево 2017; *Србија и изазови одбрамбене дијломатйије*, Београд 2017.

СНЕЖАНА БОЖАНИЋ (Бачки Брестовац, 1973). Ванредни професор на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду (Одсек за историју).

На ФФ УНС дипломирала 1997, магистрирала 2004. (*Ибарско језџро Свейосйефанскоџ власйелинсйва*) и докторирала 2010. (*Чување йросйора: међе, ѓранице, разђраничења у срйској држави од 13. до 15. века*). Области интересовања: манастирска властелинства средњовековне српске државе, привреда и друштво Србије и Босне у средњем веку, жене у средњем веку, историја Срба у ужној Угарској, границе и међе средњовековне Србије, историја СПЦ, српска религија и митологија, историјска географија.

Важније књиге: *Ибарско језџро Свейосйефанскоџ власйелинсйва*, Нови Сад – Ср. Митровица 2006; *Чување йросйора: међе, ѓранице и разђраничења у срйској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013; *Храм Св. айосйола Пейра и Павла у Бачком Бресйовцу: (1744–2014)*, Бачки Брестовац 2014. (коаутор).

АНА ЕЛАКОВИЋ НЕНАДОВИЋ (Нови Сад, 1971). Доцент на Филолошком факултету Универзитета у Београду (Катедра за неохеленистику).

На ФилФ УБг магистрирала 2000. (*Језик и сйил у Ликурђовом беседнищйву – Говор йройив Леокрайиа и фрађменищй осйалих беседа*) и докторирала 2007. (*Есхинова рейторика и њеђова йолийичка делайносй*). Област истраживања: неохеленистика, класични језици, античка књижевност.

ХАНС РАЈНЕР ЗЕП [Hans Rainer Sepp] (Потенбух, Немачка, 1954). Професор Карловог универзитета у Прагу и директор Средњоевропског института за филозофију.

Докторирао на УМ 1992. (*Praxis und Theoria: Husserls transzendentalphänomenologische Rekonstruktion des Lebens*). Хабилитацију стекао 2005. на ТУ у Дрездену и КУ (*Bild. Phänomenologie der Epoché I*). Од 1982. до 1992. радио у Хусерловом архиву у Фрајбургу. Кооснивач је Центра за феноменолошко истра-

живање у Прагу (1996–2004). Области истраживања: феноменологија, филозофска антропологија, теорија сазнања, естетика и филозофија уметности, етика, интеркултурална филозофија, филозофија 19. и 20. века.

Важније књиге: *Leben als Phänomen. Die Freiburger Phänomenologie im Ost-West-Dialog*, Würzburg 2006; *Über die Grenze. Prolegomena zu einer Theorie der Transkulturalität*, Nordhausen 2014; *Philosophie der imaginären Dinge*, Würzburg 2017.

БОРЋЕ ЈОВАНОВИЋ (Земун, 1961). Ванредни професор на Факултету за инжењерски менаџмент Универзитета „Унион – Никола Тесла“ у Београду.

Дипломирао 1987. на ТФ УНС, магистрирао 2003. на ЕФ (Суботица) УНС (*Планирање развоја моторних горива у функцији ефикасног ујављања заштитом животног средине*) и докторирао 2009. на АЦИМСИ-у УНС (*Еколошке последице производње и коришћења моторних бензина са адитивима на бази олова*). Области интересовања: технологија животне средине, контрола загађивања, екологија, хемија животне средине, циклична економија, организационе науке.

Важније књиге: *Синтактички значај и примена Архуске конвенције у Републици Србији*, Београд 2014. (коаутор); *Архуска конвенција и демократизација у областима животне средине*, Београд 2015. (коаутор).

МАРИО ЛУКИНОВИЋ (Београд, 1972). Доцент на Правном факултету Универзитета Унион у Београду.

Дипломирао на ПФ УБГ 2001. Докторирао на ПФ Универзитета Унион у Београду 2013. (*Ујављање правима интелектуалне својине у циљу стицања дисциплинованости роба и услуга на тржишту*). Области интересовања: интелектуална својина, правна информатика, животна средина.

Важније књиге: *Национално брендирање*, Београд 2017. (коаутор); *Иновације: јавно-економски аспекти*, Београд 2017. (коаутор).

ВЕСНА МИЛАНОВИЋ (Љубовија, 1965). Редовни професор на Пословном и правном факултету Универзитета „Унион – Никола Тесла“ у Београду.

Докторирала на ЕФ УБГ 2003. године (*Последице глобализације половања лидерске групе конкуренција*). У периоду 1999–2017. радила на Мегатренд универзитету. Области интересовања и истраживања: међународни маркетинг и менаџмент, међународни бизнис, пословна економија, економски аспекти нано-технологије.

Важније књиге: *Marketing*, Beograd 2001; *Marketing menadžment*, Beograd 2004; *Logistika*, Beograd 2005; *Međunarodni marketing i globalni biznis*, Beograd 2009; *Upravljanje marketingom*, Beograd 2010.

НАТАЛИЈА МИРИЋ (Краљево, 1989). Асистент на Катедри за демографију на Географском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала 2012. (*Обесхрабени у изражењу полова – расипања каријере у неактивној старости*) и мастерирала 2013. на ГФ УБГ (*Незапосленост у Републици Србији*). Године 2018. пријавила докторску тезу: *Фертилитет високообразованих жена у Србији*. У звање асистента за ужу научну област Демографија изабрана 2015. године. Област интересовања: демографија, друштвена географија и квантитативна техника анализе.

МИРОСЛАВ МИТРОВИЋ (Оџаци, 1968). Руководилац научно-истраживачких пројеката у Институту за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије.

Дипломирао је на ВТВА у Рајловцу (1991). Магистрирао на ФОН-у УБГ 2008. (*Улога односа са јавношћу у фази промене каријере у војној устави*).

Докторирао 2011. на ФБ УБг (*Сврха и дејство истраживачког рада у процесу безбедносних интервенција Републике Србије*). Област научноистраживачког рада је усмерена ка примени резултата анализа геополитичких односа на развој система одбране и ширих националних и државних интереса РС.

Важније књиге: *Osnove lobiranja: osnove komunikacije uticaja, institucija i aktera lobističke scene*, Mladenovac 2015; *Безбедносни и одбрамбени аспекти истраживачког рада Републике Србије Европској унији*, Београд 2014. (коаутор); *Информатор о систему одбране Републике Србије*, Београд 2011. (коаутор).

КАТАРИНА РАДОСАВЉЕВИЋ ЊЕГИЋ (Београд, 1986). Доцент на Високој школи за пословну економију и предузетништво у Београду.

Завршила је основне и мастер студије на ФОН-у, а докторске студије на ФМЕ-у (Мегатренд универзитет). Области интересовања и истраживања: међународни менаџмент, стратегијски менаџмент, пословна економија.

ЈАСМИНКА Г. ХАСАНБЕГОВИЋ (Београд, 1956). Редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду.

На ПФ УБг дипломирала 1979, магистрала 1986. (*Перелманова правна логика као нова реторика* и докторирала 1996. (*Топика и право – Значај обнове мисли о топици за одређење природе и особености правног расуђивања*). Године 2007. изабрана у звање редовног професора на ПФ УБг (Увод у право; Филозофија права).

Важније књиге: *Perelmanova pravna logika kao nova retorika*, Beograd 1988; *Топика и право: значај обнове мисли о топици за одређење природе и особености правног расуђивања*, Podgorica 2000; *Zablude o pravnoj normi: logička struktura pravne norme*, Beograd 2002; *Zablude o pravnoj normi 2, Pravna norma nije zapovest?*, Beograd 2006.

СКРАЋЕНИЦЕ

АЦИМСИ	Асоцијација центара за интердисциплинарне и мултидисциплинарне студије и истраживања
ВТВА	Ваздухопловно-техничка војна академија
ГФ	Географски факултет
ЕФ	Економски факултет
ИСИ	Институт за стратегијска истраживања
КУ	Карлов универзитет
ПФ	Правни факултет
РС	Република Србија
СПЦ	Српска православна црква
ТУ	Технички универзитет
ТФ	Технолошки факултет
УБг	Универзитет у Београду
УМ	Универзитет у Минхену
УНС	Универзитет у Новом Саду
ФБ	Факултет безбедности
ФДУ	Факултет драмских уметности
ФилФ	Филолошки факултет
ФМЕ	Факултет за међународну економију
ФОН	Факултет организационих наука
ФПЈУБ	Факултет за право, јавну управу и безбедност

Библиографске белешке сачинио
В. М. Николић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пушта годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Издази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 170. (2/2019) свеску 20. јуна 2019.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стручни сарадник Одељења и секретар Уредништва: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Телић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено јуна 2019. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Рајко Буквић ; 1984, св. 76–. – Нови
Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: *Зборник за друштвене науке*
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије